

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

МЕЖЕНСЬКА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 323.27

ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ ЯК ПОЛІТИЧНЕ ЯВИЩЕ

23.00.02 – політичні інститути та процеси

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук**

Науковий керівник:
Салтовський Олександр Іванович,
доктор політичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ	11
Висновки до розділу 1.....	55
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ ЯК ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ	57
Висновки до розділу 2.....	114
РОЗДІЛ 3. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ ЯК РІЗНОВИД ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ	116
Висновки до розділу 3.....	169
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Політичне життя суспільства, зокрема і українського, визначається складністю та неоднозначністю процесів, які позначаються загостренням суперечностей, політичними конфліктами та активізацією боротьби за владу, яка є засобом панування у суспільстві.

Не зважаючи на те, що у сучасному арсеналі суб'єктів політики наявні різні технології і практики ненасильницьких й конституційних способів захоплення влади, державний переворот, який відбувається з порушенням конституційних норм та принципів й супроводжується застосуванням сили або прямою загрозою насилля, залишається домінуючим способом боротьби політичних сил, що не здатні отримати владу легітимним шляхом.

Державний переворот, зазвичай сприймається як пейоративна політична подія, як злочин проти основ державності, наслідки якого призупиняють або відкидають у часі перспективи економічного та соціального розвитку суспільства, несуть загрозу національній безпеці й можуть призвести до втрати суверенності.

Як спосіб боротьби за владу, державний переворот, його передумови, мотиви організаторів та їх склад, засоби боротьби й наслідки еволюціонують разом із розвитком суспільства та його вимогами, конкретизуються, трансформуються в залежності від соціально-політичних та історичних обставин.

Термін «державний переворот», що застосовується до оцінки політичних подій у суспільстві, залишається одним із поширених і неоднозначно вживаних у науковій літературі та поза нею, а тому є одним із найбільш дискусійних питань у сфері політики.

Ступінь дослідження теми в філософсько-політичній науці явно дисонує з рівнем її важливості для розуміння процесів суспільно-політичних трансформацій. На сьогодні в українській політичній науці відсутні спеціальні дослідження, в яких розглядалася б проблема державного перевороту як політичного явища, що є складовою зумовленого конфліктного політичного процесу та призводить до політичних змін.

Масштаби та різноманітність технологій боротьби за владу, що набувають нових форм й виходять на міждержавний рівень, привертають увагу сучасних закордонних та вітчизняних дослідників до проблем неконституційної зміни влади, в тому числі й в Україні, що і підтверджує актуальність дослідження.

Українська політична наука потребує власного концептуального, історико-політичного та порівняльного осмислення державного перевороту як політичного явища та спонукає до необхідності реінтернації феномену державного перевороту, перегляду змісту даного поняття та меж його застосування.

Зазначені фактори визначають актуальність проблеми, необхідність пошуку нових способів осмислення, науково-теоретичного аналізу явища державного перевороту в політиці, наслідки якого визначають особливості подальшого функціонування держави та суспільства, що і зумовило вибір теми дисертаційного дослідження, його мету, цілі, задачі, а також логіку викладення матеріалу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах комплексної наукової програми Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Модернізація суспільного розвитку України в умовах світоглядних процесів глобалізації» та науково-дослідної теми філософського факультету №11БФ041-01 «Філософсько-світоглядні та політологічні аспекти гуманітарного розвитку сучасного суспільства».

Метою дослідження є розкриття особливостей державного перевороту як політичного явища. Реалізація поставленої мети зумовлює необхідність вирішення наступних задач:

- визначити сучасний стан вивчення явища державного перевороту у політичній науці, розкрити та систематизувати концептуальні підходи, еволюцію поглядів представників світової політичної думки до розуміння сутності державного перевороту;
- виявити категоріально-поняттєвий апарат дослідження явища державного перевороту, з'ясувати та розкрити їх зміст і, на підставі цього, запропонувати уточнене поняття «державного перевороту»;

- визначити, на основі узагальнення та синтезу існуючих в науці підходів, передумови державного перевороту, його політичну природу та основні риси, виокремити та розкрити його специфічні ознаки, що відрізняють його від інших прототипічних форм політичної боротьби;
- систематизувати наявні в науці підходи до оцінки наслідків державних переворотів, розширити та уточнити їх зміст із урахуванням особливостей розвитку сучасного суспільства;
- структурувати розроблені раніше типології державних переворотів та на основі їх синтезу запропонувати нову об'єднану типологію з урахуванням більш широкого спектру критеріїв;
- розкрити особливості державного перевороту як різновиду політичного конфлікту, що є невід'ємним елементом політичного процесу;
- виявити політико-правові аспекти державного перевороту як способу вирішення політичного конфлікту.

Об'єктом дослідження є державний переворот як спосіб захоплення державної влади.

Предметом дослідження є визначення сутності та особливостей державного перевороту як політичного явища, його специфічних ознак, закономірностей здійснення і впливу на політичні процеси у сучасному суспільстві.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу виконано на засадах комплексного міждисциплінарного підходу. Під час дослідження, поряд із загальнонауковими методами (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, порівняння, аналогії та узагальнення) були використані також наступні методи та підходи: *компаративістський* – дозволив дослідити різноманітні підходи до дослідження феномена державного перевороту, специфіку їх передумов та технологій здійснення на різних етапах розвитку суспільства; *структурний та процедурний* підходи дали змогу проаналізувати передумови, мотиви і специфіку державного перевороту; *прототипічний* підхід допоміг вирізнити державний переворот серед інших неконституційних, насильницьких форм боротьби за владу та їх прототипів; *історико-логічний* метод дав можливість простежити розвиток досліджуваного

об'єкту у часі; *методи статистичного* дослідження дозволили проаналізувати та інтерпретувати кількісні показники, які були представлені у доповідях проєктів «Політія IV» (Polity IV) та «Барометр конфліктів Гейдельберзького інституту» та досліджень Всесвітнього банку розвитку; використання *системного* методу розширило предметне поле дослідження, допомогло сформувати цілісну систему властивостей, джерел, чинників і механізмів здійснення державного перевороту, що дало можливість розкрити особливості державного перевороту як специфічного політичного явища.

Емпірична база дослідження складається з численних відкритих аналітичних джерел: офіційних нормативних документів, публікацій у ЗМІ, заяв політиків та вищих посадових осіб, науково-аналітичних публікацій, даних експертних і соціологічних досліджень, законодавчих актів.

Наукова новизна отриманих результатів. Дисертаційна робота є одним з перших цілісних досліджень проблеми державного перевороту, у вітчизняній політичній науці, в якому вперше систематизовано теоретичний і фактографічний матеріал, узагальнено концептуальні положення з теми дисертації.

Результати дослідження, що відображають наукову новизну та виносяться на захист:

- вперше у вітчизняній політичній науці, комплексно проаналізовано та систематизовано концептуальні підходи і погляди представників політичної думки щодо державного перевороту як політичного явища, пов'язаного із проблемами зміни влади. Визначено, що еволюція поглядів до сутності незаконної зміни влади пройшла шлях від міфологічного до раціонально-логічного, від релігійних доктрин до ідеологічно пояснення процесів зміни влади, до розуміння його як способу вирішення певних суспільно-політичних проблем, специфіка якого полягає у кардинальній зміні влади із застосуванням будь-яких засобів та набули форми теорії й ознак цілісності і системності. Політична природа державного перевороту розкривається дослідниками з позицій структурно-функціонального, моралістичного, нормативного, антропологічного, системного, компаративіського, біхевіористського, інституціонального підходів;

- уточнено зміст базових категорій, що поглиблюють розуміння явища державного перевороту та пояснюють його сутність; запропоновано авторське визначення державного перевороту – як неконституційного способу захоплення чинної влади в державі, яке здійснюється із застосуванням силових методів або погрозою застосування насилля, організованою групою осіб з метою зміни владної структури, політичного режиму чи політичної системи в цілому в інтересах соціально значущого сегменту політики;

- вперше узагальнено об'єктивні та суб'єктивні, ендогенні та екзогенні передумови державного перевороту, особливості його політичної природи (мотиви, організатори й учасники, характер і спрямованість) та тактики, доповнено їх перелік, розширено та поглиблено зміст кожного із урахуванням історичного досвіду і особливостей сучасного суспільства. Виокремлено та уточнено специфічні ознаки державного перевороту, які відрізняють його від таких прототипічних форм боротьби за владу як повстання, бунт, заколот, змова, революція;

- на новому науковому рівні здійснено систематизацію наслідків державних переворотів, які мали місце в політичній історії, що дало можливість об'єднати їх у групи відповідно: до сфер впливу (політичні, соціальні, економічні, демографічні, гуманітарні); за характером – прогнозовані (передбачувані) і непередбачувані (непередбачувані), позитивні (стабілізуючі) та деструктивні (дезінтегруючі). Набуло подальшого розвитку дослідження олігархізації влади, корупції всіх рівнів влади та криміналізації політики як передумов та наслідків сучасних державних переворотів, що несуть загрозу національній безпеці та ведуть до десуверенізації;

- удосконалено підходи до визначення критеріїв типологізації державних переворотів та запропоновано нову комплексну їх типологію: за специфікою використання правових процедур – позаправові та антиконституційні; за характером і ступенем організованості – професійно підготовлені й добре керовані та анархічні; за фактичним результатом – успішні та не успішні; за ступенем змін – часткові та повні; за глибиною змін – особистісні, політико-орієнтаційні, політико-режимні; за історичною значущістю – прогресивні, реакційні та консервативні; за засобами

боротьби – не мирні (збройні) та мирні; за джерелом (каталізатором) державного перевороту – «двірцеві перевороти», «урядові», олігархічно-кланові перевороти (представники фінансових корпорацій, олігархічні клани) та військові перевороти; за кількістю та складом учасників перевороту – «переворот з верху» (досить обмежене, коло осіб, переважно із людей що мають певне відношення до сфери владних відносин із складу правлячої верхівки) та «переворот з низу» (незначна кількість учасників із представників збройних сил, спецслужб); за ступенем застосування насильства та кількістю жертв – перевороти без застосування відкритого насилля, перевороти із застосуванням опосередкованого насилля, та перевороти із значним рівнем застосування насилля; за ступенем сприйняття громадськістю та населенням, а також іншими країнами – легітимні та нелегітимні; за загальними соціально-економічними та іншими комплексними суспільними наслідками – конструктивні (стабілізуючі) та деструктивні; за зовнішньополітичним фактором – локальні та геополітичні. Встановлено, що чіткої межі між типами державного перевороту не має, і вони можуть нівелювати у процесі як здійснення так і за наслідками у короткостроковій та довгостроковій перспективі;

- поглиблено аналіз державного перевороту як різновиду політичного конфлікту. Обґрунтовано, що державний переворот як і політичний конфлікт є елементом зумовленого політичного процесу, наслідки якого надають певну векторну спрямованість розвитку політичної системи (повної або часткової трансформації) суспільства та можуть призвести до її дисфункціональності або кризи суспільства. Як іррегулярний процес зміни влади, державний переворот визначається певним локальним і часовим просторами та виступає своєрідною точкою біфуркації політичного конфлікту (кінцевою або початковою) у політичному циклі конкретного суспільства. Як спосіб вирішення політичного конфлікту державний переворот відноситься до раціонального, колективного, неструктурованого, добре організованого з обмеженою кількістю учасників політичного насилля, яке спрямоване на радикальну зміну або ліквідацію діючої влади. Як інструментальне насилля, державний переворот переслідує конкретну

мету – формування, перерозподіл влади та виступає формою самовираження, засобом боротьби та способом утримання влади політичними силами;

- набуло подальшого розвитку дослідження політико-правових аспектів державного перевороту. Розкрито розуміння державного перевороту як злочину, що здійснюється за попередньою змовою. Аргументовано, що незаконно встановлена в результаті державного перевороту влада, може отримати визнання народу і таким чином стати легітимною. Організатори державного перевороту одразу після його успішного здійснення прагнуть якнайшвидшої легалізації своїх дій, зокрема легалізуючи їх шляхом зміни правового поля країни. І, навпаки, зіткнувшись з неприйняттям декларованої версії легітимності, змовники та організатори державного перевороту застосовують репресії, засоби масового політичного терору, політику геноциду, порушуючи або обмежуючи права людини та громадянина та інші правові норми, визначені та закріплені у чинному законодавстві.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що отримані в дисертації результати можуть бути використані при подальшій розробці проблеми незаконної зміни державної влади в політичній науці та сприяти комплексному вивченню процесів і явищ пов'язаних із нелегітимною зміною влади.

Наукові матеріали можуть бути використані у навчальному процесі у вищих навчальних закладах при викладанні нормативних або факультативних курсів із політології, конфліктології та державного управління.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорено на національних теоретичних і науково-практичних конференціях: III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (16 травня 2014 р., м. Кіровоград); III Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід»» (7 червня 2014 р., м. Кам'янець-Подільський); Міжнародно-наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки філософського факультету» Київського національного університету імені Тараса Шевченка (21-22 квітня 2015 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія,

сучасність, майбутнє» (8 травня 2015 р., м. Київ); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: історія, сучасний стан та перспективи дослідження» (3-4 липня 2015 р., м. Львів); Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (13 лютого 2016 р., м. Одеса); III Міжнародна науково-практична конференція «Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину» (15-16 жовтня 2016 р., м. Одеса).

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано шість статей, чотири з яких у фахових виданнях України, дві статті в іноземному науковому виданні з напрямку, з якого підготовлена дисертація, а також у семи тезах доповідей за матеріалами конференцій.

Структура дисертації та її обсяг. Специфіка проблем, що стали об'єктом даного дослідження, їхня різноплановість зумовили загальну логіку і структуру роботи. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації 217 сторінок, у тому числі список використаної літератури 39 сторінок. Список використаної літератури та джерел містить 477 найменування (із них 29 – англійською мовою, 1 – польською мовою)

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ

Проблема соціально-політичної взаємодії суб'єктів політики з приводу влади у суспільстві залишається актуальною протягом існування людської цивілізації, та особливо відчувається у переломні моменти історії. Особливо це стосується політичних змін, що пов'язані із змінами у сфері владних відносин та мають певні специфічні особливості.

Одне з основних місць у зазначених політичних змінах, на жаль, належить державному перевороту – складному політичному явищу, різноманітному за своїми джерелами і генезою, за змістом і складом учасників, за наслідками, історичним часом, соціальним простором та політичним полем, у якому відбувається.

Першу згадку про переворот знаходимо в Біблії, у книзі Самуїла. У ній описано події пов'язані із діяльністю царя підєнних племен Ізраїлю Давида, який у прагненні одноосібно володіти всім Царством, вдається не лише до політичної змови з Авеніром, воєначальником царя північних племен Ізраїлю Ієсфена, а й до вбивств. В результаті чого Давид стає царем всієї держави [35].

До сьогодні державний переворот як політичне явище не лише залишається однією з істотних складових історичного процесу, але й потребує політологічного аналізу як наукова категорія, вивчення якої передбачає опанування історії її виникнення, становлення та розвитку.

Знання історії, зокрема політико-правового профілю, є необхідним, хоча, як правило, і не єдиною умовою теоретичного осмислення та сприяє правильній орієнтації у подіях і проблемах сучасності. Сприяє кращому розумінню змісту політичних явищ, процесів, як минулих так і сучасних, визначенню закономірностей і тенденцій їх розвитку. Адже «історія – це не просто відпрацьований час чи зникле минуле, але і деякий досвід, підсумок, в той же час джерело для майбутнього розвитку, щось вічно значиме, повчальне, те, що пов'язано з сучасністю міцними узами спадковості в рамках тривалого єдиного історичного процесу розвитку людства» [288, с.255].

Постановка питання про державний переворот як політичне явище не є чимось новим у соціально-філософській та історичній науці. Наукові дослідження, що пов'язані з проблемою зміни та захоплення державної влади, її перерозподілу, мають давнє і міцне коріння, а науково-інформаційна база політичної науки з проблеми політичної боротьби за владу, її форм досить широка та дискусійна.

Розуміючи важливість дотримання принципу історизму та методу ретроспекції, необхідно поціновувати вчення стародавніх та античних філософів світу (Гунь Чжуна, Люй Бувея, Гомера, Платона, Арістотеля, Полібія, Цицерона), мислителів середньовіччя (Аврелія, Августина Блаженного, Василя Великого, Леонтія Візантійського), часів пізнього Середновіччя, Відродження та Реформації (Н. Макіавеллі, Т. Мора, Т. Кампанелі, Ж. Мельє, Т. Мюнцера), Нового часу (Ф. Бекона, Т. Гоббса, П. Бейля, К. Гельвеція, Г. Ноде, П. Гольбаха, І. Канта, В. Гюго, П. Прудона, Г. Бабьофа) та класиків марксизму-ленінізму (К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна).

Політичні вчення Стародавнього Сходу (Єгипта, Вавілона, Ассирії, Китаю) не є окремою галуззю знання, проте увага мислителів Стародавніх часів (Хаммурапі, Соломона, Конфуція, Сунь-Цзи, Лао Цзи, Шан Яна тощо) зосереджені на вивченні розуміння влади як суспільно-політичного явища, проблем пов'язаних із її захопленням, зміни чи перерозподілом, та знайшли своє відображення у міфологічній формі, що зводилася до божественного трактування.

Згідно з поглядами філософів Стародавнього Китаю Гуань Чжуна (VII ст. до н.е.) та Люй Бувея (III ст. до н.е.), боротьба за владу, яка супроводжується насиллям та суперечить законам божим, породжує безлад та хаос, які можуть призвести до загибелі держави як політичного утворення [129, с.23-24]. У свою чергу, Люй Бувей зазначає, що заколот і бунт спрямовані на «висунення тих, хто володіє дао, і усунення тих, хто втратив дао», а також відбуваються через те, що «володарі нашого світу піддалися своїм пристрастям і віддалилися від народу, а чорноголовим нікому повідати про свої прикромі, а дурні та лицеміри ні на що нездатні, незважаючи на їх красномовство» [241, с. 5, 130 - 131].

Картину політичного життя давньоахейської епохи, героїчного віку XIII–XII ст. до н. е. і VIII ст. до н. е., розкриває перед нами «Іліада» Гомера. Зміна верховних богів Урана, Крона, Зевса; боротьба між братами Аїдом, Посейдоном і Зевсом за «царство на землі та Олімп багатопагорбний, відбувалася із застосуванням сили з боку носія влади і з боку претендента на неї та супроводжувалася зміною принципів їх правління та владарювання, що позначалося не лише на взаємовідносинах між самими богами, а й в усіх порядках земного життя людей» [95].

Світоглядні уявлення мислителів на ранній стадії розвитку політичної думки носять міфологічний характер. Міф не лише відіграє роль певної тотальної ідеології та виконує функції легітиматора соціальних норм і політичних порядків, а й вміщує в собі моделі владних відносин, порушення яких вважається викликом богам. Важливим аспектом древніх теогонічних і космогонічних міфів є відкрита боротьба за владу над Світом.

У сучасному розумінні таку боротьбу можна визначити як державний переворот, бо виступ проти божої влади здійснюється всупереч чинним законам та призводить до зміни усталених суспільних порядків. Мета цієї боротьби – влада над Світом, мотив – бажання більших почестей і багатства, а здійснюють його боги або напівбоги, тобто особи, які мають певний стосунок до влади.

Поступовий відхід від міфологічної форми поглядів на політику спонукав до утворення самостійної галузі знань, що займалася не лише аналізом устрою держави, класифікацією форм державної влади та форм управління, а й проблемами боротьби, яка розгорталася в державах-полісах з приводу політичної влади.

Політична думка Греції VI ст. – першої пол. IV ст. до н.е. розвивалася як форма теоретичного узагальнення політичного життя, що набувала інтенсивності. Перехід від первіснообщинного ладу до ранньокласової й політичної форми організації суспільного життя супроводжувався поглибленням процесу соціальної диференціації та посиленням боротьби між керуючими та керованими за владу. А інтерпретація політичних явищ, які пов'язані із функціонуванням влади, ототожнюється з людиною, а не з богом.

Так, великий давньогрецький філософ Платон запропонував своє бачення такого явища як державний переворот. Він звертає увагу на те, що, підбурюючи бідняків до повстання, одна частина багатіїв убиває іншу частину або виганяє її, а владу в державі й функції управління розподіляють між собою. Такі дії, на думку філософа, що призводять до «знищення державного ладу, є злочином, який іде наступним після злочину проти богів» [314, с.309-542].

На відміну від загальних постулатів Платона, політичні і правові погляди Арістотеля представлені в його фундаментальному трактаті «Політика». Поставивши за мету «з'ясувати, внаслідок яких причин відбуваються державні перевороти, скільки їх і якого характеру вони бувають; які руйнівні наслідки містить у собі кожен із видів...» [16, с.376-645]. Арістотель дослідив ціле коло питань, зокрема визначив цілі, мотиви, першопричини державних переворотів, їх характер, види, масштаби та наслідки, які представляють системне і логічно вибудоване, переконливо аргументоване вчення, ключові положення якого не втратили своєї актуальності і сьогодні.

На думку Арістотеля, державний переворот – це спосіб заволодіння владою в державі, організатори якого можуть зазіхати на існуючий державний устрій з метою замінити його на інший, наприклад, демократичний олігархічним, або навпаки, а іноді державний устрій залишається без змін, але діячі самі намагаються взяти владу в свої руки, що може мати руйнівні наслідки. Арістотель вказує і на завдання державного перевороту – часткові зміни з метою скасування або заснування якоїсь посади в державі. Звертає він увагу на характер і механізм здійснення державного перевороту, вказує на його ознаки – насилля або обман. Причому до насилля вдаються або з самого початку, або застосовують його згодом. Обман також може бути двояким: іноді обдуливши народ, здійснюють переворот у державі з його згоди, а потім шляхом насилля захоплюють владу проти волі народу; іноді впливають на переконання народу й правлять, так би мовити, з його згоди [16, с.498–536]. Отже, на думку Арістотеля, державний переворот – це «незаконний спосіб зміцнення, послаблення або зміни державного устрою чи правителя» [16, с.527-536].

Дослідження проблем пов'язаних із явищем державного перевороту знайшли своє місце і в політичній думці еллінізму давньоримського періоду (друга пол. IV ст. – II ст. до. н.е.), яка перебувала під впливом відповідних учень давньогрецьких мислителів. Надаючи оцінку політичним подіям, що відбувалися в Римі, Македонії, Малій Азії та інших регіонах, Полібій зазначав, що «під час підступів проти володарів (причому підступи виходять від благородних і відважних) за підтримки народу, шляхетні люди скидають тирана й змінюють форму правління на аристократію (владу меншості), яка встановлюється зі згоди народу. Ця форма правління в державі існує доти, доки влада не набуває рис спадковості й не починає порушувати умови рівноправності й свободи. Тоді аристократія переходить в олігархію (влада заможних), а боротьба за владу супроводжуються вбивством одних і вигнанням інших правителів, приводячи до нової форми державності – демократії [320].

Марк Тулій Цицерон – оратор, юрист та державний діяч, також звертає увагу на таку їх особливість як те, що організовуються вони «то під владою знаті, то – народу, а то і однієї особи» [419, с. 244].

У політичних ідеях і поглядах стародавніх персів, євреїв стосовно проблеми отримання та перерозподілу влади, також простежується перехід від релігійно-міфілогічного до більш-менш раціонального уявлення.

Отже, головним чином проблема розуміння явища державного перевороту філософами Стародавнього Світу та Античності полягала у визначенні його основних причин та місця й ролі в існуванні та розвитку суспільства. Одні розуміли державний переворот як осмислене, сформоване, непорушне прагнення до влади та засіб реалізації меркантильних цілей. Інші вбачали в державному перевороті засіб отримання певних громадянських прав і свобод та шлях до конструктивних змін у суспільному житті.

Значний вплив на формування політичної думки справило християнство, як монотеїстична релігія. Абсолютне панування якого в середньовічному світогляді, культурі та житті відобразилося на політичних поглядах. Усі явища у сфері політики оцінювали з позицій християнського вчення. У розумінні Аврелія, Августина

Блаженного, Василя Великого, Леонтія Візантійського та інших авторів патристики, які розвивали ідею божественного походження державної влади, питання її зміни та функціонування – непорушне, адже все має підкорятися й належати лише владі (волі) Бога. В християнській системі цінностей раннього Середньовіччя, так званому «граді небесному», у якому за уявленнями Августина Блаженного була відсутня будь-яка дисгармонія. Безконфліктний ідеал суспільства може бути зруйнований у тій частині людства, яка не вірувала в Бога, де існують грішники, вирують пристрасті та йде постійна боротьба за владу. Відповідно, таке явище як державний переворот, на думку зазначених філософів, є формою внутрішнього міжособистісного та міжгрупового конфлікту в державі й порівнюється з гріхом [159]. А будь-яка боротьба за владу різко засуджується та підлягає критиці відповідно до біблійних канонів християнської філософії А. Августина та Ф. Аквінського.

Для пізнього Середньовіччя, епохи Відродження, Реформації та Просвітництва явище державного перевороту стає мало не нормою. Боротьба за владу супроводжується змовами, смутами, бунтами, заколотами, які відбуваються при дворах, а спустошення та розруху завдавають державі в цілому. Метою державних (двірцевих) переворотів є заволодіння державною владою або посадами при дворах і монархіях без зміни державного устрою. Специфікою таких переворотів є те, що їх здійснюють або найближчі родичі (чоловік, дружина, брат), або найближче оточення, або ті й інші разом. Інакше кажучи, люди, які найбільш наближені до правителя і мають певні владні повноваження.

Філософські погляди даного періоду на проблему боротьби за владу та її зміну поступово відійшли від теологічного розуміння влади в державі, та знайшли своє відображення в роботах Г. Ноде, Н. Макіавеллі, Т. Мора, Т. Кампанелли, Т. Гоббса, Г. Гроція, Дж. Локка та ін. Дані дослідники звертають увагу на державні перевороти як одну із дієвих форм боротьби за владу, яка відбувається із застосуванням відкритого насилля та переймаються проблемами законності такої форми та її впливу на устрій суспільного життя.

Так, італійський мислитель Н. Макіавеллі, у своїй відомій праці «Державець», робить спробу теоретичного обґрунтування виправданості застосування аморальних засобів у боротьбі за владу з метою досягнення суб'єктивних цілей. Переворот, на його думку, «це можливість можновладців скористатися станом і настроями мас для захоплення влади». Він вважав, що державні перевороти є лише певною політичною технологією, в якій повинні бути обізнані правителі для успішного владарювання. Дієвим та допустимим засобом такого способу отримання влади є насилля. Його теорія «макіавеллізму» стала своєрідним узагальненням політики безпринципності, яка будується на принципі «мета виправдовує засоби» (віроломність, нехтування законів, моралі та права) й застосовується задля досягнення поставленої мети [246].

Томас Мор, англійський гуманіст епохи Відродження, ініціатор безконфліктного суспільства та утопіст, взагалі не допускає думки про такий спосіб боротьби як державний переворот, хіба що, коли вони здійснюються з метою захисту своїх прав, або коли звільняються від тирана [276].

Наприкінці XVII ст. в науковій думці з'являється власне термін «державний переворот» – *Coup d'Etat* («удар по державі») запропонований Габріелем Ноде в праці «Політичні роздуми про високу політику і майстерність державних переворотів» (*Science des Princes, ou Considérations politiques sur les coups-d'état*), або «Наука володарів», яка з'явилася у 1639 р., але стала доступною загальному в 1711 р. З того часу і по сьогоднішній день саме цей французький термін вживається і в інших країнах політиками, військовими, істориками та науковцями для пояснення явищ політичної боротьби за владу, її незаконне захоплення та зміни. Робота з фондами у бібліотеках Анрі де Мема (Франція), кардинала Жана-Франсуа де Банї (Рим) та кардинала Франческо Барберині (Франція) дала можливість філософу вивчати та аналізувати багатий історичний досвід боротьби за владу, та відмежувати його від революційних змін. Г. Ноде порівнює державний переворот з громом, який «падає з небес, перед тим, як його можна почути, молитви говорять, перед тим, як б'ють у дзвіницю; хтось потрапляє під удар, думаючи, що сам його завдає, страждають ті, хто ніколи цього не очікував, і помирають ті, хто думав, що знаходиться у повній

безпеці; і все це робиться під покровом ночі і темноти, через шторми і зніяковіння», і все це заради всеохоплюючої влади [242, с.9-10].

Досить негативно висловлюються про будь-яку зміну влади та суспільних порядків із застосуванням насилля у будь-якій формі німецький проповідник епохи Реформації Томас Мюнцер, італійський філософ і утопіст Томаззо Кампанелла, а також французький матеріаліст, священник, атеїст – Жан Мельє [8, с.44].

Відомий англійський філософ, політик Френсіс Бекон, звертає увагу на те, що «чвари, розбрат і зіткнення партій за право впливу в суспільстві відбуваються зухвало, то це ознака того, що повага до влади втрачена», та «коли хитається будь-який з чотирьох стовпів, на яких тримається правління – релігія, правосуддя, рада і казна – людям треба молитися, щоб їх оминула біда» [51, с. 381–386].

На думку англійського філософа, представника помірно-реформаторського напрямку Томаса Гоббса, державний переворот (бунт, заколот чи повстання) – це злочин, природа якого лежить у недбалому ставленні монархів до управління державою, недосконалості існуючого державного ладу. Державні перевороти здатні руйнувати всі закони божественні й людські, призводять до кровопролиття та руйнують усякий порядок і будь-який уряд та втягують суспільство до хаосу, насилля і громадянських війн [91, с. 248–255].

Французькі філософ-матеріаліст, релігійний ідеолог П'єр Гассенді [82], просвітитель П'єр Бейль [34] та філософ-матеріаліст утилітарного напрямку Клод Адріан Гельвецій [83], вбачають у державному перевороті насамперед узурпацію влади, яка не має жодних законних підстав і виправдання, бо наслідком його є спустошення і розруха, які обурюють мирне життя та вважаються злочином у цивілізованих суспільствах.

Відтак, представниками даного періоду під державним (двірцевим) переворотом розуміються процеси пов'язані із захопленням влади в державі, що суперечать нормам та правилам її наслідування (зміни), та які відбуваються у формі змов проти правителів та монархів, або замахів на вбивство. Державний переворот вважається чи єдиним дієвим засобом усунення влади, яка не спроможна забезпечити реалізацію політичних та економічних потреб.

Вивчення та пояснення сутності, причин, особливостей такого явища як державний переворот, що веде до зміни влади не лише знаходить своє продовження, а й набуває нової актуальності під впливом ліберальної політичної ідеології з урахуванням цінностей буржуазної демократії та правової держави.

Так, французький філософ П. Гольбах [93; 94] хоча й відкиде ідею застосування насилля у боротьбі за владу, проте не лише залишає таке право за народом, який хоче повернути втрачену свободу, а й вважає, що народ мусить за неї боротися. Одним із можливих способів «помститися за несправедливість» вбачає у державному перевороті чи бунті [93, с.50, 339, 575], хоча і вважає їх великим лихом та «злочином проти законної влади» [94, с. 230]. Відокремлюючи місце та роль політичних явищ пов'язаних із захопленням влади та процесами її зміни, що суперечать суспільним нормам, П. Гольбах порівнює державні перевороти з «бурею та грозами в природі, які очищують повітря, відновлюють порядок та спокій» [94, с. 366].

Такої ж думки дотримувався і засновник класичної німецької філософії І. Кант, який характеризує державний переворот (бунт), як «блискавку, яка вдарила в землю» [168], як непередбачуване, але неминуче явище у житті суспільства, і вважав, що бунт (як форма державного перевороту) – це скасування всіх заснованих на цивільному праві відносин та відповідно знищення всякого роду права. І. Кант розумів переворот у державі, як засіб розв'язання пристрастей. Тобто, «це не зміна державного ладу, а його знищення, і потім перехід до кращого державного устрою, який є засобом розв'язання пристрастей і супроводжується встановленням одних правителів на місце інших» [169, с.266–660].

Думку, про те, що переворот є результатом певних історичних подій у розвитку держави, які мають певний соціально-економічний та політичний характер, а головним суб'єктом державного перевороту є сильна та харизматична особистість, яка здатна спонукати народ до застосування насилля, спрямованого на стрімку зміну державного порядку, поділяли В. Гюго та П. Ж. Прудон. Зокрема, В. Гюго в своєму памфлеті «Наполеон Малий» у державному перевороті вбачає

лише акт насилля з боку окремої особистості, приписуючи останній безпримітну в світовій історії міць особистої ініціативи [108].

П. Прудон розглядає переворот як результат певних, попередніх історичних подій у розвитку держави, але все ж таки за участю однієї особи [341].

Вивчаючи проблему державного перевороту, представник матеріалістичної філософії та революційного демократизму домарксистського етапу, що протікав у боротьбі з реакційними напрямками ідеалістичного та релігійно-містичного характеру в Росії, Д. Пісарєв, як і вище зазначені дослідники, визначає його як насильницький спосіб зміни влади в державі, який здійснюють опозиційно налаштовані політичні еліти, та порівнює їх з війною, що завжди приносять народу шкоду, як матеріальну, так і моральну, й пропонує «передусім порівняти те, що було напередодні боротьби, з тим, що вийшло після перемоги. Тоді можна буде вирішити чи законний цей переворот у своїй вихідній точці і чи плідний він у своїх результатах» [404, с. 28-309].

Причинно-наслідковий підхід до пояснення особливостей та наслідків державного перевороту, просліджується в роботі французького революціонера, комуніста-утопіста, керівника руху «В ім'я рівності» у Франції, під час термідоріанської реакції і Директорії, Гракха (Франсуа Ноеля) Бабьофа (Babeuf). Г. Бабьоф та його прибічники вперше зробили спробу встановити диктатуру трудящих засобами революційного перевороту («змова рівних»). Змова 1796 р. була розкрита, а її організатори та учасники – страчені. Автор вважав, що термідоріанський переворот перервав розвиток французької революції та привів до встановлення диктатури експлуататорів. Тому «головим завданням народу він вважав нову революцію, яка має ліквідувати будь-яке насилля» [20]. Сам же переворот, Г. Бабьоф, визначає як процес, що «руйнує будь-який розумний і справедливий порядок», як процес, що «поєднується з нечуваною жорстокістю та безумством» [20, с.407]. Г. Бабьоф вказує й такі особливості перевороту, як: необхідність «трибуна», який буде «проголошувати усім великі істини та бити тривогу», на те, що учасники та ті, хто їх підтримує «піддаються жорстоким

нападам та вигнанню» [20, с.532-535]; на те, що після перевороту, розгортається гостра (запекла) боротьба за подальший розвиток політики країни [20, с.6].

Думки про те, що давати оцінку державному перевороту необхідно за наслідками дотримується російський публіцист, ідеолог революційно налаштованої інтелігенції М. Чернишевський. Проаналізувавши переворот Л. Бонапарта 1851 р. філософ вказує, що державний переворот може призвести до зміни форми державного устрою, прийняття нової конституції, та супроводжується насиллям (репресіями) [421].

На початку ХІХ ст. явище та теорія «державного перевороту» стає провідною в працях класиків марксизму-ленінізму – К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна. Зокрема, аналіз методів, прийомів та засобів отримання влади в державі дозволив К. Марксу [251; 252], В. Леніну [227; 228] сформулювати основні положення теорії класової боротьби як головної причини соціальних і політичних змін в суспільстві. Державний переворот, на їхню думку, свідчив про слабкість позицій тих самих правлячих лідерів та прогресу дезорганізації системи влади, що призводило до втрати її легітимності. К. Маркс, визначаючи політичні фактори державного перевороту, відокремлював напружену політичну ситуацію в країні, яка пов'язана зі зростанням соціальних конфліктів, та неспроможність представницької влади утримувати демократичний порядок у суспільстві. Запорукою успішності державного перевороту він вважав організаційну ефективність команди, наявність організованих озброєних сил або їх підтримку та партійну підтримку в сукупності з дотриманням принципу прихованості й непередбачуваності в реалізації силового захвату влади [251]. Державний переворот трактується ними, як особливий вид протікання революційних змін.

В 30-х рр.. ХХ століття з'являється робота італійського дослідника, журналіста К. Малапарте «Техніка державного перевороту» (1931р.) [250]. Здійснивши ретельний аналіз державних переворотів – 18 брюмера у Франції 1799 р., Жовтневої революції 1917 р. та змови Л. Троцького в Росії, Капповського путчу в Німеччині, військового перевороту Ю. Пілсудського в Польщі, захоплення влади фашистами в Італії, перевороти в Латинській Америці, Китаї, – К. Малапарте

доводить, що в суспільстві, в умовах соціальної кризи, складна бюрократична інфраструктура державного управління спрощує захоплення влади політичними меншинами за вмілого використання спеціальної технології переворотів. Автор стверджує, що державний переворот не потребує мобілізації великих мас та відкритої революційної боротьби. Його здійснює добре підготовлена група змовників, яка у відповідний момент усуває колишню владу, і всю повноту влади бере на себе [250].

В 1968р. американський політолог, історик, фахівець із міжнародних відносин і військової стратегії Е. Люттвак видає книгу «Державний переворот: Практичний посібник» (*Coup d'Etat. Practical Handbook*) [242], в якій систематизує методи та засоби захоплення влади, розглядає особливості стратегії та тактики здійснення державних переворотів, що мали місце в політичній історії.

Видатний американський філософ, геополітик, політолог С. Хантінгтон у роботі «Політичний порядок у суспільствах що змінюються» (1968) пояснює державний переворот, як зміну одного тирана на іншого [412, с. 485]. Автор звертає увагу, що політична неосвіченність громадян є не лише причиною державних переворотів, які здійснюють іноземці в своїх інтересах, а й запорукою його успішності [412, с.191, 441]. На його думку, державний переворот є формою насилля, яка використовується у етнокультурному цивілізаційному розподілі та веде до втрати цілісності держави [412, с.85]. Державний переворот може бути наслідком політичного конфлікту між представниками різних народностей [412, с.172]. С. Хантінгтон запропонував типологію державних переворотів, яку й до сьогодні вважають найбільш поширеною та вживаною. Окреме місце в його ідеї модернізації займає політичне насилля, як засіб політичної боротьби за державну владу [412, 413]. Результати досліджень С. Хантінгтона надзвичайно важливі для розуміння сутності та ролі державних переворотів, але деякі аспекти залишаються дискусійними.

Французький історик М. Агульон, автор книги «Державний переворот в республіці», дає не лише політичну, але й моральну оцінку та зазначає, що державний переворот «є зло» [449].

Г. Кельзен – видатний австрійський та американський юрист і філософ, теоретик держави та права – визначає таку сутність державного перевороту, що суперечить закону, як скасування не лише державного порядку, а й правової структури, що, певною мірою, природно змушує владу, яка з'явилася в результаті перевороту, створювати не лише нову правову систему, а зокрема й приймати нову конституцію [26].

У радянській науці проблема державного перевороту з середини 1920-х рр. і до кінця 1980-х рр. майже не досліджувалася, оскільки в радянському суспільстві їх не мало бути апріорі. Як підкреслює В. Котигоренко, це «можна пояснити загальною спрямованістю теоретичних або теоретикоподібних, а частково і псевдотеоретичних пошуків у бік моделювання майбутнього ідеального суспільства, в якому не повинно бути конфліктів» [205, с.75].

Проте серед досліджень щодо критики вад капіталізму, які здійснювалися у руслі марксистської теорії класової боротьби, слід зазначити кандидатську дисертацію «Про поняття «державний переворот» (1979), а також статтю «Місце державного перевороту в політичному житті антагоністичного суспільства» [360, с.62] російської дослідниці Т. Семенової, що займається дослідженням політичної організації суспільства та проблемами влади в державі.

Основу політологічних досліджень проблеми державного перевороту для радянських дослідників склали класичні приклади переворотів Луї Наполеона Бонапарта 2 грудня 1851 р. у Франції та Більшовицького в 1917 р. у Росії. В державному перевороті вони вбачають не що інше, як лише засіб захоплення влади, який відбувається із застосуванням насилля або загрозою його застосування, з порушенням законів та із дотриманням певної стратегії.

Аналіз політичних вчень даного періоду свідчить про те, що зростання дестабілізаційних процесів у суспільстві, які набували системного характеру й указували на взаємозалежні кризи у соціальних, економічних і політичних відносинах, призводили не лише до деградації життєзабезпечення в державі, а й до кардинальних змін у масовій свідомості людей. Як правило, це призводить до загострення політичної ситуації в країні, що головним чином пов'язана з питаннями

доцільності державної влади. А державний переворот пояснюється не що інше, як зміна політичної організації суспільства, переходом влади з рук одного класу до іншого.

Проте політичні та соціальні реалії 90-х років, пов'язані із розпадом Радянського Союзу, активізували політичну боротьбу за владу як на теренах колишнього СРСР, так і в прилеглих країнах та країнах з комуністичною ідеологією. А звільнення суспільно-політичної думки від партійного контролю, з крахом марксистської ідеології, посприяло до бурхливого зростання інтересу та дослідження різних аспектів і форм політичної боротьби, внаслідок якої збільшилася кількість наукових розробок і формування окремих напрямів. Отже, проблеми зміни влади та способів її отримання досліджуються соціологами, політологами, істориками.

У 2005 р. М. Петров видає книгу «Механізм державних переворотів»[308]. Розглядаючи найбільш загальні елементи стратегій і тактик державних переворотів різного типу, які мали місце у XX столітті, автор звертає увагу на характерні ознаки, на особливості прийомів і засобів державних переворотів сучасності. Робота має лише описовий характер і не містить політологічного аналізу.

В 2006 році з'являється монографія російського дослідника О. Глазунова «Державний переворот. Стратегія і тактика» [86] у якій на фактичному матеріалі досліджується теорія державних переворотів, мирних і військових протистоянь, «оксамитових» та інших революцій, які аналізуються як основні методи та форми захоплення влади. О. Глазунов розглядає державний переворот як загальний, аполітичний термін, що об'єднує всі види захоплення влади (путч, повстання, дворцеві перевороти, політичні перевороти). Зазначає, що умови, які сприяють успішному державному перевороту, не залежать від загальної соціально-економічної та політичної ситуації, а є лише результатом дотримання певної стратегії та використання конкретної тактики. При цьому дотримується думки, що це неконституційне, здійснене із застосуванням насилля, повалення державного ладу, або захоплення влади [86, с. 8].

У 2014 р. виходить монографія російської дослідниці Т. Семенової «Сутність і форми переходу державної влади в історії суспільства: Легітимна зміна влади, державні перевороти, революція, громадянські війни» в якій висвітлюється проблема державного перевороту як «особливого роду перехід влади, який здійснюється силою», співвідношення державного перевороту, соціальної революції та громадянської війни як силового способу захоплення влади та пропонується їх наукова типологія [360]. При цьому, авторка порівнює сучасні державні перевороти з «кольоровими революціями», з чим ми не погоджуємося.

За останні десятиліття в політичній науці, зокрема і в Україні, з'явилося чимало наукових праць з політології, конфліктології, статей у фахових журналах, захищаються дисертації, які дають всебічну характеристику політичній боротьбі та її формам, політичному конфлікту та політичному насиллю, що пов'язані з проблемою завоювання державної влади. Зокрема, П. Штомпка [432], М. Ільїн [157], присвячують чимало уваги різним аспектам політичних змін і способів легітимного та нелегітимного отримання влади у сучасних суспільствах.

Основні теоретичні положення аналізу політичної боротьби містяться і дослідженнях сучасних науковців, у роботах яких розглядаються основні теоретичні положення щодо вивчення політичної боротьби в контексті структурного та змістовного аспектів, варто звернути увагу на праці А. Анцупова, А. Шипілова [14; 15], О. Борща [45; 46; 47], Н. Далевської [110], М. Панова [304], А. Дацюка [115; 116; 137], Г. Завалько [144], І. Побочого [316; 317] та ін.

В дослідженнях І.Побочого [316, 317] висвітлено методологічні та політико-практичні аспекти політичної боротьби як форми політичної взаємодії різних політичних сил, що представляють потреби та інтереси відповідних суспільних сил. Поряд із цим автор характеризує сучасний стан та особливості політичного протистояння різних соціально-політичних сил. В рамках сучасного розуміння політичної боротьби зацікавлює і позиція українського філософа який розглядає політичну боротьбу в демократичному суспільстві через різні форми протистояння та змагання влади й опозиції тому числі й через державний переворот.

Зважаючи на те, що політика є найбільш традиційним джерелом виникнення конфліктів, а конфлікт і політика взаємопов'язані між собою у площині боротьби за владу, необхідно з'ясувати ступінь вивчення проблеми державних переворотів у галузі конфліктології. Так, проблема державного перевороту, як форма та спосіб вирішення політичного конфлікту, розглядається у працях присвячених загальним аспектам політичного конфлікту. Серед напрацювань вітчизняних дослідників слід вказати на роботи І. Станкевич, С. Тихонюк, В. Криволапчук, Л. Герасіна, М. Панова, О. Сахань, М. Розумного, С. Ростецької із зарубіжних дослідників варті уваги наукові роботи Є. Бабосова, А. Здравомислова, А. Дмитрієва, Д. Зеркіна, Б. Коваленка, О. Пірогова, О. Рижова, А. Анцупова, К. Гаджієва, О. Глухової, Ю. Запрудського, Г. Козирєва, які стали основою дослідження місця та ролі державного перевороту у політичному конфлікті.

Зокрема У. Шафієв, Е. Мірбашир [426], М. Тельник [386], І. Станкевич [375] розглядають державний переворот як один із способів вирішення, або засіб розв'язання політичного конфлікту. Державний переворот як один із шляхів розвитку внутрішньодержавного політичного конфлікту або форми його прояву визначають Т. Хомуленко та І. Ващенко [415]; як фактор що спонукає до загострення політичного конфлікту та, як екстремальну форму протистояння у конфлікті – В. Криволапчук [212], О. Шумпанніков [435], Т. Білецька [36, 37] та ін. На сьогодні вітчизняними науковцями – С. Ростецькою (2006) [350], С. Шубіним (2006) [434], І. Станкевич (2010) [375], Ю. Білецькою (2015) [37], Г. Жекало (2016) [142] – захищено дисертаційні роботи в яких досліджується специфіка прояву, управління та механізми врегулювання сучасних політичних конфліктів у політичному процесі, їх джерела та особливості. Окрім цього, всі вказані дослідники дотримуються думки про те, що політичний конфлікт безпосередньо виникає та існує відповідно до цілей, які сфокусовані на проблемі функціонування, перерозподілу та зміни політичної влади та деструктивно впливають на розвиток суспільства.

У спробі вирішити політичні конфлікти зіткнення протиборчих сил досягає крайньої гостроти, політична боротьба переходить в акти насилля. Доказова база,

зібрана на основі аналізу літератури в рамках даного дослідження, дає підстави стверджувати, що державний переворот протягом багатьох століть залишається формою самовираження примусових сторін.

Тому, наступний напрямок досліджень проблеми державного перевороту складають роботи в яких політичне насилля досліджується як явище, що виступає засобом завоювання, утримання влади та вивчається проблема виправданості застосування насилля у політичній боротьбі. Окрім раніше зазначених Н. Макіавеллі, Т. Мора, Г. Ноде, Г. Бейля та ін., даної думки дотримувалися й революційні теоретики XIX-XX ст. М. Бакунін, Л. Гумплович, Г. Маркузе, К. Маркс, В. Ленін, Ф. Енгельс та представники західноєвропейської соціології кінця XIX – першої половини XX ст. М. Вебер, Г. Моска, Г. Спенсер. У політичному насиллі вони вбачали не лише обов'язковий атрибут і інструмент утримання влади, а й важливий спосіб завоювання державної влади.

Державні перевороти як форму політичного насилля розглядають сучасні російські дослідники О. Коврижних [179], І. Ліпатов [231], Б. Мартиненко [254; 255], О. Піджаков [309; 310] та ін. Серед сучасних вітчизняних дослідників варто зазначити роботи А. Бобрової [38; 39], А. Бабієвої [21; 22], О. Бардіна [31], В. Кравченко [207] та ін. Геноциду, репресіям, терору як крайнім формам насилля, що можуть бути проявом негативних наслідків державних переворотів приділяють увагу зарубіжні автори М. Лазарев [225], М. Нерсисян, Р.Саакян [84], Є. Найт[283], К. Вртанесян, А. Палян [71] та інші.

Окрему групу досліджень державних переворотів складають звіти міжнародних дослідницьких центрів, зокрема Всесвітнього банку розвитку (досліджуваний період 1948-1991рр.), Проектів «Політія IV» та «Барометр конфліктів Гейдельбергського інституту» (досліджуваний період 1946-2015 рр.). Дані проекти спрямовані на вивчення та аналіз політичних конфліктів, передумов та наслідків нестабільності, різновидів зміни політичних режимів, процесів демократизації та трансформацій в суспільстві та місце державних переворотів в них. У звітах даних досліджень зазначається, що не було жодного

року, коли б в країнах, які розвиваються не відбувалися державні перевороти або спроби їх вчинення.

Так, у рамках проекту «Політія IV» (Polity IV), який був запущений в 1974 р. за ініціативою Теда Роберта Гурра (Ted Robert Gurr), на сьогодні містяться данні щодо характеристик політичного режиму та засобів їх зміни в країнах світу з 1800 р. до 2015 р. На сучасному етапі, проект очолюють Монті та Донна Маршалл (Monty G. Marshall) – університет Джорджа Мейсона (США) та Кіт Джаггерс (Keith Jaggers) – університет штату Колорадо (США). Проект реалізується на базі Центру системних досліджень проблем світу (Center for Systematic Peace). Мета проекту — визначення тенденцій трансформації політичних режимів 167 незалежних держав з чисельністю населення не менше 500 тисяч осіб)[463].

«Барометр конфліктів Гейдельберзького інституту» (Conflict Barometer) – щорічний проект Гейдельберзького інституту з досліджень міжнародних конфліктів, що існує з 1992 р. і спрямований на вивчення внутрішньодержавних політичних конфліктів (насильницьких і ненасильницьких, війн, державних переворотів тощо) [455]. Дослідники зазначених проектів вказують на відсутність узгодженого визначення поняття державних переворотів, яке б дозволяло відрізняти перевороти від інших способів зміни влади. Також вони пропонують вирізняти різні підходи до концептуалізації державних переворотів, зокрема мети переворотів (заміна лише лідера або всієї владної еліти), учасники перевороту (армія або частина діючої влади), різні стратегії, різний рівень насилля і відповідно різні наслідки.

Значний вклад у дослідження проблеми державних переворотів внесли сучасні зарубіжні політологи Монті та Донна Маршалл [463] (Marshall M.G., Marshall D.R), які дослідили державні перевороти в країнах із населенням понад 500 тис. осіб у період з 1946р. до 2013 р. та роботи американських політологів Дж. Пауелла (Powell J. M.) і К. Тайна (Thyne C.L) [468] об'єктом досліджень яких стали зміни політичних режимів, політичні конфлікти та місце державних переворотів у них.

А. Аругай (Arugay A.) пояснює державні перевороти на основі якісного порівняльного аналізу [451], А. Белкін і Е. Шофер (Belkin A., Schofer E.) розкривають ризики переворотів [452]. Тактика державних переворотів, ступінь

застосування насилля під час та після перевороту стали предметом досліджень Х. Кебшула (Kebshull H.G) [458], П. МакГован і Т. Х. Джонсон (McGowan P., Johnson Th)[464], Р. О'Кейн (O'Kane, R.) [467], Б. Фаргау (Farcau B. W.) [457], М. Марінов і Х. Геманс (Marinov N., Goemans H.) [462], О. Варол [475] (Varol O.). За результатами досліджень, О. Варолом готується до публікації монографія «The Democratic Coup d'État» (forthcoming Oxford University Press), видання якої заплановано у 2017 р. Причини та типологія державних переворотів стали предметом дослідження Р. О'Кейн (O'Kane, R.) [467], Е. Зіммермана (Zimmermann E.) [476]. Так Е. Зіммерман пропонує також ранжувати перевороти за ступенем застосування насилля.

Окремий напрямок дослідження проблеми державного перевороту складають праці фахівців з історії, які займалися вивченням причин та наслідків державних переворотів, що мали місце в політичній історії та їх історичне значення.

Проблема «двірцевих переворотів» розробляється у рамках досліджень представників дореволюційної (першої половини XIX ст.) історичної науки М. Щербатова [436], А. Вейдемєєра [55; 56; 57], С. Єшевського [139], В. Ключевського [174], радянських дослідників С. Троїцького [397], Е. Анісімова [7] та сучасних зарубіжних М. Лавриновича [135], Н. Ейдельмана [437], Г. Вєсьолої [345], М. Згурської [148], М. Павленка [295], так вітчизняних – І. Верби [59], Н. Цехмістро[418] та ін.

Робота М. Павленка «Пристрасті навколо трону: Історія дворцевих переворотів» хоча і не містить політологічного аналізу боротьби за престол Російської імперії, але є підсумком вивчення накопичених в історичній науці відомостей та уявлень про дворцеві перевороти та їх учасників. При цьому автор звертає увагу на те, що у цій боротьбі «сила переважає над правом» [295, с.264].

О. Каменський у книзі «В тіні Катерини...»: Друга половина XVIII ст.» аналізуючи змову 1762 р. вказує на її відмінності від перевороту 1741 р. [164]. На специфіку змови 1762 р. та склад її учасників звертає увагу й Г. Ібнєєва у дисертаційному дослідженні «Політичні угруповання під час сходження на престол Катерини II»(1994)[154].

Особливості та закономірності дворцових переворотів в Росії XVIII ст., форми прояву та їх еволюція, як особливого способу вирішення суперечностей у середині правлячої еліти та її конфліктів з імператорською владою стали об'єктом дослідження І. Курукіна в дисертації «Епоха дворцових переворотів 1725-1762 рр. у контексті політичної історії» (2004) та наукових статтях [221; 222]. Особливий інтерес представляє стаття І. Курукіна «Феномен дворцових переворотів в політичній історії Росії XVIII-XX ст.» у співавторстві з І. Волковою [67], в якій були виокремлені основні риси спільні для всіх дворцових переворотів як своєрідного механізму вирішення суперечностей правлячої верхівки. Зокрема, позитивним наслідком політичної боротьби, яка розгорнулася за Російський престол присвячено дослідження В. Шаповалова «XVIII століття в Росії: епоха «дворцових переворотів» чи модернізація?» [425].

Проблемі легітимності влади правителя, який отримав владу в результаті дворцових переворотів, присвячено роботи О. Павлової «Переворот 1801 року і російська спільнота: питання наступності та легітимності самодержавної влади» [296]. У вищезазначених та багатьох інших дослідженнях не лише фактографічно відтворено складний політичний процес, що пов'язаний з династичними проблемами роду Романових, а також нестабільністю економічного і політичного життя в Росії 1725-1762 рр., а й акцентовано увагу на процесах пов'язаних із нелегітимною зміною влади в державі шляхом узурпації та на її історичних наслідках.

Дослідження «дворцових переворотів» має важливе політичне значення оскільки вони зачіпають підвалини державного устрою; не обмежені кордонами й часом. Наприклад, Ю. Тазьмін («Легітимність як фактор дворцових переворотів») [381] застосовує поняття «дворцовий переворот» до політичних подій пов'язаних із захопленням влади Л. Брежнєвим у СРСР 1964 р., а М. Лазарєв [225] до політичної боротьби в країнах Латинської Америки.

Вивченню державного перевороту 18 брюмера (2 грудня) 1851 р. Л. Бонапарта значну увагу приділено зарубіжній та вітчизняній науці. Поряд з дослідженнями В. Гюго [108], К. Маркса [250], привертають увагу напрацювання англійського

політичного діяча та письменника О. Кінглека, істориків Р. Фармонова [402], О. Паршакової [306], які вивчають соціальні та політичні доктрини формування бонапартизму як форми правління та встановлення диктатури президента республіки.

Аналіз політичних подій Жовтневого (більшовицького) перевороту у Петрограді 1917 р. представлений у роботах М. Грушевського [104], В. Винниченка [61], В. Андрієвського [6], Д. Дорошенка [127], М. Ковалевського [177], П. Христюка [416], В. Леніна [227; 228, 229], Л. Троцького [398]. Сучасні дослідники Р. Пайпс [298], В. Набоков [280], Д. Александров, Р. Федотов, Ж. Федотова [2], В. Авдєєва, В. Савінков [353, 354] у своїх працях намагаються з'ясувати зміст та природу, визначити причини і характер даної політичної події, її наслідки та відповісти на обумовлене суспільним інтересом запитання «революція чи переворот?» і, відповідно, науково його обґрунтувати.

Зокрема, А. Костюк [204] у своїх працях висвітлює проблему організації перевороту, застосування насилля та його наслідки. Р. Зінкевич [151] досліджує проблему конфронтації між політичними силами у діючій армії як наслідок більшовицького перевороту. З методологічно переосмислених позицій С. Кульчицький, відомий український історик і професор, розглядає витoki, характер, хід і соціальні наслідки подій, що відбувалися на теренах Російської імперії майже 90 років тому. Результати його дослідження представлені у ґрунтовній праці «Російська революція 1917 року: новий погляд» [220].

Більшовицький переворот у Петрограді не лише суттєво вплинув на політичну ситуацію в Україні, а й призвів до загострення політичної боротьби, що переросла у гетьманський переворот.

Проблема державного перевороту на чолі з Павлом Скоропадським в Україні 29 квітня 1918 р., на сьогодні достатньо ретельно опрацьована українськими істориками. Зокрема вивчення процесу підготовки та проведення гетьманського перевороту першими розпочали його очевидці, провідні діячі національно-визвольної боротьби українського народу (1917-1920 рр.) В. Винниченко [61], О. Шаповал [424] та І. Мазепа [244; 245]. Причинно-наслідковий аспект

гетьманського перевороту досліджували Н. Полонська-Василенко [334], І. Нагаєвський [281], Т. Гунчак [107], О. Гавриленко, І. Логвиненко [73], П. Гай-Нижник [76], В. Горак [96], В. Солдатенко [368, 369], Ю. Терещенко [388, 389]. В своїх роботах вони подають чітку, логічно завершену картину кризи правління Центральної Ради. Механізм здійснення перевороту, місце військових і визначальні чинники закріплення влади П. Скоропадського стали предметом дослідження таких науковців, як: В. Солдатенко [368, 369, 370] та В. Горєлов [100].

Зовнішньополітичний аспект державного перевороту П. Скоропадського, досліджують С. Кряж [224], Р. Пиріг [312]. Напрацювання стосовно державницького досвіду Гетьманату, а саме заходи, спрямовані на закріплення та оформлення гетьманського режиму після державного перевороту, містяться в роботах Р. Пирога, Ю. Терещенка, В. Солдатенка та ін.

Вище згадані дослідники зробили вагомий внесок у вивчення проблеми перевороту П. Скоропадського, та державного перевороту як політичного явища, а їх праці містять широкий оціночний діапазон – від віншування до категоричного несприйняття.

Варто зазначити, що сучасна науково-інформаційна база вивчення державних переворотів, що мали місце в історії різних країн і різні історичні часи, досить широка та дискусійна. В рамках даного дослідження науковий інтерес представляють праці присвячені особливостям і наслідкам державних переворотів в окремих країнах, зокрема в Королівстві сербів, хорватів і словенців [180], Швеції [117], Польщі [30; 275], Судану [216], Болгарії [382], Турції [132], Фіджі [299] та ін.

Зовнішня політика апріорі покликана забезпечувати належні умови для функціонування і розвитку держави, захищати інтереси країни на міжнародній арені. Коли ж політика держав-лідерів визначається їхніми національними, економічними та геополітичними інтересами, то вона здатна впливати на внутрішню політику держав-сусідів через вплив на представників влади або шляхом насадження протегованих урядів.

Зовнішньо-політичним аспектам державних переворотів, присвячені роботи О. Столярова [377], С. Кряжа [224], О. Мішина [273], Р. Молчанова [275], О. Глазунова [86], О. Дудніка [133], М. Іванова [155], Д. Наумова [285], які становлять наступну групу досліджень. Вказані наукові дискусії, що точаться в історичному науковому середовищі, неоднозначні як у висновках, так і оцінці наслідків політичних подій пов'язаних із захопленням та/або зміною влади. І хоча вони не виходять на більш широке політичне поле, однак, при цьому, мають пізнавальний і академічний характер.

Звертають увагу дослідники і на прямий зв'язок політики, насилля і збройних сил. Політична активність армії, яка є наслідком загострення суперечностей у суспільстві й зумовлена прагненням і спробами розв'язати їх засобами збройного насильства стає об'єктом розгляду сучасних дослідників. Наукові роботи з вивчення військових переворотів становлять окрему групу досліджень.

Військовому перевороту (як окремому виду політичного перевороту) присвячені дослідження вітчизняних науковців М. Требіна [394; 395], А. Бредіхіна [49], О. Дудніка [133] та ін.. Серед зарубіжних дослідників слід відзначити роботи Ю. Панічкіна, Ф. Мусаєва [302] (Пакістан, 1977), О. Кругової [214] (Греція, 1967), П. Колієра й А. Хоффлера [454], П. МакГована та Т. Джонсона [464] – перевороти в Африці, Р. Дікс – у Латинській Америці [456].

Досліджуючи військові перевороти різних історичних періодів в окремих країнах, не зважаючи на те, що дані наукові праці мають прямо протилежну ідеологічну спрямованість, науковцями з'ясовуються загальні причини та особливості військових переворотів, причетність до них політичних сил інших впливових країн, розглядається специфіка внутрішньої і зовнішньої політики до та після державного перевороту, подається характеристика режимів правління та їх внутрішньої політики потому.

Аналізу путчу, як різновиду державного перевороту здійснюваного формалізованою структурою, присвячені роботи Ю. Сівкіна [361], Ф. Панкевича [303], М. Станкова [376] та ін. Значну увагу науковцями приділено путчу 19-22 серпня 1991 р., наслідком якого став розпад СРСР. Дана тема

обговорюється в оточенні політиків та їх консультантів, його озвучують політичні експерти й аналітики, про нього пишуть науковці та медійники (М. Горбачов [99], Д. Мутагіров[279], Л. Шереметьєва[427], та ін.)

Пронунсіаменто, як різновид захоплення влади військовими формуваннями в Іспанії та країнах Латинської Америки став предметом дослідження Е. Люттвака [242], М. Банкович [26] та ін.

Політичні процеси суспільства містять безліч прикладів, коли політико-управлінська еліта досягає у спробі задовольнити свої інтереси застосовує засоби, що суперечать конституції або відбуваються із порушенням правових норм. Тому проблема співвідношення політики і права у державному перевороті останнім часом привертає до себе увагу науковців.

Дослідження науковців у сфері права, які звертають увагу на проблеми позаправових форм зміни влади, ставновлять наступну групу досліджень даної розвідки. Вважаємо за необхідне вказати на роботу російського історика, соціолога, правознавця А. Медушевського, який зазначає, що в умовах політичних переворотів сучасності переможцем стає той, хто доведе, що його дії є конституційними, а не ті хто має великі політичні ресурси та виокремлює такий вид боротьби за владу як конституційні перевороти [261].

Ф. Турченко[399], О. Волошко [70], Ю. Палія [300] досліджують політико-правові аспекти та технології окремих державних переворотів.

Вагомий внесок у дослідження проблеми суспільно-небезпечних посягань на відносини у сфері дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу, або на захоплення державної влади та кримінально-правове забезпечення їх охорони, роблять вітчизняні дослідники в галузі кримінального права: І. Томчук [393], І. Діордіца [121], Р. Чорний [423], Д. Слінько[364]. Порівняльно-історичні аспекти кримінальної відповідальності за вчинення державного перевороту на прикладі законодавства різних країн стали об'єктом дослідження О. Галустьяна[78].

На підставі стислого огляду розвитку компаративного та теоретичного аналізу парадигм і підходів до вивчення проблеми державних переворотів, слід зазначити,

що упродовж тривалого часу державний переворот досліджували з позицій антропологічного, моралістичного, біхевіористського, структурно-функціонального, системного, компаративіського, інституціонального, нормативного підходів.

Порівнявши зміну поглядів представників світової філософської та політичної думки, щодо державного перевороту як політичного явища, безпосередньо пов'язаного з нелегітимним отриманням або зміною державної влади, у рамках даного дослідження можна виокремити наступні відмінності:

- уявлення Стародавнього Сходу про владу, як складника світового космічного порядку, виходили на основі божественного характеру;
- політичні ідеї античності, відійшовши від міфологічного до раціонально-логічного пізнання та пояснення процесів зміни й отримання влади, набули форми теорії та ознак цілісності і системності, які були затребувані самим полісом як унікальною формою суспільно-політичного життя та філософією антропоцентризму;
- релігійний світогляд Середніх віків мав основи християнської політичної доктрини, яка виходила з того, що влада походить від Бога, тому суспільні відносини повинні підпорядковуватися тільки духовній владі. На противагу цьому пізніше з'являється політична ідеологія «макіавеллізму», яка нехтує нормами моралі та права заради досягнення мети;
- починаючи з Нового Часу й до сьогодення, державний переворот розглядається як спосіб вирішення певних суспільно-політичних проблем, специфіка якого полягає у кардинальній зміні влади із застосуванням будь-яких засобів.

Сучасні трактування явища державного перевороту суттєво відрізняється від того, як його розуміли понад три століття тому. Відмінність у трактуванні цього поняття зумовлена певними причинами. По-перше, змінилися учасники державного перевороту, тобто суб'єкти, які його здійснюють; по-друге, змінилася сама форма політичного акту. Але при цьому один елемент не піддався трансформації, і в цьому сенсі він є сполучною ланкою між переворотами минулого та сучасності. Цим елементом є влада в державі.

Наукова категорія «державний переворот» пояснює сутність процесів, що позначаються у сучасній західній і вітчизняній науці термінами «політична боротьба», «зміна влади», «трансформація влади», «захоплення влади». Державний переворот як політичне явище й надалі залишається предметом аналізу, яке викликає увагу серед дослідників та політично активного населення, складає основу політичного дискурсу, оскільки вони не лише задають його напрямок, а й визначають інтенсивність дослідження та висловлення різноманітних позицій з тих чи інших питань.

Розкриваючи закономірні зв'язки реальної дійсності, наука виражає їх в поняттях, категоріях, схемах та теоріях які визначають вихідні теоретичні позиції та розкривають їх зміст.

Важливим інструментом пізнання в науці є категорії, як найбільш загальні поняття, що відображають істотні ознаки досліджуваного предмету. «...Категорії це сходинки виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в системі, що допомагають пізнавати її та оволодівати нею...», – зазначав В. Ленін [227, с. 85]. Як фундаментальні поняття, категорії мають вагоме значення для узагальнення досвіду і практики соціального розвитку та політичної дійсності. Сформованість категоріально-понятійного апарату не лише свідчить про стан розвитку науки, а й дозволяє досліджувати явища та процеси, форми діяльності з реалізації інтересів і потреб суб'єктів політики. Тому важливим етапом у визначенні теоретичних основ досліджуваної проблеми, державного перевороту як форми політичної боротьби, є процес визначення її категоріального апарату та його усвідомлення.

Як свідчить проведений аналіз дослідження проблеми наукової розробки явища державного перевороту та еволюція поглядів на його пояснення, на сьогодні існує теоретична і навіть термінологічна невизначеність трактування та розуміння сутності державного перевороту, його форм, ознак і наслідків, що призводить до смислової неточності в інтерпретації певних політичних подій, фактів та явищ.

Якщо «державний переворот» розглядати не як дефініцію, а як сукупність визначень, що дають теоретичне уявлення про зміст зазначеного, то процедура виведення даного поняття має мислитися як вироблення більш загального, але

цілісного та здатного до наступного змістовного збагачення осмислення політичного явища «державного перевороту» як політичного явища.

За результатом державний переворот є процесом захоплення влади в державі. Конкретизувати поняття «державний переворот» можливо в один спосіб, виокремивши та дослідивши поняття та категорії, які характеризують сутність даного політичного явища. Виходячи з проблеми дисертаційного дослідження, основними категоріями дослідження явища державного перевороту є «державна влада», «політичні інтереси», «політичні потреби», «політична боротьба», «політичний конфлікт», «політичне насилля».

Політика як поняття, в Китаї у IV ст. до н.е. не використовувалось, у центрі уваги була влада [411, с. 35] зазначається у найвідомішому трактаті Сходу – «Книга правителя області Шан».

На зв'язок політики як «сфери суспільства, у межах якої реалізується діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання і реалізацію влади індивідами й соціальними групами з метою здійснення власних запитів і потреб» [329, с. 498] із владою вказують Арістотель, Н. Макіавеллі, М. Вебер, Ж. Бюрдо, М. Дюверже, К. Маркс та інші. Н. Макіавеллі розглядає політику як управління з використанням влади або процес боротьби за завоювання і утримання влади [246].

Як специфічний вид діяльності соціальних суб'єктів, пов'язаний з боротьбою за владу, розподілом цінностей, управління державними та суспільними справами пояснюють політику сучасні дослідники М. Ільїн, А. Мельвіль [269].

Українські дослідники, В. Андрущенко, В. Антоненко, В. Ануфрієв Ф. Кирилюк, О. Семків, звертають увагу на те, що політика в будь-якому суспільстві, на будь-яких історичних етапах розвитку стає засобом забезпечення, насамперед, власних інтересів індивіда чи великих груп людей (станів, територіальних одиниць, класів, націй). І. Побочий зазначає, що «влада – першооснова, суть політичних відносин, найважливіша константна якість політики» [317, с.4].

Оскільки державний переворот – це політичне явище, яке нерозривно пов'язано із технологією отримання влади в державі, розглядати його поза категорією «державна влада» неприпустимо.

Загальновизнане пояснення феномену влади та його теоретичне трактування представлене, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови, де влада визначається, як право керувати державою, як політичне панування.

У кратологічному словнику за авторством В. Халіпова, «влада – це (англ. право управління – power authority; панування – rule; грецьке – kratos; лат. – auctoritas imperium; нім. – macht; ісп. – poder; італ. – dominio, potere; португ. – poderio; фр. – pouvoir; есперанто – potenco). Влада – це 1) здатність, право і можливість розпоряджатися будь-ким, будь-чим, здійснювати рішучий вплив на долю, поведінку і діяльність, вдачу і традиції людей за допомогою різного роду засобів – закону, права, авторитету, волі, суду, примусу; 2) політичне панування над людьми, їх спільнотами, організаціями, країнами та їх угрупованнями; 3) система державних органів; 4) особи, органи, що наділені відповідними державними, адміністративними повноваженнями, або як такі, що володіють різного роду впливом, повноваженнями за звичаєм, чи такі, що привласнили їх собі» [411, с.70-71].

Російський вчений М. Байтін зазначає, що влада спрямована на підкорення, підпорядкування волі одних членів суспільства панівній волі домінуючих її членів[25, с. 112].

Отже, влада – це велика і безмежна можливість впливати і повелівати. Залежно від об'єкта регулювання, владу поділяють на сімейну, релігійну, політичну, економічну, ідеологічну; залежно від суб'єкта реалізації влади – на державну владу та самоврядування; від механізму реалізації та організації – на демократичну та диктатуру; за сферою застосування владу поділяють на економічну, церковну, політичну, державну тощо.

Отже, в узагальненому вигляді влада – це здатність і можливість регулювати діяльність людей, здійснюючи вплив на їхні інтереси. При цьому найбільш поширеним уявленням про владу є розуміння її як примусу.

Розкриваючи теоретичні аспекти державної влади дослідники звертають увагу на те, що державна влада – це «певні вольові відносини, що виникають між людьми» [44], вона є засобом соціального управління; представляє собою відносини між людьми, їхніми організаціями; ці відносини забезпечують прояви та домінування владної волі; здійснюється за допомогою певних видів засобів і методів впливу [32, с.65], це система юридичних державно-владних повноважень державних органів і посадових осіб, розподілених по вертикалі й горизонталі, спрямованих на реалізацію завдань і функцій держави [414]; це здатність і можливість «приймати обов’язкові рішення та домагатися їх виконання» [1, с. 30].

На підставі аналізу наведених вище та багатьох інших визначень державної влади, можна дійти висновку, що державна влада розуміється науковцями як «вольові відносини», «державно-владні повноваження», «певна організація, яка забезпечує життєдіяльність суспільства», «сила за допомогою якої владна воля нав’язується суспільству». Розтлумачуючи цю тезу П. Шляхтун стверджує, що влада, через яку визначається політика, є не метою, а лише засобом політики, за допомогою якого досягаються певні суспільні цілі, насамперед, задоволення інтересів і потреб [429].

Поняття «потреби» й «інтереси» в суспільно-політичній літературі вживаються практично як синоніми, що закономірно. Як зазначає сучасна вітчизняна дослідниця Анна Світа, «потреби – це об’єктивно існуючі суперечності між соціальним суб’єктом й умовами його життєдіяльності, які розв’язуються і відтворюються в процесі усвідомлюваної діяльнісної суб’єктно-об’єктної взаємодії» [356]. Як необхідність певних умов для існування і розвитку пояснює потребу, В. Фофанов. Тоді як, інтерес, в розумінні цього ж дослідника, не що інше як необхідність певного способу функціонування (діяльності), що є засобом власного відтворення і розвитку» [407, с.166]. Набуваючи своєї предметності, потреби перетворюються в суб’єктивні мотиви діяльності та спонукальну силу вчинків і дій та передбачають вольове зусилля, намагання їх реалізувати у практичних діях [230, с. 195].

Досліджуючи проблему суспільних інтересів, російський дослідник В. Захаров відзначає, що політичній дії, в явній чи прихованій формі, притаманні реальні потреби та інтереси соціальних груп, індивідів, які виражають, насамперед, відносини з приводу політичного панування, та спрямовані на здобуття, утримання, використання або перерозподіл політичної влади [147].

Згідно з поглядами А. Світи, політичні потреби актуалізуються з виникненням політичного інтересу, політичних мотивів і орієнтацій, які, переважним чином, пов'язані із владою в державі [356, с.104-110].

Таким чином, влада – це засіб гарантувати задоволення матеріальних (володіння майном, благами цивілізації та конкретного суспільства) та постаматеріальних (самореалізація та самоактуалізація) потреб. Потреба в самоутвердженні формує ставлення до влади як до можливості панування над іншими і, як до джерела престижу, потреба у владі може проявлятися по-різному. Це залежить насамперед від системи цінностей особи, її мети. Задоволення політичних потреб підпорядкування, тобто самовираження і самореалізація переходить винятково в потребу влади. Тому задоволення політичної потреби стає його політичним інтересом.

Потреба певної соціальної чи політичної групи в отриманні та/або утриманні всієї повноти державної влади, або максимально сильних позицій у структурах влади, які дозволяють їй справляти вирішальний вплив на процес прийняття та здійснення політичних рішень і формують політичний інтерес – політичного владарювання. При цьому задоволення одних потреб веде до незадоволення інших, таким чином виникає суперечливість політичних інтересів. Прагнення людей до їх реалізації приводить до розходження і зіткнення.

Американський вчений Г. Лассуел сформулював головні аспекти теорії політичного психоаналізу, згідно з якою, важливим фактором, що зумовлює ставлення індивіда до політики та його участі в ній, виступають суб'єктивні потреби та інтереси. Зокрема, автор пояснює, «що будучи відкинутою з політичного поля, людина політична використовує будь-яку можливість приходу туди, де можна

панувати над іншими. Їй байдуже, де утвердитись, лиш мати владу над іншими людьми» [цит. за Комоцкая, 187].

Як було з'ясовано вище, політика демонструє суспільству не тільки образ влади, яка турбується про своїх громадян і долю всього суспільства, а й як досить жорсткий механізм боротьби та конкуренції. В умовах, коли правляча верхівка проводить курс, який знаходиться в протиріччі з інтересами соціально значущого сегменту політики, то останній прагне змінити її. «Дві влади існувати в державі не можуть. Одна із них має зникнути» [228].

Державна влада – це арена постійної «стратегічної гри партнерів, кожен з яких має свої інтереси і володіє своєю волею» [124, 401]. Саме навколо державної влади і важелів державного управління розгортається гостра боротьба між різними політичними силами, персонами.

З цього приводу М. Горлач та В. Кремень зазначають: «історія свідчить: кожний, хто рвався до трону, шукав свого: один багатства, інший – почестей, третій – права вершити долю людей, четвертий – прагнув змінити світ... І майже всі вели боротьбу за владу...» [101, с.149].

Таким чином, коли потреба породжує інтерес, з'являється мета діяльності. Будь-яка політична мета містить у собі з'єднання офіційного та особистого. Тоді як умовою їх досягнення політичної мети є взаємодія у формі політичної боротьби, в процесі якої супротивники прагнуть до нейтралізації, послаблення політичних позицій або ж повного знищення один одного в політичному, або навіть фізичному розумінні.

Боротьба за владу, за оволодіння нею і за її утримання – один з основних аспектів політичного життя суспільства. Як зазначає Н. Далєвська, саме поняття «боротьба» відображає багатий спектр різних відносин взаємодіючих сторін, але всі вони мають загальну основу: самозбереження, розвиток, функціонування одних, через усунення, відштовхування, придушення інших [110, с.62-67]. Формою досягнення соціального інтересу є боротьба за владу. Змістом боротьби за владу з самого виникнення держави і до сьогодні залишається боротьба за право управління державною монополією, контроль за внутрішніми і зовнішніми

фінансовими потоками, за право перерозподіляти державну власність на користь тих чи інших соціальних, економічних, політичних груп лояльних до провладної верхівки. Тож з поняттям «боротьба за владу» найчастіше асоціюється політична боротьба.

Словник конфліктолога під редакцією А. Анцупова і А. Шипілова визначає політичну боротьбу як одну з форм політичної діяльності, яка полягає у взаємодії і протиборстві різних політичних сил і організацій (партій, спілок, озброєних груп та ін) з метою оволодіння, збереження, закріплення, повернення або зміни певного порядку розподілу власності і влади, досягнення стійких позицій у політичній системі суспільства, і повне витіснення противника з політичного простору[15]. О. Борщ під політичною боротьбою позиціонує складне суспільно-політичне явище, спрямоване на завоювання влади певною політичною групою, або класом з метою реалізації певних політичних, економічних, військових та інших інтересів»[45]. І. Побочий вважає, що «в основі політичної боротьби лежить суперечливість об'єктивних політичних інтересів різних суспільних груп, класів, націй тощо і ведеться вона з приводу завоювання і розподілу державної влади»[316], тоді як І. Пасько розглядає політичну боротьбу в демократичному суспільстві через різні форми протистояння та змагання влади та опозиції.

Аналіз наведених понять дозволяє зробити висновок про те, що політична боротьба – це протиборство соціальних груп, які переслідують свої політичні цілі. Політична боротьба ведеться не тільки за ідеї, погляди з приводу устрою держави і суспільства, а й за статус і реальні позиції в структурі влади. Іншими словами, зміст політичної боротьби полягає в тому, щоб запропонувати суспільству нову владу в державі, та відповідно, нові правила життєдіяльності суспільства або відсторонення від влади певної політичної групи. Проявляється політична боротьба в особливому способі обміну діяльністю суб'єктів політики, при якому супротивники прагнуть нейтралізувати чи ослабити політичні позиції, які викликані розходженням між очікуваним і реальним у задоволенні політичних потреб та інтересів, або намагаються знищити один одного, таким чином завоювати владу в державі.

Зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, суб'єктів політики у прагненні реалізувати свої інтереси й цілі, пов'язані насамперед із боротьбою за владу її перерозподілом та зміною свого політичного статусу, а також з політичними перспективами розвитку суспільства у сучасній політичній науці трактується як політичний конфлікт [329, с.515]. Конфлікти притаманні всім сферам суспільних відносин, і хоча майже кожен із них має політичний вимір, але тільки конфлікти з приводу влади, через відносини панування і підкорення є політичними, зазначає Д. Фельдман [198, с.136].

Теоретичні дослідження політичного конфлікту, його причин та змісту, здійснювались у межах еволюції філософської та соціально-політичної думки, фактично протягом всієї історії. Якщо узагальнити теоретичні положення про суть і роль політичного конфлікту, сформульовані багатьма видатними мислителями – від Арістотеля та Конфуція до К. Маркса, Р. Дарендорфа, М. Вебера, Л. Козера та А. Дмитрієвим, О. Морозовим, Л. Герасіною, М. Пановим, А. Пойченко, А. Здравомисловим, О. Глуховою, Д. Зеркіним тощо, то варто констатувати, що найгостріших форм конкурентна взаємодія набуває в політичному просторі, де об'єктом конфлікту стають відносини домінування, відносини панування і підпорядкування, втілені у владних відносинах і структурах.

Так, центральним поняттям політичного конфлікту, на думку польського вченого К. Полецького, є також політична влада. Вона водночас виступає і причиною протиріч, і джерелом вірогідного конфлікту, а також основною сферою життя, в якій відбуваються зміни внаслідок конфлікту» [319].

Сучасні російські політологи, зокрема А. Здравомислов, визначає політичний конфлікт як «постійно діючу форму боротьби за владу в конкретному суспільстві» [149, с.115], Д. Зеркін – як «протиборство суб'єктів з протилежними політичними інтересами, цінностями, поглядами і намірами, щодо становища і ролі в системі владних відносин» [150, с.174]. Тоді як О. Глухова вбачає в політичному конфлікті – «теоретичну і практичну боротьбу суб'єктів політики: довірених осіб великих соціальних груп, мобілізованих за допомогою номінації за владу з метою модифікувати, трансформувати або зберегти соціальний порядок. Умовою реалізації

цієї мети є володіння об'єктивованим капіталом (фінанси, право, репресивний апарат і інше) [88, с.24].

Український політик В. Литвин, також підкреслює, що політичний конфлікт виникає з приводу відносин влади і реалізується через взаємодію політичних інтересів [232].

Отже, характерними ознаками політичного конфлікту є те, що він безпосередньо ставить питання про владу, про авторитет, про відносини панування та підкорення, про порядок розподілу влади між різними центрами сил, а також боротьба за можливість розпоряджатися ресурсами.

Отже, джерелом конфлікту є несумісність інтересів та потреб сторін політичної взаємодії, при обмежені можливості їх задоволення. Тобто, обмеженості ресурсів та благ, як матеріальних так і духовних, реалізацію яких забезпечує влада. Влада належить фінансовому капіталу, а концентрація осіб, що приймають економічні рішення, збільшується і не піддається державному регулюванню, що, у свою чергу, породжує кризу влади, загальну конфліктність і безпрецедентні випадки насилля всіх видів.

Там, де має місце політичний конфлікт, там має місце і політична боротьба, яка не обмежена ні кордонами, ні засобами. З цього приводу слушним є зауваження Б. Франкліна, який зокрема відзначає, що «існують дві пристрасті, що мають потужний вплив на людські справи. Це любов до влади і любов до грошей ... Коли вони поєднуються ... вони здатні на жахливі дії»[439]. Тобто, формується конкретна мотивація дій, після чого сторони приступають до протиборства у відкритих чи прихованих формах. Обраний шлях та засоби щодо реалізації поставленої мети, визначають способи політичної боротьби, що відтворюються у різних формах, зокрема у формі насилля.

Словникове визначення поняття «насилля» – пояснюється з двох позицій. Насилля в першому значенні – це державна влада, що спирається на право і обмежена правом. Друге – охоплює «модус дії, спрямованої на навмисне нанесення шкоди суб'єктам дії чи речам або на знищення останніх» [326, с. 191].

Сучасні дослідники М. Обушний, А. Коваленко, О. Ткач трактують насилля як «цілеспрямований силовий примус, дія одного суб'єкта над іншим, здійснювана з визначальною метою, усупереч згоді, свободі та інтересам останнього» [290, с.420]. Загалом насилля можна коротко визначити, як узурпацію свободи волі. Це є панування одних індивідів над іншими, засноване на зовнішньому примусі.

Політичне насилля є складовою функціонування держави як політичного утворення. Протягом багатьох століть воно залишалося не лише прийнятною формою самовираження примусових сторін соціальності та історії, а і різновидом боротьби за владу.

Так, «Політична енциклопедія» за редакцією Ю. Левенця, Ю. Шаповала визначає, як заходи фізичного та/або психологічного примусу, здійснювані політичним суб'єктом задля завоювання, утримання і використання державної влади, досягнення політичного панування, управління соціально-політичним процесом [329, с. 481].

Складність вивчення політичного насилля полягає у тому, що серед вчених відсутня єдність розуміння сутності цього явища.

Наприклад, О. Кугай пояснює політичне насилля як «придушення або примусове обмеження свободи волі соціального суб'єкта, обумовлене діями соціальних сил, що прагнуть до політичної влади, її здійснюють, які стверджують певний соціально-політичний ідеал»[215].

З близьких позицій аналізує політичне насилля І. Ліпатов, на його думку «політичне насилля є ідеологічно обумовлена і матеріально забезпечена діяльність класів, націй, соціальних груп, спрямована на застосування засобів примусу з метою завоювання, утримання, використання державної влади, досягнення політичного панування на міжнародній арені, управління соціальними процесами в класових інтересах»[231].

Виходячи із загального уявлення про насилля, як «фізичну силу, яка використовується для придбання або використання влади, чи для того, щоб кинути виклик авторитету, або підсилити його», «фізичний примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою оволодіння владою, насамперед

державною, її використання, розподілу і захисту» [310, 326], «ідеологічно зумовлену і матеріально забезпечену діяльність класів, націй, соціальних груп, що реалізують цілі соціальних інститутів, направлені на завоювання, утримання, використання державної влади, досягнення політичного панування, управління соціальними процесами в класових інтересах із застосуванням засобів примусу» [242], «як придушення активності політичних конкурентів і навіть усунення їх з політичної арени» [329, с.481] – можна зазначити, що політичне насилля неможливо зрозуміти поза поняттям влада. Тому аналіз сутності насилля слід проводити з урахуванням його ролі та місця у владних відносинах.

Таким чином, політичне насилля відрізняється від інших форм насилля не лише фізичним примусом і можливістю швидко досягати поставлених цілей, реалізації певних потреб і задоволення політичних інтересів, але також організованістю, широтою, систематичністю та ефективністю застосування у боротьбі за владу.

Однією з таких форм життєдіяльності людей є політична діяльність, що являє собою сукупність дій окремих індивідів і великих суспільних груп (класів, націй, партій тощо), спрямованих на реалізацію власних політичних інтересів, насамперед завоювання, використання та утримання влади. Серед основних типів політичної діяльності (реформація, модернізаційні процеси, політичний вплив) державний переворот характеризується спрямованістю на персональні зміни у сфері влади (здебільшого із застосуванням насилля) та виходом політичної боротьби за межі легальності.

Найперше, що зустрічається на шляху вивчення дослідниками проблеми «державного перевороту» є його етимологічна природа. Етимологічно переворот визначається як поворот, переломний момент у розвитку або історії, різка зміна, злам у розвитку, ході чого-небудь, в існуючому порядку речей, у чиємусь житті тощо [366]. Як поняття, «державний переворот» з'явилося у вжитку вперше у французькій мові. Французьке визначення складається із словосполучення «coup d'etat», що дослівно позначає «удар по державі». Англійська мова запозичила його в тому самому значенні – «state coup», в італійській мові державний переворот

позначають терміном «*colpo di stato*», а в іспанській – «*golpe d'estado*», зберігши значення «удар по державі» [26 с. 12].

База наукових досліджень різних форм боротьби за владу, які підпадають під поняття «державний переворот», що охоплює період від античності до сьогодення досить об'ємна та суперечлива. Незаконний спосіб зміцнення, послаблення або зміни державного устрою чи правителя пояснюють через тотожні поняття «бунт», «змова», «заколот», «повстання». Боротьба придворних політичних кіл за владу, без участі народних мас – «двірцеві перевороти», «військові перевороти» («путч», «пронунсіаменто»), з участю народних мас – «революції».

Бунт – це стихійний, неорганізований відкритий виступ/опір народу чи певних соціальних груп населення проти чинної влади, проти конкретних її представників влади або рішень що суперечать їхнім інтересам [111; 291]. Основною причиною бунту є невдоволення мас, окремих соціальних груп [330, с.62].

Змова – це протизаконна дія невеликої групи людей, які діють в умовах дотримання таємниці та мають намір здійснити поворот в розвитку історичних подій [438]. Концепт «змова» фіксує певну стадію підготовки до перевороту та характеризується таємною угодою вузького кола осіб, що виступають індивідуально або як лідери політичних сил, про спільні дії задля досягнення певних політичних цілей – за владу і вплив у політиці. В процесі історії змови, як форми політичної боротьби, були спрямовані, як правило, на фізичне усунення політичного супротивника. З часом вони стали спрямовуватися не стільки на фізичне знищення супротивника, скільки на його політичне усунення через заслання або відставку. На практиці, в залежності від політичної культури, це може бути «апаратна інтрига», «замовне вбивство» або компанія публічного цькування, за допомогою якого примушують прийняти рішення про відставку. Змова не завжди закінчується захопленням влади, бо, зазвичай, наміри змовників розкриваються. Як зазначається в щорічних звітах «Проекту Політія IV» у період з 1946 р. по 2015 р. було розкрито 142 змови і зафіксовано 33 випадки звинувачень у підготовці перевороту[463]. Отже, слід зазначити, що змова – це гостра форма політичного протиборства, яка

завжди пов'язана із насиллям, але не завжди призводить до перевороту або до його наміру.

Заколот – це заздалегідь підготовлені озброєні дії вузького кола осіб чи груп з метою збройного повалення чинної влади або примушення її до прийняття потрібного заколотникам рішення, що характеризується відкритим насиллям, які не спираються ні на широку підтримку мас, ні на вивчення ситуації, ні на продуману програму [428, с.153; 15].

Повстання – це стихійний масовий збройний виступ певних соціальних частин населення, проти існуючого політичного режиму. Йому притаманні: ідеологічна орієнтованість, певний рівень організованості й наявність структур, які його забезпечують, розрізненість інтересів його учасників, інтенсивність перебігу, тривалість. Цілі повстанців, як правило, задекларовані у програмах та знаходять обґрунтування у гаслах, що спрямовані на виправдання застосування насилля [330, с.492-493].

Боротьба за оволодіння державною владою або посадами при дворах, монархіях, без зміни державного устрою, що дає можливість зберегти державу пояснюється як «двірцевий переворот». Двірцевий переворот — насильницька зміна монарха силами придворних кіл, без участі народу [365, с.219]. Двірцевий переворот – переворот, що здійснюється найближчим оточенням правителя без безпосередньої участі громадських сил [86, с.114]. Двірцеві перевороти породжені гострою боротьбою різних угруповань за владу як правило, зводяться до висунення і підтримки того чи іншого кандидата на престол/глав уряду вузьких угруповань (дворянських, династичних, кланових), які переслідують свої, найчастіше корисливі, інтереси.

Над дефініцією поняття «державний переворот» продовжують роботу й сучасні дослідники. Піддавши аналізу історичний аспект феномену «державний переворот», О.Галустьян дає наступні визначення: «державний переворот – це насильницька (неконституційна) зміна (захоплення) влади в державі» у вузькому значенні. Та у широкому, «державний переворот – це усунення від влади можновладців, шляхом фізичного знищення або ізоляції від важелів влади, з

заміною на представників угодних, або які представляють інтереси сил, що проводять державний переворот» [79, с.19-25].

На думку польського вченого П. Штомпки, державний переворот – це раптова, незаконна зміна влади, уряду або персоналу політичних інститутів, без будь-яких змін політичного режиму, економічної організації або культурної системи [432, с. 371–372].

Вітчизняні науковці П. Шляхтун, визначає державний переворот як насильницьке або здійснене неконституційним шляхом захоплення державної влади [429, с.119], А. Дацюк – як насильницьке, незаконне захоплення державної влади однією з політичних сил шляхом повалення правлячого режиму, яке організовується і здійснюється під керівництвом відносно невеликої групи змовників, до складу яких можуть входити як політичні діячі, державні службовці, так і військові. Це своєрідна форма боротьби за владу в конфлікті між суб'єктами політичних відносин [137, с. 537].

Сучасні політологічні та юридичні словникові видання містять майже ідентичні визначення державного перевороту. Державний переворот – це зміна політичного режиму, що відбувається із застосуванням насилля; це захоплення влади однією з політичних сил у процесі політичної боротьби, який виходить за межі легітимності. Державний переворот не призводить до корінних змін економічного базису, системи матеріальних цінностей, а лише призводить до зміни суб'єкта політичної влади [330, с.148-149].

Враховуючи викладене, можна стверджувати, що, трактуючи поняття «державний переворот», науковці розуміють раптову нелегітимну зміну уряду, або перерозподіл ресурсів влади добре організованою групою осіб, яка здійснюється неконституційним шляхом із застосуванням або загрозою застосування насилля.

Спираючись на вказані вище та існуючі в науковій літературі визначення поняття «державний переворот» та врахувавши загальні особливості даного політичного явища, пропонуємо визначати державний переворот – як неконституційну форму захоплення чинної влади в державі, яка здійснюється із застосуванням силових методів або погрозою застосування насилля, незначною та

добре організованою групою осіб, з метою зміни владної структури, політичного режиму та політичної системи в цілому, в інтересах соціально значущого сегменту політики.

Однією із поширених форм досягнення влади або вирішення певних суспільно-політичних проблем є мілітаристська форма, коли захоплення політичної державної влади відбувається за допомогою воєнної сили. Вона може здійснюватися шляхом завоювання країни ззовні й за допомогою застосування сили військових формувань у середині країни.

Політологічні та юридичні довідники трактують військовий переворот як різновид політичного перевороту, що являє собою збройний виступ певних груп військовослужбовців проти політичної влади, уряду. Військовий переворот – один із найважливіших засобів завоювання влади армією або певною її частиною. Військовий переворот може бути єдиним засобом здійснення революції, який можливий будь-коли, без урахування наявності революційної ситуації, без опори на населення [329, с.84-85]. Військовий переворот – це озброєний виступ певних груп військовослужбовців проти політичної влади, уряду [391, с.117].

Вивчаючи військовий аспект здійснення державного перевороту на основі аналізу переворотів у країнах Латинської Америки, Азії та Африки, О. Глазунов зазначає, що для зазначених країн саме армія традиційно є єдиною силою, здатною забезпечити порядок і стабільність та попередити хаос і анархію. Автор визначає військовий переворот як форму насильницької зміни державної влади, у результаті якого остання переходить до представників збройних сил. Військовий переворот – це класичний варіант насильницького захоплення влади, політичними факторами якого є: криза влади, невдоволення армії, наявність історичної традиції, корпоративний дух та традиції офіцерського корпусу [86, с.84-114].

Аналогічної думки щодо військових переворотів дотримується і Е. Люттвак, який визначає військовий переворот як збройний виступ військовослужбовців проти законної влади та уряду, спрямований на повалення цивільного режиму за допомогою військ, сили, який здійснюється з метою встановлення влади військ, хунти (як це було, наприклад, у Єгипті (1952), Греції (1967), Перу (1968), Чилі

(1973), Ефіопії (1974) та ін.), влади інших цивільних осіб, які виступають проти безладдя, хаосу в країні, які неспроможна виправити чинна влада, та ін. Військовий переворот завжди є державним переворотом, оскільки при цьому відбувається незаконна зміна суб'єктів державної влади [242, с.283-299].

М. Требін визначає військовий переворот як «спробу армії вирішити проблеми суспільства, взявши на себе відповідальність за справи у країні» [394].

На підставі аналізу військових переворотів у Спарті [361, с.241-250], Чилі [79], Німеччині [303], Фіджді [299] та інших можна зазначити, що військові приходять до влади в тих країнах, де значна частина населення елементарно недооцінює ступінь загроз та характер обмежень, пов'язаних із приходом до влади хунти або військового диктатора. Єдність, рішучість, дисципліна, секретність, спланованість та наявність зброї – шість рівновеликих складників успішного військового перевороту. Сприяння воєнних сил, безсумнівно, зробить захоплення влади більш легкою справою, але було б нереалістично думати, що вони завжди перебувають у розпорядженні організаторів перевороту.

Соціально-політичний досвід показує, що зазвичай збройні сили виходять на авансцену політичного життя в умовах рівноваги протидіючих сил, що сформувалися в державі при слабкості державної влади. Причому політична активність армії завжди була наслідком загострення протиріч у суспільстві й обумовлена прагненням та спробами розв'язати їх засобами збройного насильства [393].

З огляду на вищезазначене маємо можливість виокремити специфічні ознаки військового перевороту – це завжди насильницький спосіб зміни державної влади, рушійною силою якого є військовослужбовці (армія або певна її частина), він спрямований на повалення цивільного режиму та зміну суб'єктів державної влади, на відміну від державного перевороту має політичний аспект (і всередині країни, і зовні), відбувається із використанням зброї, що призводить до людських жертв. Зазначимо, що армія в суспільстві завжди відіграє подвійну роль, виступаючи то необхідним елементом існування суспільства, то деструктивною силою, що

виявляється у втручанні військових у життя суспільства характерними силовими для неї способами та засобами.

Тож, військовий переворот – це неконституційний, насильницький спосіб зміни державної влади, що призводить до повалення влади цивільних осіб та встановлення диктатури військових, як засіб вирішення певних (нагальних) суспільно-політичних проблем або інтересів соціально значущого сегменту політики.

Способом захоплення влади за участю військових відбуваються у вигляді військових бунтів, військових заколотів, змов та путчів. Останні виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом психологічного тиску на уряд з метою його повної відставки [329, с.84-85].

Державний переворот, який проявляється у формі збройного авантюристського виступу інакомислячої невеликої групи змовників із складу військових трактується науковцями як путч.

Путч (від нім. Putsch – відтворення звуку запалювання сірника) – це раптова, неконституційна, нелегітимна зміна провладної політичної сили, за допомогою військових чи контрольно-репресивних органів. Дані структури виступають або безпосереднім інструментом захоплення влади, або засобом психологічного тиску невеликої групи змовників на суспільство, на правлячу еліту, на інститут влади [390, с.131]. У разі його успіху встановлюється військово-авторитарний політичний режим [26, с. 734].

Під «путчем» розуміють вікриту пряму відмову частини армії під керівництвом офіцерів, або військової верхівки, що знаходиться у підпорядкуванні діючій владі, підкорятися та захищати інтереси останньої, яка має на меті змінити владну верхівку на ту, яка б захищала їхні інтереси. «Путч» означає насильницьке повалення уряду армією (або її частиною) або групою офіцерів. За механізмом захоплення влади путчі близькі до дворцевих переворотів.

Пронунсіаменто, це втручання військових у процес політичного керівництва державою різновид спроби захоплення влади військовими формуваннями в Іспанії та країнах Латинської Америки.

Пронунсіаменто як і військові перевороти «призводять до кровопролиття, і руйнують всякий порядок, і втягують суспільство в хаос, вдаючись до насильства» [242].

У результаті такого захоплення влади політичне управління в країні переходить до військових, що вони запроваджують у країні надзвичайний стан, обмежують громадянські права та свободи, розпочинають репресії проти противників військового режиму. Такий режим прийнято називати «хунта» або режим «військової диктатури».

У політичних та юридичних словниках терміном «хунта» позначається як назва громадсько-політичних організацій, об'єднань в іспаномовних країнах (Іспанія та більшість країн Латинської Америки)[242]; «військова хунта» – військові союзи і організації, які приходять до влади шляхом військових переворотів і встановлюють, як правило, режими військової диктатури фашистського або близького до фашизму типу (наприклад, у Чілі, 1973 р.)

Сприяння воєнних сил, безсумнівно, зробить захоплення влади більш легкою справою, але було б нереалістично думати, що вони завжди перебувають у розпорядженні організаторів перевороту.

Державний переворот, як феномен та форма політичної боротьби, тісно пов'язаний з таким явищем як революція. З початком Нового часу, особливо після грандіозних соціально-економічних і політичних потрясінь, пов'язаних з Англійською революцією (1640-1660), американською (1776-1787), французькою (1789-1804), російської (1917-1924) та українською (2013) феномен революції став об'єктом вивчення багатьох дослідників.

У розумінні С. Хантінгтона це – «стрімка, фундаментальна і насильницька внутрішньополітична зміна у домінуючих цінностях і міфах суспільства, його політичних інститутах, соціальній структурі, лідерстві, діяльності уряду і політиці» [412, с.39].

Словникові видання пояснюють революцію як «масовий, суспільний рух і переворот що ставлять за мету повалення старого ладу, встановлення нового режиму шляхом насильницького завоювання політичної влади, здійснення

докорінних змін політичного життя суспільства; докорінна якісна зміна у всій економічній й соціально-політичній структурі суспільства, спосіб переходу з одного якісного стану суспільства в інший, заміна застарілої форми стану новим, більш прогресивним соціальним порядком» [43, с.1023; 320, с. 565; 336, с.298;]; як захоплення влади, її завоювання, поворот політики, зміна державних інститутів, органів влади і управління [137, с. 587].

Досліджуючи сучасні революції та перевороти, можна стверджувати, що дані поняття мають не лише різну інтерпретацію, оцінку та різні дефініції, але й інший зміст, відмінний від того, що вкладалося у нього у минулому.

Так, В. Воловик зазначає, що «політична революція – поняття, що позначає корінні якісні зміни в сформованій системі державного устрою, державної влади того чи іншого суспільства, що переривають еволюційний плин політичного процесу, переводячи його на якісно інший, більш високий ступінь розвитку, що дозволяє повніше задовольняти суспільні потреби в удосконалюванні державного апарату [69, с. 49–50].

Н. Григорійв визначає революцію як «раптовий, стихійний, безплановий, або малоплановий перехід від однієї системи суспільного політичного ладу до другої; це раптове переведення багатьох змін; головна ж – це переміна керуючої в суспільстві – верстви» [102, с.55].

Таким чином, поняття «революція» досить наближене до поняття «державний переворот», але відрізняється від нього глибиною політичних перетворень та механізмом здійснення.

На підставі проведеного аналізу понять та категорій, які стосуються проблеми державного перевороту як однієї із форм політичної боротьби, можна зауважити, що базові категорії вибудовані у певній ієрархії і субординації відповідно до значущості та теоретичного наповнення сутності.

Категорія «державний переворот» перебуває у постійному розвитку, і, потребує самостійного дослідження, яке б відображало його сутність, особливості, характерні ознаки й політичні наслідки.

Висновки до 1 розділу

Отже, аналіз теоретичних основ дослідження проблеми державного перевороту в політичній науці, свідчить про те, що не зважаючи на зростання наукового інтересу до проблеми політичної боротьби та вивчення різних її аспектів, ступінь дослідження державного перевороту явно дисонує з рівнем її важливості для розуміння процесів суспільно-політичних трансформацій.

Еволюція політичної думки стосовно проблеми державних переворотів пройшла шлях від уявлень, які виходили з божественного характеру влади як складника світового космічного порядку, політичних ідей античності, які відійшовши від міфологічного до раціонально-логічного пізнання та пояснення процесів зміни та отримання влади, набули форми теорії, ознак цілісності й системності, релігійного пояснення світогляду Середніх віків, за яким влада походить від Бога й тому повинна бути підпорядкованою тільки духовній владі, політичної ідеології «макіавеллізму», появи соціалістичної теорії боротьби за владу, до розуміння того, що державний переворот можна вважати способом вирішення політичних проблем і засобом задоволення політичний інтересів.

Фокус уваги науковців переважним чином зосереджений на політичних конфліктах, які виникають з приводу влади, на політичному насиллі, яке постійно супроводжує політичну боротьбу, на революціях, які є більш масштабним процесом, тоді, як проблема державного перевороту на сьогодні не отримала широкого розгляду у наукових колах. Відповідно, не сформовано єдиного бачення даного явища, відсутній консенсус з приводу причин, мотивів і сутності державного перевороту, його специфіки та особливостей, форм та наслідків.

Систематизувавши розглянуті підходи і теорії, вдалося визначити та сконцентрувати в одній роботі основні наукові категорії, що поглиблюють розуміння та пояснюють сутність державного перевороту та характеризуються певною взаємозалежністю. Розкриваючи закономірні зв'язки державного перевороту з основними категоріями політики, встановлено, що «державний переворот» визначається як самостійний напрям дослідження, що перебуває в постійному

розвитку.

У результаті узагальнення аналізу основних концепцій щодо розуміння державних переворотів зазначається, що державні перевороти зазвичай здійснюються неконституційним шляхом, із застосуванням нелегальних способів та насилля, а також засуджується суспільством.

На цій підставі, запропоновано авторське, уточнене поняття «державного перевороту» як – неконституційної форми захоплення чинної влади в державі, яка здійснюється із застосуванням силових методів або погрозою застосування насилля, організованою групою осіб з метою зміни владної структури, політичного режиму та політичної системи вцілому, в інтересах соціально значущого сегменту політики.

Дискусійний характер нелегітимного отримання влади в умовах сьогодення вказує на необхідність подальшого вивчення феномену державного перевороту.

РОЗДІЛ 2

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО ПЕРЕВОРОТУ ЯК ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

Аналіз та оцінка політичних явищ, які відбуваються в суспільстві і знаходяться на стику політичної історії та політичної теорії, мають важливе методологічне та практичне значення. Уявлення про їх чинники та механізм політичних явищ постійно змінюються. Спираючись на унікальний політичний досвід, дослідники не лише шукають відповіді на ці запитання, але й намагаються розібратися у таких змінах, обґрунтувати їх причини та природу, проаналізувати їх наслідки й на підставі чого доповнити сучасні підходи до їх розуміння певними нюансами та створити певну їх типологію, розширити підходи до їх розуміння.

Політичне явище – є сукупністю усіх чинників і явищ, пов'язаних із здійсненням політики, що мають особливі властивості та знаходяться у постійній, специфічній взаємодії, пов'язані із реалізацією соціально-політичних інтересів суб'єктів політики. Класичні дослідження політичних явищ націлені на визначення основних ознак окремо взятої категорії. Практично в усіх дослідженнях, відзначається обов'язковий зв'язок теоретичного знання, мислення, практичної діяльності та індивідуального сприйняття, що призводить до неоднорідності у термінології, коли для одного і того ж явища / події використовуються різні терміни, і відповідно, що такі події, і їх наслідки, сприймаються та трактуються по-різному.

Саме до такого явища, що веде до політичних та суспільних змін, належить і державний переворот, наслідком якого є зміна державної влади.

Термін «державний переворот» застосовується до оцінки політичних явищ пов'язаних із процесами захоплення чи нелегітимної зміни влади в державі та є одним із дуже поширених і неправильно вживаних слів, як у політичній науковій літературі, так і поза нею. Державний переворот – це виразна подія, яку легко датувати і, в разі успіху, легко документувати [468, р. 249], зазначає К.Уелч (Claude E. Welch). Але на цьому легкість вивчення переворотів закінчується. Тому явище державного перевороту залишається одним із найбільш дискусійних у політичній

літературі, та підводить до думки про необхідність реінтернації «державного перевороту» і перегляду його обсягу та особливостей.

Теоретичне осмислення державного перевороту, як політичного явища, становить методологічне значення для політологів, соціологів, істориків та інших дослідників, що займаються проблемами політичних змін.

Не зважаючи на використання різноманітних методів дослідження, які дозволяють виробляти інформацію, критично оцінювати та обмінюватися нею в практично-політичному відношенні, спроби концептуалізації та операціоналізації подій пов'язаних із боротьбою за владу, зокрема і державних переворотів, почалися ще за часів античності, та продовжуються до сьогодні.

Приступаючи до вивчення будь-якого соціального чи то політичного явища, необхідно дати йому чітке і не суперечливе визначення та пояснення, яке охоплює максимально можливу сукупність оригінальних ознак, характерних рис і відмінних особливостей, властивих йому і, які становлять його внутрішній зміст. Відмінності спостерігаються у способах виявлення інтегруючих і диференціальних ознак, що певним чином залежить від змісту об'єкту і його інтерпретації [208], та зумовлені, як певними історичними та політичними умовами, ідеологічною орієнтованістю, так і явними чи прихованими цінностями кожного із дослідників.

Враховуючи наявні визначення державного перевороту, запропоновані дослідниками на міждисциплінарному рівні (філософії, соціології, історії, політології) в тому числі й авторське, виокремимо ті специфічні ознаки, що характеризують особливість саме концепту «державний переворот», та дають можливість визначити межі застосування даного терміну.

Досліджуючи проблему пояснення державного перевороту в історії політичного дискурсу, з античних часів до сьогодні, звертаємо увагу на те, що сутність державного перевороту полягає у зміні державної влади (правителя, вищих посадових осіб), правил політичної діяльності, режиму всупереч дічому законодавству та /чи усталеним традиціям (правилам).

Розкриваючи зміст поняття державний переворот, дослідники акцентують увагу на тому, що державний переворот:

1. Це неконституційний спосіб захоплення або зміни влади в державі [137; 429, с.119; 468]. Існує також позиція щодо трактування державного перевороту, у даному контексті, як «узурпація» – протизаконне насильницьке захоплення влади або насильницьке утримання влади, незаконна дія, привласнення чужих прав на владу (на володіння нею і використання), тяжкий державний злочин [176, с.10; 337];

2. Веде до зміни діючого лідера[468], суб'єкта політичної влади, уряду, персонального складу політичних інститутів або політичного режиму [251; 330, с.148-149; 462] іноді і до зміни політики держави [137; 412, с. 269];

3. Не призводить до корінних змін економічного базису, системи матеріальних цінностей [330, с.148-149;] або культурної системи [432, с. 371-372];

4. Здійснюється представниками політичної або військової еліти, що наближені до влади [137; 391, с.117], та представляють інтереси певних політичних сил [79, с.19-25] без певної політичної ідеологізації;

5. Кількість організаторів та виконавців якого обмежена, а політичні сили у боротьбі не спираються на масовий народний рух [86; 137; 241, 249, 307, 330].

Деякі автори визначають специфічні ознаки, притаманні державному перевороту і відносяться до його тактики, а саме:

1. Чітко сплановане та добре організоване силове захоплення влади що характеризується застосуванням насилля [250; 168; 330, с. 148-149];

2. Таємно організований процес (закритість владно-елітних угруповань, їх ізоляваність від населення), що носить раптовий [464], іррегулярний [459] характер;

3. Характеризується швидкістю захоплення влади, що є перевагою державного перевороту поряд з іншими способами боротьби за владу [458];

4. Здійснюється за відсутності кореляції з настроями та волевиявленням суспільства [474].

5. Характеризується радикальністю протидіючих сторін [412, с. 276-277]. Бажання отримати владу у будь-який спосіб, провести кардинальні політичні зміни штовхає організаторів державного перевороту до рішучих методів і дій, що виходять за межі існуючої системи.

6. Державному перевороту, зміст якого полягає у отриманні влади, притаманна ознака, коли будь-який суб'єкт цих відносин орієнтується, перш за все, на власні інтереси, а не на потреби суспільства, намагаючись розширити сферу особистого впливу і контролю. Тобто, суб'єкти прагнуть до розширення своїх функцій, задоволення честолюбних замислів і вбачають у владі можливість всім повелівати та все контролювати.

Таким чином, політичний характер державного перевороту визначається як: діяльність політичних суб'єктів (організаторів та виконавців), що спрямована на досягнення своїх політичних цілей і реалізацію суб'єктивних соціально-економічних та політичних інтересів і потреб, ґрунтується на бажанні змінити владу, закріпити або змінити існуючий політичний режим, який виражає інтереси соціально-значущого сегменту політичної частини суспільства. Це нелегітимний спосіб зміни, оновлення, перерозподілу влади (організаційної, персоніфікованої) або владних структур.

Будь-який термін, не залежно від денотата, має певне смислове навантаження та змістовне значення. Інакше кажучи, за кожним словом і всяким терміном стоять прототипічні концепти, які дають можливість правильно їх застосовувати у оцінці політичних подій та явищ, відокремити випадки, які ними охоплюються.

Серед теорій, які відображають погляди на пізнання явищ та подій, провідне місце, на думку О. Кубрякової, В. Дем'янкова, Ю. Панкрац, Л. Лузіної [119], по праву займає теорія прототипів (Е. Рош), що заклала основу для прототипічного підходу. Дана теорія тісно пов'язана з феноменологічними філософськими концепціями Е. Гуссерля і К. Штумпфа та базується на когнітивній психології, філософії. В її основі лежить уявлення про певний образ навколо якого формуються й інші категорії, схожі за основними тими чи іншими характеристиками, елементами.

Загальною, у визначеннях прототипу, є вказівка на статус типовості, наявність максимального числа необхідних ознак, характерних для тієї або іншої досліджуваної категорії.

Під час дослідження сутнісних ознак державного перевороту та його прототипів, важливо враховувати наступні параметри, а саме: мету та соціально-політичну спрямованість; зміст і напрям боротьби; правомірність й законність; територіальне охоплення; ініціатор процесу та їх кількість; характер боротьби (стихийний чи заздалегідь підготовлений); застосування засобів насилля; ідейно-програмні спрямування секретність чи відкритість процесу; перетворення, які призводять до значних змін в політичному і / або соціально- економічному житті країни та їх вплив на суспільство.

Термін «державний переворот» та політичні явища які ним позначаються має безліч прототипів, таких як: бунт, змова, заколот, повстання, військовий переворот (путч, пронунсіаменто), революція . Для об'єктивності інтерпретації та узагальнення політичних подій дуже важливо, щоб факти і відповідні аспекти політичної дійсності не просто підбиралися, а досліджувалися й тлумачилися виходячи із сукупності фактів та взаємозв'язків. Для того, щоб визначити межі застосування зазначених термінів, спробуємо виділити ті спільні й відмінні особливості, що диференціюються з явищем «державного перевороту».

Кожен концепт є самостійною політичною подією з особливим набором властивих лише йому характеристик.

1. Бунт, повстання – спрямовані на розв'язання конкретних проблем, що його спровокували; це завжди відповідна реакція на екстраординарні дії представників правлячих політичних груп, державних органів;
2. Бунт, повстання, революція – характеризуються інтенсивністю перебігу із стійкою тенденцією до зростання безпорядків, активністю дій;
3. Стихийність – притаманна бунту та повстанню;
4. Змова, заколот,— це заздалегідь підготовлені озброєні дії вузького кола осіб чи груп з метою повалення чинної влади або примушення її до прийняття потрібного заколотникам рішення, що характеризується відкритим насиллям, які не спираються ні на широку підтримку мас, ні на вивчення ситуації, ні на продуману програму;
5. Бунт, повстання, революція – проводяться під певними лозунгами;

6. Специфічною ознакою переворотів, путчів, революцій (окрім оксамитових) є організована боротьба із відкритим застосуванням зброї;

7. Змова, заколот, державний переворот, військовий переворот (путч, пронусіяменто) – це дії обмеженого кола осіб, які мають безпосереднє відношення до влади;

8. Бунт, повстання, революція характеризуються мобілізацією мас;

9. Повстання, революція – мають ідеологічну орієнтованість, розрізненість інтересів його учасників, інтенсивність перебігу, тривалість. Їх цілі, як правило, задекларовані у програмах та знаходять обґрунтування у гаслах.

Державний переворот і революції як складні системи, мають загальні основи і функціональні прояви: нелегітимний спосіб змін, наявність харизматичного лідера, застосування насилля, зміна влади, політичного режиму.

Змістовне розмежування, сучасні автори (Ю. Мацієвський [260], М. Попович [336]) вбачають, у тому, що революція породжує сплеск стихійного насильства, тоді як державний переворот оформлює протистояння як організоване та не тривале.

Ключовими аспектами революції є: розвал держави, боротьба між претендентами на центральну владу і заснування нових інституцій, – акцентує увагу американський дослідник проблематики революції Д. Голдстоун [92, с.326].

Говорячи про революції, дослідники вказують і на масштабні соціально-політичні зміни, що виступають не лише вирішальним мотивом акторів революції, а й її наслідком.

Враховуючи наведені та інші наявні визначення революцій, до суттєвих її ознак, які і відрізняють її від державного перевороту можна віднести: масову мобілізацію населення, ідеологічну орієнтованість її акторів, зміна політичної та соціальної структури суспільства, зміна державного ладу, спонтанний характер, встановлення двовладдя (запровадження тимчасових форм правління). Революція фундаментально змінює політичну й соціально-економічну систему суспільства та впливає на формування нових цінностей в народній свідомості.

Історія наводить приклади різноманітних форм і способів їх взаємного проникнення один в одного. Внутрішнє протистояння (бунт, повстання), зміни які

відбуваються в наслідок державного перевороту, путчу мають реальний потенціал спровокувати революцію. В окремих випадках революційні зміни також можуть спровокувати повстання, бунт тощо.

Таким чином, проведене порівняння зазначених прототипічних понять свідчить, що близькі за формою політичні явища бунт, заколот, змова, путч, повстання, революція та державний переворот мають не лише різну інтерпретацію чи оцінку, але позначають відмінні за своєю суттю політичні події, у суспільно-політичному процесі.

Не зважаючи на значні змістовні відмінності між розглянутими вище термінами є спільні риси, серед яких варто зазначити наступні:

1. Протиборство соціальних чи/та політичних груп, що переслідують свої політичні цілі (боротьба ідеї, погляди з приводу устрою держави і суспільства, за статус і реальні позиції в структурі влади, бажання зберегти, зміцнити або запропонувати суспільству нову владу в державі
2. Характер засобів досягнення мети характеризується використанням відкритого насилля;
3. Зазначені політичні події, виступаючи формами політичної боротьби за владу, можливі лише в середині конкретної держави;
4. Позазаконний (позаправовий) спосіб боротьби.

Отже, для об'єктивності інтерпретації та узагальнення політичних явищ, дуже важливо, щоб факти і відповідні аспекти політичної дійсності не просто підбиралися, а досліджувалися й тлумачилися виходячи з мети та мотивів учасників з урахуванням особливостей перебігу, результатів та наслідків.

Тобто, предметом політичного аналізу виступає власне політична ситуація в усьому розмаїтті зв'язків і явищ, з яких вона складається і проявляється [342, с. 435]. І тільки в контексті наявної ситуації, що склалася, політичний аналіз покликаний розкрити причини виникнення конкретної проблеми, пояснити її симптоми та зміст відповідних фактів, обґрунтувати ступінь їх розповсюдження, визначити динаміку та перспективи розвитку.

Тому, при його визначенні та поясненні такого політичного явища як державний переворот, важливо враховувати не лише його результат, а й процес протікання.

Так, розглядаючи політичні явища, дослідники зазвичай зустрічаються з певними дихотоміями: впорядкованість – хаотичність; детермінованість – випадковість, раціональне – ірраціональне і т.д. [243] та оцінюють їх як «прогрес або регрес», «еволюційний розвиток або реакція» — «як події історії або явища власне цивілізаційного типу [336, с. 15].

Зважаючи на вказане, державний переворот – це впорядкований (чітко спланований та добре організований) процес, наслідки якого можуть призвести як до ірраціональних, так і до раціональних змін у суспільстві і, відповідно, сприяти прогресивним його змінам. Його характер, механізм, не залежно від виду державного устрою, змінюється в залежності з конкретними обставинами, але при цьому залишаються певні ознаки, що притаманні всім державним переворотам, які дають підстави відрізнити останній від інших способів зміни влади та форм політичної боротьби. Зміст державного перевороту полягає у неконституційній зміні чи/та узурпації влади з метою зміни політичного режиму чи /та владної структури в інтересах соціально-значущого сегменту політики .

Варто пам'ятати, що ознаки дозволяють лише зовні поглянути на події, вони не вказують ані на причини, ані на наслідки. Зумовлено це як певними історичними умовами й ідеологічною орієнтованістю, так і явними чи прихованими цінностями кожного із дослідників. Тому на об'єктивне визначення політичної події не треба розраховувати. Отже, доречним буде звернутися до структурного підходу у дослідженні державного перевороту як форми політичної боротьби, в рамках якого розглядаються передумови, фактори і причини, що передують державним переворотам, так і його наслідки.

Очевидним залишається той факт, що будь-який політичний процес є нічим іншим, як сукупністю політичних подій, які є показником функціонування політичної системи і політичного режиму. Якщо розглядати політичні події та явища з погляду класичної моделі політичної системи Д. Істона, то в її рамках будь-

яка подія, знаходиться на «вході» (input) у політичну систему, є реакцією на імпульси зовнішнього середовища, так і сигналами зворотного зв'язку «виходу» (output) з політичної системи, тобто рішень і практичних дій [243]. У такому разі, аналіз місця та ролі державного перевороту в історичному та політичному процесі передбачає обов'язкове врахування онтологічних (історичних) і гносеологічних (теоретико-пізнавальних) аспектів.

Вивчаючи державний переворот як політичне явище, що веде до певних змін, необхідно враховувати політичний клімат країни, який формується під впливом політичних, економічних, соціальних, культурних та інституційних факторів. Тобто, аналізу піддаються всі чинники політичного процесу: передумови та мотиви організаторів державного перевороту; його рушійні сили (ініціаторів, організаторів та виконавців) та їх інтерес, склад (правовий статус, службове положення) та кількість учасників перевороту; чинники (внутрішні та зовнішні), які впливають на його організацію та здійснення можливо лише провівши порівняльні дослідження переворотів, які мали місце в історії цивілізації.

Підходів до порівняльного аналізу безліч, але перевага надається структурному (Т. Гурр, Т. Скочпол, Ш. Ейзенштетадт) та процедурному (Дж. Голдстоун, Р. Майнц, Г. Таллок) підходам. Структурний підхід базується на аналізі тих причин, що створюють передумови для державних переворотів і впливають на політичні процеси та не містить суб'єктивного фактору [269]. Тоді як процедурний вказує на характер, механізм процесу державного перевороту.

Новим є використання аналітичної методології Дж. Кемпбелла і його колег – так звану «Воронку причинності», яка апелює до синтезу структурного та процедурного факторів державного перевороту. Відповідно до цієї аналітичної методології, фактори, які впливають на хід державного перевороту – від ініціативи, організації до фактичної реалізації (здійснення) – можуть бути проаналізовані на наступних умовних рівнях змінних (від найбільш широкого макрорівня до максимально звуженого мікрорівня):

1. Зовнішні чинники (інтерес, політико-стратегічні умови і відносини);

2. Держава і націєутворюючі фактори (єдині територія і держава, почуття національної ідентичності тощо) – як умови і передумови;
3. Загальний соціально-економічний стан та ступінь дієздатності влади;
4. Класові процеси та умови (взаємини між класами і впливовими, фінансовими структурами суспільства);
5. Ціннісні фактори, тобто домінуючі в суспільстві культурно-політичні цінності й орієнтації, що впливають як на передумови, так і на хід перевороту;
6. Політичні фактори і процеси (взаємодія партій, суспільно-політичних рухів і груп інтересів);
7. Індивідуальні, або особистісні, політико-психологічні фактори (конкретні дії та вольові рішення ключових політичних акторів, а також їх харизматичність) [269].

Оскільки державний переворот може призвести до певних транзитивних змін, в рамках визначеної темою проблеми, можна скористатися моделлю дослідження структури політичного транзиту, запропонованою М. Ашимбаєвим [18].

Об'єктом наукової розвідки на даному етапі стають: формування передумов перевороту; визначення мети перевороту (мотиви його організаторів та учасників, які стають відправною точкою перевороту); власне процес державного перевороту (його підготовка й тактика здійснення); якісне наповнення державного перевороту; результат державного перевороту (успішний чи не успішний) та можливі наслідки.

Врахувавши принципи нормативного та історичного підходів, які передбачають, що об'єктом політичного аналізу є не лише власне політична система і політичний процес, але й широка сукупність факторів суспільного розвитку [185], з'ясування значення політичних подій для суспільства й особистості, їх оцінку з погляду загального блага, то досліджувати означену проблему необхідно спираючись на певну хронологію. Це дозволить зрозуміти «витоки й корені» причин, механізмів, форм і засобів здійснення державних переворотів, зокрема й сучасних.

Головна причина державних переворотів, на думку мислителів Стародавнього Китаю – це безлад та хаос. Саме на «безлад в палаці, безлад у стосунках між

братами, безлад серед сановників, безлад серед чиновників, безлад серед простого народу, то той, хто править людьми, опиняється в небезпеці» вказують Гуань Чжун та Люй Буей. На їх думку, даний безлад викликається обманом, чварами через заздрощі, недостатністю засобів до існування. Недостатність засобів до існування породжує відсутність моральності, залякування підданих породжує презирство та нехтування; самовихваляння та непоступливість, егоїзм угруповань і чвари через заздрощі породжують перевороти [129, с. 23–24]. До причин переворотів відносять вказані філософи й «спадковість влади, яка порушує умови рівноправності й свободи, зловживання владою, користолюбство, беззаконність» [241, с.130-131].

Відомий давньогрецький філософ Арістотель до основних причин, через які відбуваються перевороти у полісі, відносить:

1. Нерівність у суспільстві. Майнова нерівність обумовлює і нерівність взагалі. Громадяни полісу, що не мають бажаного впливу на прийняття важливих рішень й обмежені в участі у державному управлінні, вчиняють заколот.

2. Внутрішні непорозуміння: прагнення людей мати рівні права або отримати певні переваги. Одні наважуються на переворот заради достатку та почестей, інші через побоювання втрати своїх громадянських прав або бажання отримати такі. Нахабство, зверхність, презирство, піднесення, позбавлення власності, ворожнеча та користолюбство можновладців, які провокують у населення вороже ставлення до них і до того державного устрою, який дає можливість здійснити переворот.

3. Чвари серед високопоставлених осіб, особливо через питання що несуть загрозу їхнім особистим інтересам (різні судові розгляди, суперництво за владу, за дружину, статус тощо).

4. Деспотію, як форму правління. «Ті, хто вдавався до такого способу правління, викликали роздратування з боку тих, хто користувався всіма правами громадянина, тому їх намагалися усунути від влади»

Отже, метою державного перевороту та головним мотивом його організаторів та учасників, на думку Арістотеля, є бажання «укріпити або ослабити державний

устрій» або «провести часткові зміни в структурі державної влади, наприклад, ввести або ліквідувати яку-небудь» [16, с.375-645].

Причинами політичних явищ пов'язаних із боротьбою за владу у Давньому Римі, Македонії, Малій Азії та інших регіонах, Полібій визначє зловживання владою, користолюбство, беззаконність [320; 321]. Мотивом до перевороту, на думку філософа є бажанні змінити життя на краще, відстояти свої громадянські права. Рушійною силою виступає середній клас під супроводом харизматичної особистості, яка спроможна підняти маси до боротьби.

Пояснюючи причини державних переворотів мислителі ранньохристиянського й християнського періодів (К. Тертуліан, А. Августин, Ф. Аквінський) вказують на суперечності та конфлікти, які є органічною властивістю буття та ідеєю з волею Бога [390]. Мотивом державних переворотів даного періоду є бажання більших почестей і багатства.

В епоху Відродження та Просвітництва, до означених вище передумов переворотів у державі, додаються причини пов'язані із проблемами прав та свобод людини і закону, та бажанням демократизації устрою суспільного життя (Н. Макіавеллі, Т. Мор, Т. Кампанелла, Т. Гоббс, Г. Гроцій, Дж. Локк).

За кожною політичною ідеєю потрібно шукати звичайний інтерес до матеріальних благ (Н.Макіавеллі). Тому причиною державного перевороту може бути економічна нестабільність, що веде до загострення соціально-політичних конфліктів та зростання дестабілізаційних процесів у суспільстві, які набувають системного характеру.

Тоді як, Т. Гоббс вважає, що до заколоту веде нерозуміння відмінності між народом (*populus*) і натовпом (*multitude*), надмірно суворі конфіскації, навіть якщо вони справедливі та необхідні, бідність і відсутність необхідних засобів для підтримання життя та гідності, честолюбство, надія на успіх (наявність матеріальних засобів, значна чисельність прихильників, взаємна довіра та наявність ватажка), красномовство, позбавлене мудрості – необхідна властивість ватажка для того, щоб підняти заколот. У державах, де відбуваються заворушення серед громадян, необхідно враховувати два моменти: по-перше, вчення і ворожі настрої

світу, до яких схильні уми окремих громадян, по-друге, особистість тих, хто підбурює, збирає, направляє вже готових громадян на обурення і збройну боротьбу, по-третє, як це відбувається, тобто саму змовницьку діяльність. Під засобами здійснення переворотів Т. Гоббс розумів зброю та повне забезпечення, без яких навіть чисельність не має значення, рівно як зброя без взаємної довіри, а все разом без керманича, якому вони готові коритися не в силу обставин, якими вони підкорені його владі, а добровільно, через повагу до його доблесті, військового досвіду і поділяючи його прагнення, і до всього людина, яка б змогла підняти народ і спонукати до його до дії [90, с. 389–390]. На думку Т. Гоббса природа державного перевороту лежить у недбалому ставленні монархів до управління державою, недосконалості їхнього державного ладу. Організаторами цих переворотів виступають найбільш наближені до правителя державні діячі, які мають певні владні повноваження [91, с. 248–255].

Формування ліберальної політичної ідеології, обґрунтування необхідності поділу влади, формування концепції прав людини та громадянина в Новий час призвело до розширення розуміння природи державних переворотів. Зокрема, англійський філософ Ф. Бекон до основних факторів, що є «передвісниками політичної бурі» також відносив складне матеріальне становище народу (голод, зубожіння), зневагу правителів думками сенату та станів, політичні помилки, розповсюдження пліток, політичні невдоволення, утиски, пригнічення свободи, релігійні нововведення, податки, зміни законів та звичаїв, безрозсудливі домагання до деяких партій, надання переваг та привілеїв чужинцям, а також «пасквілі та крамольні речі» [51, с. 381–386].

Гостра боротьба дворянських угруповань за владу призводила до перманентних змін осіб на Російському престолі, перестановок у найближчому їх оточенні. Традиційно історики оцінюють період 1725-1762 рр.[397] (за іншими 1725-1801 рр.) [56, 295], та 1725-1825 рр.[118;] як «Епоха дворцевих переворотів», час послаблення російського абсолютизму. На Російському престолі в результаті політичної боротьби за окреслений період змінилося 6 правителів [418], за іншими джерелами – 8 правителів[59].

Не вдаючись до історичних та хронологічних причин кожного перевороту, виокремимо основні та спільні причини, передумови та мотиви дворцових переворотів в Російській імперії 1725-1801 рр., зокрема:

1. Відсутність «вичерпних» законів про успадкування престолу[418]. Династична криза (смерть всіх дітей Петра I) порушувала традиційний порядок успадкування влади (перехід престолу у спадщину тільки за чоловічою лінією). Так, за указом Петра I про престолонаслідування від 5 лютого 1722 р., закріплювалося право монарха самому призначати спадкоємця влади. Таким чином, даним указом Петро I скасував престолонаслідування, як форму отримання влади, чим сприяв формуванню необмеженої влади монарха. Цю обставину вважають головною причиною частоті зміни правителів. А відомий історик В. Ключевський писав, що престол був відданий на волю випадку і став його іграшкою [418].

2. Нестабільність політичної влади (постійні інтриги та змови). Всі інші наступники після Петра I і до Катерини II були орієнтовані на європейські як політичні, так і культурні традиції. У цих умовах держава розкололася на два табори: традиційно-російський (колишні бояри та духівництво) та європеїзований (представники двору, чиновники, дворянство, гвардія, губернатори) – тобто ті, хто боявся втратити своє соціальне та політичне становище. Саме «ворожнеча росіян до німців» була головною пружиною переворотів [221].

3. Реформи Петра I (а саме указ про «єдину спадщину», за яким було усунуто основну відмінність у правах на землю) призвели до загострення боротьби і в середині привілейованого прошарку (між аристократією та основною масою дворянства).

4. Боротьба за прихильність монарха (фаворит) між російськими й іноземними придворними групами [59, 397].

Спираючись на наукові праці М. Щербатова, В. Ключевського, А. Вейдемеєра, С. Єшевського, В. Уланова, С. Троїцького, Е. Анісімова, Х. Манштейна, А. Лібермана, М. Лавриновича, Н. Ейдельмана, Г. Весьолої, М. Згурської, М. Павленко, І. Курукіна, І. Волкової, І. Верби, Н. Цехмістро, які займалися вивченням проблеми державних переворотів кінця VIII ст. першої половини XIX ст.

в історичному аспекті, можна зазначити, що мотивом даних переворотів було проведення масштабних державно-правових змін, що включає боротьбу з певним напрямком зовнішньої політики, спроби не допустити відхилення царя від про дворянської лінії у внутрішній політиці, бажання аристократів убезпечити себе від гніву імператора та певну помсту за себе і своїх попередників, які були насильно усунені від влади.

Рушійною силою, виконавцями дворцевих переворотів даного періоду виступають військові (гвардійці). Владу отримував (ставав імператором) той, за ким йде гварія. Гвардія, що виступала інструментом персональної влади, своєрідним політичним авангардом дворянства, із середовища якого переважним чином і формувалася. Лише два перевороти відбулися без втручання військових. Ініціаторами та організаторами державних переворотів традиційно виступали представники знаті і вищої бюрократії, державні діячі, які наділені певними владними повноваженнями.

В Новітні часи в історії політичної думки на перший план виходять соціалістичні ідеї, які відображали прагнення трудового народу до встановлення справедливості. Тому, на думку провідних мислителів та політичних діячів цього періоду, основною причиною переворотів виступає неспроможність діючої влади забезпечити реалізацію політичних та економічних прав і свобод громадян. Головним суб'єктом державного перевороту є сильна та харизматична особистість, здатна спонукати народ до боротьби.

Російський публіцист, ідеолог революційно налаштованої інтелігенції М. Чернишевський, проаналізувавши державні перевороти у Франції з 1848 по 1851 рр., причинами державного перевороту визначає недотримання урядом своїх обіцянок, промислову кризу, що призводить до збільшення безробіття та зростання невдоволень, збільшення податків на продовольчі припаси та земельний податок, які ведуть до зубожіння населення й бажання політичних діячів та партій відмінити надмірності адміністративної централізації чиновників (зволікання та бюрократія) на кшталт того, щоб полагодити міст у будь-якому селі, необхідний дозвіл міністра, а щоб побудувати дім або дорогу, необхідним був дозвіл

уряду. М. Чернишевський визначає такі передумови успішності державних переворотів: по-перше, неузгодженість виконавчої та законодавчої влади щодо повноважень, по-друге, уряд не має сили для спротиву інсургентам (озброєним загонам громадянського населення, які протистоять владі) [421].

Розуміння природи державних переворотів, класиками марксизму-ленінізму (К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна) полягає в тому, що в центрі уваги знаходиться слабкість позицій тих самих правлячих лідерів та прогресу дезорганізації системи влади, що призводило до втрати її легітимності.

К. Маркс, визначаючи політичні фактори державного перевороту, зауважував на напружену політичну ситуацію в країні, що пов'язана зі зростанням соціальних конфліктів, та неспроможність представницької влади утримувати демократичний порядок у суспільстві. Запорукою вдалого державного перевороту він вважав організаційну ефективність команди, наявність організованих озброєних сил або їх підтримку та партійну підтримку в сукупності з дотриманням принципу прихованості й непередбачуваності в реалізації силового захвату влади [251].

Аналіз політичних вчень цього періоду з окресленої проблематики свідчить, що зростання дестабілізаційних процесів у суспільстві, які набували системного характеру й вказували на взаємозалежні кризи у соціальних, економічних і політичних відносинах, призводили не лише до деградації життєзабезпечення в державі, а й до кардинальних змін у масовій свідомості людей. Як правило, це спонукало до загострення політичної ситуації в країні, що головним чином пов'язана з питаннями доцільності державної влади.

Фактографічний аналіз (К. Малапарте, Е. Люттвака, М. Петрова, О. Глазунова) державних переворотів 18 брюмера 1799 р. у Франції, Жовтневої революції 1917 р. та невдалої змови Л. Троцького в Росії, Капповського путчу в Німеччині, військового перевороту Ю. Пілсудського в Польщі, захоплення влади фашистами в Італії, перевороти в Латинській Америці, Китаї, вказуює на кризу складної бюрократична інфраструктури державного управління як одну із головних причин державних переворотів XX ст.

Рушійною силою державного перевороту вказані дослідники визначають добре підготовлену групу змовників (цивільних громадян без певної політичної ідеології, меншини, які становлять значущий сегмент державного апарату), опозиційно налаштованих щодо діючих владних структур, а використання армії (або воєнізованих формувань) не виключене, але не є обов'язковою умовою перевороту [79; 242, с. 12–27; 250; 86, с. 38].

В умовах сьогодення політологи та політичні діячі формують нові ідеї, пов'язані з процесами боротьби за владу, зокрема, й проблемою державних переворотів. Сучасні закордонні дослідники переворотів, представники кількісного підходу до досліджень, вказують на соціально-економічну та політико-економічну природу переворотів. Так, нестабільність і безвихідь як наслідки нелегітимності та /або неефективності діючої влади та режиму є причиною державного перевороту, на думку Р. О'Кейн, Д. Пауелла та К. Тайна, А. Белкіна та Е. Шофера, Дж. Лондрегана та Кейт Пуул (J. B. Londregan, K. T. Poole). На затяжну економічну кризу, хронічну нестабільність, вказує О'Кейн, зазначаючи, що «переворот – не романтична подія, а радикальна відповідь на нестабільну і часто безвихідну економічну ситуацію» [467].

Глобалізаційні процеси, що ведуть до загострення цивілізаційних конфліктів, які пов'язані з питаннями розподілу ресурсів, можуть набувати форм воєнних конфліктів та воєн. З урахуванням останнього, Е.Люттвак вказує на невдалі військові дії або поразки у війні [242, с.17] як одну із можливих причин державних переворотів.

Окрему групу причин та передумов перевороту становлять зовнішні чинники: інтерес, політико-стратегічні умови, економічні та політичні відносини міжнародного рівня та підтримка або вигода матеріальна або військова. (Прикладом можуть бути палацові перевороти в Росії 1725-1762 рр., перевороти 1772 р. в Швеції, П. Скоропадського у 1918 р., в Королівстві сербів, хорватів і словенців у 1929 р., в 1954 р. у Гватемалі, переворот «чорних полковників» в Греції 1967 р. та ін.).

Представники Центру вивчення економіки африканських країн Оксфордського університету П. Колієр та А. Хоффлер (Collier P., Hoeffler A) в своєму звіті «Пастки

перевороту: Чому Африка має так багато переворотів» вказують на такі мотиви організаторів державного перевороту як жадібність та економічна, політична і соціальна нестабільність. У наслідок перевороту його організатори та виконавці (у даному випадку армія) будуть артикулювати свої ідеї або отримають можливість досягнення загального блага (повалення неефективного корумпованого правителя), або блага для армії. Мотиви жадібності посилюються, так як після успішного перевороту новий лідер отримає доступ не тільки до ресурсної ренти та зовнішньої допомоги, а й до всього бюджету країни [454]. На економічні фактори, як головний мотив до силового захоплення влади опозиційними групами чи представниками армії, вказують й П. МакГовен [464], Д. Трейсман [474], Д. Аджемоглу, Д. Тіччі, А. Віндігні [450].

Модернізаційна гіпотеза щодо причин державного перевороту, представники якої пов'язують ризик державних переворотів з рівнем доходів й економічним ростом. Так, С. Хантінгтон вказує, що політично-соціальна нестабільність, що є наслідком погіршення економічних умов, відповідно і причиною сучасних державних переворотів. «Сучасність породжує стабільність, а модернізація породжує нестабільність», тому і перевороти частіше відбувалися, за умов погіршення економічних умов, ніж у роки зростання доходів» [412, с.41-56]. Дослідивши 121 країну з відсталою економікою в період 1950-1982 рр. Д. Лондреган і К. Пуул емпірично довели, що державні перевороти (як прояв нестабільності) негативно пов'язані із рівнем доходів (компонент сучасності), з темпами економічного росту (компонент модернізації). Їх висновок – у бідних країнах перевороти відбуваються в 21 разів частіше, ніж у багатих країнах [460].

На соціально-економічні причини державного перевороту (військового) вказують представники якісно-конфігураційно-порівняльного аналізу (QCA), результати якого були представлені на щорічних зборах Американської асоціації політичних наук у 2011 р. [451].

На соціально-політичну природу передумов державного перевороту вказують і сучасні дослідники Р.О'Кейн [467], М. Сволік [470]. Спираючись на дослідження вказаних та інших науковців, можна виокремити наступні причини:

5. Багатопартійність, яка веде до загострення політичної боротьби за певні політичні позиції у структурі влади;

6. Політичні претензії привілейованої частини суспільства, що переростають у конфлікт в середині еліти (політичної, соціальної, військової, релігійної), що набуває неконвенційного характеру;

7. Національна пригніченість, нерівність національних меншин, проблема їх територіальної та національної ідентичності, релігійні, національні та етнічні конфлікти, дискримінація окремих етнічних груп або меншин.

Спираючись на дослідження британського політолога й історика, С. Файнера, П. Брукер (P. Brooker) вказує, що мотивами для здійснення перевороту можуть стати як національні інтереси, так і корпоративні інтереси армії, як індивідуальні інтереси організаторів та учасників перевороту, так і групові інтереси (класу, етносу тощо).

Тому, наступною соціально-політичною причиною силового захоплення влади у формі державного перевороту, можна визначити відсутність визнаного політичного лідера-наступника. Тобто, коли політичний лідер чи то з природних причин (смерть, хвороба, вік), чи то через інституціональні обмеження залишає посаду, а перед правлячою групою постає питання «ким замінити представника (гаранта) влади», то в середині останньої виникає розкол і веде до того, що правляча еліта нездатна придушити опозиційно налаштовані політичні групи.

Кожна історична епоха вимагає й народжує свого лідера. Випадкового політичного лідера, на думку російського політолога С. Андрєєва, не буває, оскільки він завжди «дітище свого часу», своєрідний «відгук на його запит». Випадковими можуть бути окремі політики, які не заслуговують на звання політичного лідера, хоча нерідко досягають найвищих державних і партійних посад. Серед численних претендентів на цю роль історія найчастіше вибирає того, хто найбільше відповідає потребам часу [4].

Отже, ще однією причиною деструктивності політичної влади виступає особистісний фактор, проявом якого може бути деспотичний, авторитарний характер правління.

На деспотизм правителя, як причину перевороту, вказував ще Арістотель (див.вище) та звертають увагу й сучасні дослідники, визначаючи її як деструкцію влади. Деструкція можлива як при одноособовому, так і при колективному суб'єкті влади, коли в ролі суб'єкта дії виступають не лише наділені владою фізичні особи, але й сама влада у вигляді держави, уряду, парламенту та інших корпоративних утворень. У цьому випадку деградація особистості охоплює більшість людей, які складають колективний суб'єкт влади, а вони, в свою чергу, впливають на інших осіб. Деструкція політичної влади веде до того, що головні актори політики не ставлять перед собою мету поліпшення життя та становища народних мас, а орієнтуються на власні інтереси, намагаючись розширити сферу особистого впливу і контролю.

Деспотизм (як форма деструкції) визначається особистими якостями й властивостями політичних лідерів, політичних груп [355]. «Нарцизм, садизм, спрага необмеженої влади, відчуження, раболіпство, індиферентність, несвідома відмова від своєї особистої цілісності» [409, с.114] – ось неповний перелік деструктивних якостей, що є впливовими в політиці та можуть призвести до перевороту, так і стати його наслідком (переворот А. Гаміда в травні 1876 р. у Турції, 18 брюмера 1799 р. Л. Бонапарта у Франції та ін.).

В ході історичного та політичного розвитку суспільства практично в усіх країнах відбувається боротьба за владу між керованою більшістю і керівною меншістю, яка має специфічні особливості та якості, що дають їй можливість знаходитися при владі – політичною елітою (олігархами). Коли влада належить олігархам, вона, зазвичай, і відповідає їх особистим або приватно-груповим інтересам, правління яких здійснюється в «основному або виключно, силовими методами» [50]. По тому, як здійснюється доступ до олігархії, дослідниками виокремлено: 1) «закриту олігархізацію» (олігархи самі регулюють доступ у своє коло), «спадкову» (посади олігархів передаються у спадок), «тиранічну» (не існує ніякого загального порядку та законів, а панує грубе свавілля тих, хто захопив владу)[173]. На сьогодні проблема економічної та політичної олігархізації досить

актуальна, про що свідчать дослідження О. Бусол, А. Гальчинського, А. Колодія, Я. Боренько, Т. Хруща, П. Олещука та ін..

Відтак, серед сучасних причин державного перевороту доречно визначити олігархізацію – як форму правління державою та олігархічні відносини у сфері здійснення влади, що характеризується непрозорістю клановістю та своєрідною корпоративністю. «Влада належить економічно пануючим суспільним верствам, що є неоднорідним конгломератом різних кланів, «сімей» та угруповань, які постійно перебувають у стані боротьби, перетворюється на поле перманентної «війни» між олігархами за власність» [292]. Діяльність олігархічної влади зводиться до реалізації такого собі «бізнес-проекту» та призводить до політичної й економічної нестабільності, дезорганізує систему влади, а відтак створює передумови для зміни політичної влади.

Досліджуючи внутрішні причини сучасних державних переворотів, варто зауважити, що зв'язок між політичною та економічною владою, з домінуванням «кланів» у політичному житті, створює ґрунт для розвитку корупції у владних структурах, де олігархічні клани мають можливість накопичувати владні ресурси.

Політична діяльність, що «базується на гібридній моделі державного урядування» [477] та спрямована на отримання надприбутків, стає визначальним чинником функціонування центрів адміністративної і політичної влади. За таких умов політика перетворюється на різновид мегаприбуткового бізнесу. Діяльність в економічній, політичній, військовій та інших сферах суспільства, яка полягає у використанні офіційними особами своїх владних повноважень та службового положення з метою особистого збагачення, визначається як корупція.

Дослідження показують, що корупція існувала в суспільстві завжди, як тільки виник управлінський апарат. Про неї, як причину безладу в державі, знаходимо згадки у дуже багатьох класичних текстах західної інтелектуальної традиції – від Платона й Аристотеля до Н. Макіавеллі та Ж.-Ж. Руссо та ін.

В роботах сучасних вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як О. Бантишева [27; 28], М. Мельника [271], Є. Невмержицького [286], В. Циганова [420] та ін. вивчається проблема корупції в політиці. Політична корупція

визначається, як «нелегітимне використання учасниками політичного процесу та носіями публічної влади їхніх можливостей і повноважень з метою отримання особистих або групових вигод» [420]. Метою політичної корупції є збагачення чи, інша матеріальна вигода, її головними цілями виступають: отримання влади її утримання, зміцнення або збільшення (розширення) владних повноважень. Як доводить світовий і вітчизняний досвід, саме ця мета є ключовою для політичних корупціонерів, а політична і державна влада є лише засобом задоволення їхніх особистих інтересів. Тобто, діяльність політичних корупціонерів зводиться до перетворення політичного і владного ресурсу, яким вони володіють, у матеріальні цінності, в особисту вигоду.

Призначення на політичні та державні посади «своїх» людей, формуючи систему влади на засадах особистої відданості та політичної належності, що суперечить демократичним і правовим принципам, створюють ситуація, за якої політичні та державні інститути, формально зберігаючи свій суспільний статус, фактично експлуатуються в інтересах окремих осіб і певних політичних сил (Парламент приймає закони, вигідні лише певній політичній силі; Уряд ухвалює рішення на користь певної фінансової групи та ін.). Тобто, фактично відбувається незаконне заволодіння державною владою, її захоплення, узурпація. Таким чином, наступною причиною державного перевороту можна визначити політичну корупцію всіх гілок влади.

Тотальна корупція стає панівною стратегією політичної діяльності провладної партії (групи). Якщо певні суб'єкти влади в корупційний спосіб концентрують у себе державну владу, порушуючи правовий принцип поділу влади, то відповідно, з'являються політичні сили, які не мають бажання бути відстороненими від процесів державотворення, від прийняття важливих політико-економічних рішень. Така політика веде до тотальної криміналізації суспільства і державних стосунків в цілому. Як зазначає Є. Марчук, «в суспільстві відбувається остаточне утвердження жорсткого свавілля політичних олігархів, владно-економічних кланів, корумпованої державної демократії, кримінальних авторитетів» [256]. І, якщо з боку влади йдеться про корумпованість чиновників, то з боку опозиції – про пряму участь криміналітету

в політиці [176, с. 31]. Дослідники, які переймаються вивченням проблем криміналізації суспільства, вбачають у ній ознаку не лише «ослабленого й дезорганізованого суспільства, як соціально зумовлений результат конкуренції й конфлікту між різними групами в суспільстві» [428], пов'язаного із можливістю впливу на прийняття базових державних рішень а й неспроможність представницької влади утримувати порядок в суспільстві, що веде до розбалансованості діяльності політичних інститутів, зниження рівня керованості соціально-економічними процесами, нестабільності та загострення політичної кризи. Тобто, створюються передумови для захоплення та зміни влади в державі іншими політичними акторами.

Зважаючи на те, що «сучасна політична влада організована таким чином, що здійснює свою діяльність з метою задоволення інтересів окремих соціально-політизованих груп, прагне до самозбереження, то і відтворює вона себе за допомогою кримінальних форм політичної поведінки» [161, с. 168–169] то наступною причиною сучасного державного перевороту може виступати криміналізація влади, яка проявляється у «зрощуванні ватажків та активних учасників організованих злочинних формувань із представниками законодавчої, виконавчої й судової гілок влади, бізнесу, комерції, засобів масової інформації й культури, у нездатності держави захистити основні конституційні права й інтереси громадян і суспільства, у культивуванні ідей ринку та приватної власності без належного правового забезпечення, невинуватеного затягування прийняття основоположних законів, що забезпечують нормальний перехід до ринку, узубожінні та правовому нігілізмі більшості населення країни, а також лобіювання інтересів окремих груп відповідальними посадовими особами у вузькокорисливих цілях» [130, с. 611–612]. Такі дестабілізаційні процеси призводять до «обмежень демократії та свободи, викликає появу сильного кримінального та криміногенного фону – спочатку виникає якийсь хаотичний броунівський рух, який поступово набуває більшої впорядкованості й нарешті перетворюється з вихрового потоку на смерч, що змітає на своєму шляху будь-які форми правових відносин у політичній та сфері» [65], зазначають Б. Волженкін й В. Колесніков. Тому, «мафія буде

продовжувати розвивати оборонні і наступальні загони, корумпувати вищі ешелони влади. В якості кінцевої мети мафія має захоплення політичної влади» [138], акцентує увагу й Т. Корягіна.

Тобто, якщо держава як політичний інститут, не справляється із своїми основними функціями, а створює об'єктивні і суб'єктивні передумови для незаконного збагачення окремих осіб, груп, кланів, що проявляється у переведенні суспільних процесів у сферу деструктивно-руйнівних, антисоціальних, за своїм характером відносин, які руйнують економічну, соціально-політичну, правову основи держави, зумовлюють тінізацію суспільно-економічних та цивільно-правових взаємозв'язків, сприяють відтворенню антисоціальної поведінки суб'єктів суспільних відносин. За таких умов кримінальне середовище активно консолідується, організується й захоплює сфери впливу в державі, відбувається криміналізація влади та суспільства в цілому.

Так, ліберальні зміни, що відбувалися на теренах колишнього СРСР (1982-1991 рр.) під час так званої «перебудови», призвели не лише до певних демократичних змін, а й до формування значного кримінального потенціалу в суспільстві й владі, що не могло не позначитися на політичній ситуації. Дану проблему порушують Д. Фурман, В. Пастухов, Г. Ашин, вказуючи, що прагнення партійно-радянської номенклатури перетворити державну (корпоративну) власність, розпорядником якої вона була, на приватну, призвело до генералізованої соціально-економічної та інституціональної кризи [19]. Запропонована М. Горбачовим реформа з переходу до федеративного устрою, була неприйнятною для партійної номенклатури, і не лише з ідеологічних міркувань, але й з суто прагматичного погляду, оскільки зміна форми державного устрою потягла б за собою ліквідацію значної частини старих державних структур разом з їх бюрократичним апаратом [40, с.39]. Головним завданням Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), створеного групою осіб із найближчого оточення президента СРСР, була спроба зберегти СРСР у його попередньому вигляді. Вони вдалися до політичного маневру, аби запобігти підписанню союзного договору. 19–21 серпня 1991 р. було вчинено спробу державного перевороту, ініціаторами та організаторами якого виступила

група вищих партійних та державних чиновників, що займали ключові посади в управлінській системі (військово-промислового комплексу, партійного апарату, які уособлювали новий прошарок керівництва, міністрів силових структур та керівників СРСР, які втратили б свої посади після підписання нового союзного договору)[41] Але, невдалий державний переворот тільки підштовхнув до розпаду СРСР, та призвів до утворення нових незалежних держав, зокрема України.

Таким чином, державний переворот, як складова частина політичного процесу, відбувається у конкретній країні, що уособлює певний економічний та політичний простір з її конкретними історичними, ціннісними та культурними особливостями, – має певні передумови та мотиви. Політико-економічні та соціально-політичні підходи у розумінні передумов державного перевороту пов'язані із взаємодією політичних і економічних процесів у суспільстві – розподілом влади і багатства між різними групами та окремими особами, а також з процесами, які створюють, підтримують і трансформують ці взаємовідносини з плином часу.

Основні фактори, які визначають передумови ризику державних переворотів та сприяють їх здійсненню, можна поділити на дві групи: ендегенні та екзогенні.

Серед ендегенних об'єктивних чинників, що за певних умов можуть призвести до державного перевороту переважають:

1. Відсутність діючих законів про успадкування або порядок зміни влади в державі;
2. Політична нестабільність – як неспроможність діючої влади забезпечити реалізацією політичних та економічних прав і свобод громадян, що проявляється у гострій політичній боротьбі за певні політичні позиції у структурі влади;
3. Криза складної бюрократичної інфраструктури державного управління – як результат неузгодженості виконавчої та законодавчої влади щодо повноважень;
4. Слабкість позицій правлячих лідерів та дезорганізація системи влади;
5. Неефективність діючої влади та режиму;
6. Втрата легітимності діючої влади;

7. Деспотичний, тиранічний та авторитарний характер правління;
8. Релігійні, національні та етнічні конфлікти, дискримінація окремих етнічних груп або меншин.

Серед суб'єктивних чинників варто згадати корпоративні інтереси армії та/або індивідуальні інтереси певних політичних акторів, що проявляються як:

1. Слабкість і корупція влади всіх рівнів;
2. Тривале переформатування міжкланових відносин;
3. Олігархізація влади та політики;
4. Корупція влади;
5. Криміналізація влади.

До екзогенних чинників входять:

1. Геополітичний інтерес держав-сусідів;
2. Політико-стратегічні умови;
3. Економічні та політичні відносини між країнами;
4. Підтримка або вигода матеріальна або військова.

Щодо рушійних сил, то традиційно склад учасників державних переворотів складають ідейні натхненники, організатори і безпосередні виконавці. З часом, коли традиції вирішувати питання влади за допомогою кинджалу та отрути втратили свою актуальність, жорсткі функціональні відмінності стали стиратися. Задля збереження таємності підготовки державного перевороту ідейні натхненники беруть на себе також функції організаторів та виконавців. Рушійною силою державного перевороту виступають представники певного класу (політичної групи, партії), які мають обмежені владні повноваження або наближені до влади (армії) та користуються певним авторитетом у соціально-політичному середовищі, здатні повести за собою людей та спонукати їх на застосування насилля (харизматична особистість), представники військової еліти чи керівники.

Всі актори політичного перевороту мають певні мотиви. Мотивом на силовий захват влади виступає бажання отримати владу, що дозволяє артикулювати свої ідеї, забезпечує доступ до загальних благ (або блага для армії), а також можливість ресурсного збагачення.

Причинно-наслідкові фактори соціальних, економічних та інших змін, що зумовлені участю певних структур та акторів, впливають на хід, масштаби та наслідки перевороту. Але, як зауважує вітчизняний філософ М. Попович, державний переворот – це політична гра, що вимагає великої рішучості і продуманого маневру [336]. Тому з'ясуємо процедурні фактори державного перевороту, які ведуть до успішного його здійснення й сприяють закріпленню влади виконавців.

Прихильники процедурного підходу вважають, що «соціальні, економічні, культурні та інші фактори не в змозі ні пояснити, ні передбачити, хто конкретно, які політичні сили й актори в певній ситуації будуть відстоювати статус-кво або боротися за його повалення. Вони вважають, що дії політичних акторів, які ініціюють і здійснюють переворот, не зумовлені навіть їх «об'єктивним» положенням в суспільній структурі. Навпаки, їх «суб'єктивний» вибір сам творить нові політичні можливості» [269]. Аналіз політичних транзитів базується на дослідженні стратегії та тактики політичних акторів перевороту, на визначенні часових параметрів події, на факторі прогнозованості (непередбачуваність та раптовість), на динаміці перевороту, його масштабі та інтенсивності. В рамках даного підходу, державний переворот – це чітка послідовність етапів, під час яких реалізуються політичні практики і активність суб'єктів політики з метою повалення діючої влади або її зміни.

Н. Макіавеллі, К. Маркс, В. Ленін звертали увагу на те, що державний переворот – це мистецтво. Мистецтво із своїми законами та правилами. Іншої думки дотримується стратег Жовтневого перевороту Л. Троцький. Він вказує на те, що «державний переворот (повстання) – це не мистецтво, це – машина. Машина, яку завести і зупинити зможуть лише спеціалісти-техніки» [86]. Пояснення державного перевороту через можливості ключових акторів, їх стратегію і тактику переважно базуються на дослідженнях, які мають описовий характер.

Класичні роботи з питань визначення сутності державного перевороту та особливостей його здійснення Н. Макіавеллі, Б. Фаргау (B. Farcau), Е. Люттвака, К. Малапарте, Д. Саттера, О. Глазунова, М. Петрова та інші, містять аналіз стратегій і тактик проведення переворотів, поведінку організаторів та виконавців на різних

його етапах. Кожна операція із підготовки і проведення державного перевороту, незалежно від країни і політичної ситуації, що склалася, здійснюється в кілька етапів/фаз. Виокремлюють наступні, головні етапи (фази) перевороту: підготовча, організаційна (власне переворот) і розподільна (розподіл владних повноважень після перевороту).

Під час підготовчої фази невелика ініціативна група оцінює та аналізує можливості і ресурси провладної політичної сили, могутність її режиму і потенційність політичних сил які можуть бути залучені до перевороту, визначає план дій і домовляється про обов'язки кожного при проведенні перевороту і дії після перевороту [457].

Наступним етапом є так звана організаційна фаза, що включає розробку стратегії та обирається тактика захоплення влади. Стратегія державного перевороту розробляється за принципами військового планування, тобто обирається концепція швидкого захоплення влади. Визначається, яким чином і коли розпочинати силове захоплення влади. Загальновизначені стратегічно-тактичні принципи державного перевороту полягають в наступному:

1. Чіткий план перевороту, який включає визначення життєво важливих центрів держави і міри їх уразливості, визначення системи роботи державного апарату, завдання щодо удару по важливих центрах держави; порядок нейтралізації органів виконавчої і законодавчої влади;

2. Забезпечення нейтралітету сил, що здатні вчинити опір та виступити проти змовників (армії, державних спецслужб та збройних формувань політичних конкурентів (політичні партії, лідерів політичних опозиційних груп);

3. Врахування впливу релігії на повсякденне життя в країні, адже релігійні організації, хоча зазвичай і не мають величезної політичної влади, проте можуть бути важливою соціальною силою;

4. Захоплення стратегічних та соціальних об'єктів, енергетичних та комунікаційних центрів: ЗМІ і вузлів зв'язку, блокування аеропортів, залізниць і автомагістралей, адміністративних будівель. Сьогодні не треба захоплювати пошту, телеграф, телефон, телебачення. Їх діяльність можна паралізувати, захопивши або

знищивши джерело електроенергії, від якого вони працюють. Захоплення або диверсія на одній електричній станції здатні паралізувати роботу усіх служб багатомільйонного мегаполісу і викликати хаос і паніку. Блокування (закриття) аеропортів, автомагістралей і залізниць – це частина головної тактики, основними завданнями якої є упередження неконтрольованого потоку людей і інформації: недопущення прибуття вірних уряду сил; запобігання втечі з країни лідерів держави і провідних політичних партій;

5. Дотримання принципу прихованості (повної таємничості). Необхідно уникати просочування будь-якої інформації про плани перевороту за межі групи/організації, що його планує.

Важливим моментом, є період з початку виступу опозиції до періоду визнання, нехай навіть часткового, нової влади політичними силами. Наступним стратегічно-тактичним моментом державного перевороту є забезпечення повного контролю над ситуацією. Поразкою може закінчитися навіть успішно розпочатий переворот якщо повсталі втратять контроль над ситуацією і здатність до рішучих дій та прийняття правильних рішень.

Державний переворот характеризується відносною динамікою. Тому швидкість здійснення перевороту, як характерна ознака державного перевороту, одночасно виступає певним тактичним моментом. Історія свідчить, що якщо змовники не забезпечують собі усю повноту влади протягом 24-48 годин, вірогідність утримання влади зменшується з кожною годиною, одночасно нарастає опір з боку чинної влади. Тобто, усі сили повинні використовуватися в одну вирішальну мить. Л. Троцький з цього приводу зазначає, що не можна давати ворогові відпочинку. Потреба в максимальній швидкості означає, що багато окремих дій перевороту повинні відбуватися одночасно, чітко і злагоджено, що зажадає великої кількості підготовлених і навчених людей.

Не менш важливим, стратегічно-тактичним принципом, є несподіваність виступу змовників. Необхідно діяти так, щоб влада не встигала за подіями, не мала часу, осмислити те, що відбувається, перегрупувати свої сили та чинити опір змовникам.

Важливим стратегічним елементом державного перевороту виступають і матеріальні ресурси – фінансові, людські, технічні та силові. Підготовка і здійснення державного перевороту, хоча і не потребує пошуку фінансування, оскільки організатори можуть використати підготовлену армію колишнього режиму, або замовник і фінансист перевороту виступають в одній політичній силі, все-таки залишається досить дорогим політичним процесом. (Наприклад, для проведення у вересні 1973 р. військового перевороту в Чилі, було витрачено близько 13 млн. дол.[17]);

6. Кількість учасників перевороту. Йдеться про ініціаторів, організаторів та учасників державного перевороту (які здатні швидко паралізувати життєві центри держави). Чисельний склад таких груп складає 15-20 осіб, а в окремих випадках до 100 осіб в залежності від об'єктивних і суб'єктивних умов (рівень їх підготовки).

Отже, державний переворот передбачає захоплення влади та досягнення мети в короткостроковій і довгостроковій перспективі, та є сукупністю певних дій – стратегії й тактики – комплексу заходів, що спрямовані на реалізацію задуманої ідеї, та гарантують досягнення успіху.

Підготовча фаза державного перевороту включає розробку стратегічного плану та тактичного плану дій. Організаційна – публічне оголошення про переворот з поясненням мети і закликом до підтримки та захоплення влади. У разі успіху другої фази настає третя, під час якої формується новий уряд і призначаються члени нової правлячої еліти. Остання, завершальна фаза державного перевороту – розподільна, має важливе стратегічне значення, оскільки у разі його успіху (передбачає розподіл владних повноважень в структурах нової влади та процес легітимації нової влади, її правове оформлення).

Але, варто враховувати, що організатори перевороту можуть порушити зумовлену контекстом логіку розвитку подій, або зазнати невдачі з причини тактичних або стратегічних помилок [458].

Однак, наявність однакових стратегій та тактик перевороту, не робить всі державні перевороти однаковими, тому що їх завдання вирішуються щораз по-різному: у різній послідовності, умовах та термін [162, с. 12].

Таким чином, політико-економічні та соціально-політичні передумови державного перевороту, пов'язані із взаємодією політичних і економічних процесів у суспільстві – розподілом влади й матеріальних ресурсів між різними групами та окремими особами, а також з процесами, які створюють, підтримують і трансформують політичну систему.

Характер перевороту, його політична спрямованість залежить від того, які політичні сили і з якою метою його вчиняють, та чий інтереси вони відстоюють, від політичного клімату, від політичної активності населення та культурних традицій конкретного державного утворення, що обумовлює форми державного перевороту.

Головними політичними акторами перевороту виступають політичні кола, зацікавлені у зміні влади, та здатні її профінансувати; організації й угруповання здатні технічно та практично провести переворот, що переважним чином належать або мають безпосередній стосунок до сфери владних відносин.

В результаті державного перевороту тимчасово нейтралізуються армія, державні силові структури, та інші політично-значущі сили й організації, порушується структура влади, її нормативне функціонування, що веде до певних політичних наслідків.

Виходячи з того, державний переворот – це не просто факт у політичній історії, а політичне явище яке безпосередньо пов'язане зі зміною політичної влади і політичного режиму, функціонуванням та стійкістю політичної системи, й носить знаковий історичний та політичний характер.

Стан дослідження наукової розробки проблеми державного перевороту, свідчить про те, що на сьогодні існує дефіцит наукових праць, в яких наслідки державних переворотів досліджувалися б комплексно. У роботах зарубіжних та вітчизняних дослідників можна знайти аналіз лише окремих аспектів впливу державних переворотів на процеси внутрішньодержавного і міжнародного життя. Державні перевороти досліджуються в історичному плані, переважним чином на аналізі фактографічного матеріалу. При цьому, наявні дослідження дозволяють виокремити певну логічну систему наслідків державних переворотів, що є характерними для різних епох.

Будь-який державний переворот або спроба його вчинення, як складова політичного процесу, що складається з цілеспрямованих, свідомих зусиль, дій суб'єктів політичної діяльності (індивідів, соціальних груп, політичних партій і ін.), має свої результати та наслідки, які проявляються як поверхневі і глибинні зміни, що відбуваються в політичній системі, та характеризують її перехід від одного стану до іншого.

Аналізуючи наявні бази переворотів, дослідники вказують не лише на різні цілі, мотиви та склад учасників (правовий статус та службове становище), різні стратегії і тактики, різний рівень до якого вдаються в ході здійснення та після державного перевороту, а й на різноманітність їх результатів.

Результат політичних явищ залежить від сукупності як незалежних змінних (наявність ресурсів, сприятливих або несприятливих умов, тобто зовнішнього оточення; від втручання несподіваних, випадкових чинників і ін.), так і залежних (вибраних засобів, методів, виконавців і відносин між ними, дотримання певних стратегії і тактики тощо). Оскільки метою перевороту є захоплення або зміна влади та/або зміна діючого режиму, то, відповідно, результат перевороту може бути успішним або не успішним, що породжує цілу низку наслідків. Для того, щоб виокремити різні види наслідків, необхідно визначити зміст поняття останніх.

Якщо відштовхуватися від академічного визначення, де наслідок – це те, що виходить, впливає з чого-небудь, результат [268], то логічним буде визначити наслідки державного перевороту як складну, багатoelementну, рухливу в часі та просторі систему факторів, що породжені певними діями суб'єктів політики, їх мотивами, засобами досягнення цілей та, відповідно, результатами, які впливають на подальший розвиток і функціонування політичної системи суспільства.

Досліджувати наслідки державного перевороту не менш складно, ніж здійснювати аналіз його передумов та визначати особливості. Те, що відбувається після державного перевороту, частково залежить від мотивів їх ініціаторів та їхніх кінцевих цілей. Після завершення державного перевороту політична боротьба за владу не припиняється, а набуває нових форм.

Державний переворот – це, перш за все, зміна влади в державі. Державна влада – це сформована на підставі норм та законів система органів, які уособлюють владу глави держави, законодавчу, виконавчу та судову влади, а також органи місцевого самоврядування в конкретній державі

В результаті державного перевороту відбувається насильницьке, незаконне захоплення чи зміна державної влади, тобто повна чи часткова узурпація. В залежності від цілей та мотивів організаторів державного перевороту, узурпація влади може бути одноосібною, тобто встановлюється правління однієї особи – президента, монарха, самопроголошеного імператора, гетьмана, голови революційної ради та інших, якому «властиве свавілля тирана, що нерідко порушує усі закони – божественні та людські» [314, с.544-545].

Так, в результаті державного перевороту 6 січня 1929 р. в Королівстві сербів, хорватів та словенців, було встановлено режим особистої влади короля, Александра I Карагеоргієвича [362, с. 260].

Гетьман П. Скоропадський уособлював собою, одноосібно, главу Української держави, керівника виконавчої і законодавчої влади, верховного головнокомандувача Збройними силами. Він мав «право схвалювати або відхиляти законопроекти, призначати і звільняти отамана Ради Міністрів разом з усім кабінетом, контролювати зовнішню та податкову політику держави, вводити воєнний, осадний або надзвичайний стан, та надавати амністію засудженим»[145].

Узурпувати владу може і група осіб – (хунта, «революційна рада», партія (коли політичне панування (керівництво) в країні здійснюється однією політичною партією), група олігархів тощо. Тобто, встановлюється персоналістичний режим, коли лідер (кліка, армія, силові структури) контролює всю повноту влади в державі та всі сфери суспільного життя, (політичну, економічну, соціальну, і т.д) та характеризується застосуванням насилля, репресій, терору. Наприклад, військова хунта «чорних полковників» у Греції, політичне панування більшовиків, які прийшли до влади, в результаті перевороту в жовтні 1917 р. Узурпація влади не має жодних законних підстав і виправдання, бо наслідком його є спустошення і розруха, які обурюють мирне життя [34, с. 144 -145].

Варто зазначити, що зміна влади в державі часто веде і до зміни зовнішньої та внутрішньої політики держави. Так, влітку 1399 р. в Англії, державний переворот Генріха Ланкастера призвів до зміни правлячої династії, і корінних змін як внутрішньої (формування стосунків Королівської ради і Парламенту, які ґрунтувалися на нових принципах взаємодії один з одним, що призвело до обмеження влади короля і розширення прерогатив Парламенту і Ради), так і зовнішньої політики (змінився зовнішньополітичний курс Англійського королівства, поновилося конфронтація з Францією)[289]. Політичні зміни, що відбувалися в Росії 1725-1801 рр. в результаті дворцових переворотів, виходили далеко за межі дворцової сфери, зачіпали основи державності [175; 314], змінювалася внутрішня і зовнішня політика Росії – від «онімечення» вищого клану до повернення до «старомосковської моделі життя», створення імператорської гвардії, створення нового урядового органу – Таємної Ради (1726 р.); від обмеження самодержавної влади до відновлення престолонаслідування, що призводило до постійних змін політичного курсу країни [190].

Змінюючи владу, державні перевороти змінюють вектор політичного розвитку та впливають на зміну політичного режиму. Для того, щоб з'ясувати, яким чином державний переворот веде до зміни політичного режиму та сутність останнього.

Теоретична позиція, розуміння політичного режиму, що пов'язана з системою влади в суспільстві, досить широко представлена у поглядах таких авторів, як:

1. Рут Берніс Колієр і Девід Колієр, на думку яких, «Політичний режим включає «формальну та неформальну структуру державних та урядових ролей і процесів. Режим включає метод виділення урядових та представницьких зборів (вибір, вдалий хід, рішення, в межах війська тощо), формальні та неформальні механізми представництва та зразки (методів) репресій. Режим зазвичай вирізняється певним колом тих, хто обіймає державні та урядові посади, політичної коаліції, тих, що підтримують їх та державну політику, яку вони впроваджують» [454];

2. Стефані Лоусон дотримується думки про те, що «режим визначає не лише метод, в якому уряди сформовані і реалізують свої функції, а й основу їх законності – так само як і протяжності, до якої їм надано можливість розвивати свої повноваження. У підсумку режими втілюють норми та принципи політичної організації держави, що встановлюються за правилами і процедурами, у межах яких діють уряди» *цит. за Н.Данилюк, 112*];

3. Філіпп Шміттер і Террі Лінн Карл, вважають, що «режим чи система управління – визначають методи доступу до головних державних суспільних установ; правила, яких додержують в процесі прийняття обов'язкових публічних рішень, що підтримується писаною конституцією, хоча багато політичних норм можуть мати неформальну, продиктовану розумом, чи традиційну основу» [*цит. за Н.Данилюк, 112*];

4. Лоуренс Уайтхед пропонує таке визначення політичного режиму: «політичний режим означає певний набір інститутів і «правил гри», що регулює доступ та використання, позиції органів державної влади в конкретному суспільстві» та інше [*цит. за Н.Данилюк, 112*];

5. Н. Данилюк визначає політичний режим, як «наукову категорію, що характеризує способи, форми, засоби й методи реалізації політичної влади, сприяючи адекватному оцінюванню сутності держави, оскільки в межах однієї форми правління на різних етапах її розвитку політичне життя може суттєво видозмінюватись і за характером, і за змістом. Політичний режим описує всі прояви політичного владарювання, включаючи здійснення влади суб'єктами, які не входять до структури держави (партії, релігійні інститути та ін.), формально нерегульовану владу» [112].

Таким чином, поняття політичний режим дає можливість визначити, хто є справжнім володарем у країні, скільки їх, вони співпрацюють чи ворогують, до якого часу володар може розраховувати на підкорення йому, яка частина життєдіяльності суспільства підпорядкована політичній владі.

У форматі наукових досліджень вивчалось багато питань стосовно структури, функціонування та еволюції політичних режимів. Виходячи з історичного досвіду, суттєво вплинути на зміну політичного режиму можуть:

- Зміна політичного лідера під час державного перевороту;
- Військові перевороти;
- Конституційні перевороти;
- Невдала спроба перевороту або путчу, яка кардинально змінює подальший вектор політичного розвитку суспільства.

На таку особливість переворотів як зміни політичного режиму, що є його наслідком, вказували ще античні філософи. Зокрема, Арістотель вказував на причини та наслідки переворотів, що спрямовані як проти тиранії, так і проти олігархічних та аристократичних режимів. Арістотель зазначав, що саме в результаті переворотів демократичний режим може бути замінений тиранічним, олігархічним або аристократичним. Нерідко вони представляли собою зміну олігархії тиранією або тиранії олігархією [16].

Один з найбільш відомих переворотів, що призвів до зміни політичного режиму, був здійснений Наполеоном Бонапартом 18 брюмера (9 листопада) 1799 р. в результаті якого була скинута диктатура контрреволюційної буржуазії.

Ціла серія державних переворотів, результатом яких було встановлення фашистського або військово-фашистського режиму, сталися в Європі в 20-х рр. XX ст. (червень 1923 р. – державний переворот в Болгарії, затвердження у влади уряду А. Цанкова; вересень 1923 р. – встановлення військової диктатури режиму генерала М. Прімо де Рівери в Іспанії, який має всі ознаки авторитарного політичного режиму, що ініціювався у вкрай нестабільних кризових умовах, характеризується наданням широких виконавчих і законодавчих повноважень главі уряду, обмеженням функцій законодавчого органу (призупиненням його повноважень або наданням йому дорадчих функцій), діяльності партій і прав громадян, державним патерналізмом, опорою на традиційні соціальні структури; травень 1926 р. – державний переворот у Польщі, встановлення режиму «санації» (оздоровлення) на чолі з Ю. Пілсудським; травень 1926 р. – заміна демократичного

режиму військовою диктатурою в Португалії; січень 1929 р. – державний переворот в Королівстві сербів, хорватів і словенців (Югославія), затвердження диктаторського режиму корля Александра I Карагеоргійовича та ін).

У країнах із авторитарним режимом, ризик державних переворотів вищий, аніж у демократичних. Як свідчать дослідження Б. Геддес, Дж. Райта та Е. Франца, більшість таких змін відбувається внаслідок військових переворотів. Так, в період з 1946 по 2010 рр. на них припадає відносна більшість (35%) змін авторитарних режимів. Цієї ж думки дотримуються і дослідники Д. Паууелл і К. Тайн – із всіх переворотів, які стали об'єктом їх дослідження, тільки 16,9% відбулися в країнах з демократичним режимом правління, тоді як 44,2% переворотів були організовані і здійснені військовими в жорстких авторитарних режимах [468]. У дослідженнях А. Кендалл-Тейлор, в період між 1950 і 2012 рр. із 473 змін авторитарних режимів на державні перевороти припадає 153 випадки, але тільки в 20% унаслідок перевороту авторитарний режим було змінено на демократичний. Лише 10% успішних переворотів призвели до демократії. Із всіх переворотів, здійснених до 1990 р., тільки 6% здобули демократію, а в період з 1990 по 2012 рр., демократичним транзитом завершилося 30% переворотів, при цьому у 50% випадків у результаті перевороту авторитарний режим зберігся [459, р.35].

Дослідження представників кількісного підходу, Б. Магалоні та Р. Крічелі (Magaloni B., Kricheli R.), демонструють, що внаслідок військового перевороту, на зміну демократичним або авторитарним режимам приходить режим військової диктатури [461, р. 130–131], а насилля стає пріоритетною формою правління.

Диктатура – це недемократичний політичний режим, який характеризується відсутністю поділу державної влади, концентрацією влади у її вищому виконавчому органі, що наділений широкими законодавчими повноваженнями; відсутністю виборності органів державної влади, переважання методів командування в їх діяльності, застосування політичних репресій; обмеженням або заборонаю діяльності політичних партій і громадських організацій; скасуванням або значним обмеженням громадянських і політичних прав та свобод громадян .

Зіткнувшись із неприйняттям версії легітимності, що декларують політичні сили, які прийшли до влади, часто йдуть на застосування масового політичного терору. Жовтневий переворот 1917 р. у Росії – приклад не лише кардинальних змін персонального складу та адміністративної структури державного апарату царської Росії, але й ліквідації її державно-правової системи. Переворот відмінив усі закони Російської імперії і творив нові, оскільки цього вимагала «революційна доцільність». Все життя, на території колишньої імперії, проходило поза правовим простором взагалі.

Після контрреволюційного перевороту в Чилі 11 вересня 1973 р. при владі стала військова хунта, в складі командувачів трьома родами військ і корпусу карабінерів на чолі з генералом А. Піночетом, якого хунта затвердила на посаді президента Чилі із надзвичайними повноваженнями на невизначений термін. За його правління було скасовано дію конституції і цивільних свобод, розпущено Національний конгрес, оголошені поза законом блок Народної єдності, заборонені Єдиний профцентр трудящих (КУТ) і ряд галузевих профспілок. Діяльність всіх інших партій оголошувалася «призупиненою», а в 1977 р. взагалі була заборонена. Профспілки були поставлені під контроль влади. Десятки тисяч керівників і активістів лівих партій і профспілок піддалися арештам, тортурам, фізичним знищенням. Славля репресивних служб, особливо створеної в 1974 р. таємної військової поліції (ДІНА), не знало меж. Близько мільйона чилійців вимушені були покинути батьківщину[17].

Обмеження демократичних свобод, нехтування природними правами людини (такими як право на життя) та людини-громадянина, застосування насилля, репресії, терор, геноцид – все це правові наслідки діяльності нової влади, яка активувалася в результаті перевороту, що мала на меті повну її узурпацію.

Зміни політичного режиму збільшують рівень впливу правлячої політичної сили на всі сфери суспільства, ведуть до порушення та змін у співвідношенні політичних сил, впливають на внутрішні соціальні процеси, що відбуваються в країні. Так, військова диктатура А. Піночета висловлювала, насамперед, інтереси монополістів. Хунта прийшла до влади з гаслами викорінення «ракової пухлини

марксизму», обіцянками покласти край хаосу й анархії, і на основі досягнення національної єдності реконструювати країну. «Декларація принципів» уряду А. Піночета дорікала західній ліберальній демократії за її нездатність дати ефективну відсіч марксизму. Учасники хунти висловлювалися за побудову націоналістичного суспільства, в якому традиційні інститути західної демократії були б замінені «органічною», «соціальною демократією», заснованою на корпоративних засадах, під егідою авторитарної влади, на моральних засадах християнства та іспанських духовних традиціях [378, с.262].

Іноді, негативні наслідки державного перевороту можуть проявлятися і в соціальній сфері суспільства: сприяють несправедливому перерозподілу життєвих благ, на користь вузьких олігархічних груп, наслідком чого є різке зростання майнової нерівності серед населення; зубожіння значної частини суспільства веде до зростання соціальної напруженості в країні.

Одним із виявів суспільного життя, що є наслідком державного перевороту, є політична корупція, яка веде до зміни сутності політичної влади, зниження рівня її легітимності як усередині держави, так і на міжнародній арені; до порушення принципів формування та функціонування владних інститутів, яке проявляється у підпорядкованні державної влади приватним і корпоративним інтересам, зокрема інтересам корумпованих угруповань і кланів.

Корумповані політичні сили, які або представлені у владі та знаходяться в опозиції, або ті, що мають на меті отримати владу, вдаються до політичної боротьби, яка не завжди відповідає законним принципам, та вдаються до застосування насилля. При цьому, отримавши владу, корупція, зазвичай, стає більш масштабною.

Більшовики, здійснивши переворот, обіцяли покінчити з хабарництвом, сімейщиною, казнокрадством та іншими проявами корупції. І на початку досягли деяких успіхів. Але чим більше зміцнювався тоталітарний режим, тим більше створювалося умов для відродження корупції.

Масштабна корупція, серед партійно-радянських керівних кадрів вищого і середнього рівнів у СРСР, стала каталізатором розвалу не тільки ідеологічної та

економічної систем, але стала й причиною розвалу СРСР як державного утворення в серпні 1991 р. Корупціонери союзних республік відчували себе достатньо могутніми, щоб привласнити народне господарство в своїх республіках. Корупція стала нормою життя в нових державах, які утворилися в результаті розпаду СРСР.

Сучасна корупція характеризується наявністю регулярних і довготривалих соціальних дій, певних корупційних проявів, окремі з яких передбачають тіньові схеми розподілу влади та ресурсів, економічні злочини, фінансові махінації, а також інші унікальні у видовому відношенні процеси [273]. Тіньова економіка підживлює корупціонерів при владі, створюючи попит на їх послуги, що в умовах об'єктивної обмеженості пропозицій призводить до поширення корупційного бізнесу і зростання числа корумпованих чиновників.

Корупція виступає наслідком державного перевороту, коли владу узурповано і вона стає основою політичної системи, побудованій на примусі, що, відповідно, має свої наслідки. Діяльність нової влади, може сприяти виникненню і розвитку корупції, яка веде до негативних явищ і процесів у економічній сфері суспільства.

Так, у результаті державного перевороту порушується механізм ринкової конкуренції, оскільки у виграші опиняється не той, хто конкурентоздатний, а той, хто зміг отримати переваги у нової влади. Це сприяє виникненню монополістичних тенденцій в економіці, зниженню ефективності її функціонування і дискредитації ідей вільної конкуренції.

Наприклад, А. Піночетом була здійснена часткова модернізація промисловості, підвищилася технічна оснащеність, енергоозброєність і продуктивність праці на великих підприємствах. Але, одночасно, збанкрутувало багато національних підприємств, орієнтованих на внутрішній ринок [378, с.263]. Тож, вибірковий та неефективний розподіл засобів державного бюджету, особливо при розподілі державних замовлень і виділенні кредитів, спричиняє собою неефективність економічної сфери.

До економічних наслідків державних переворотів сучасності, варто зарахувати, затрати організаторів, які отримавши доступ до ресурсів намагаються відшкодувати затрати на переворот, та прагнуть ще більшого збагачення. Прояви

економічної та політичної нестабільності залежать від співвідношення політичних сил, особливостей процесу прийняття рішень владою, що прийшла в результаті перевороту та заважає нормальному функціонуванню держави, знижує її ефективність, порушує стабільність або, взагалі, зводить її нанівець. Як правило, державні перевороти не просто підривають стабільність певної держави, або регіону, але і ставлять метою його дезорганізацію, ускладнюють розвиток стабільних політичних систем [106].

Відповідно в умовах узурпованості влади, постає питання, про можливість забезпечити ефективність політики. Увівши в науковий обіг поняття ефективності політики С. Ліпсет [203], визначає стабільність влади не одним параметром (легітимність), а двома – легітимністю та економічною ефективністю влади. Ефективність влади доповнює і формує легітимність, яка здатна стабілізувати систему, навіть за умови її недостатньої легітимності.

Стабільність – це порядок, який виявляється в ефективності діяльності владних структур, їх легітимності та постійності норм і цінностей політичної культури в країні. Вона може бути досягнута шляхом управління й укладення тимчасової угоди між основними політичними силами. Зважаючи на існуючі визначення ефективності [330, с.456] та на фактичні приклади державних переворотів в політичній історії, взявши за основу такі індикатори політичної стабільності, як: наявність політичного порядку, здійснення політичного діалогу між всіма політичними силами, політичною елітою і громадянським суспільством, ефективність прийняття управлінських рішень, легітимність влади, громадянський мир та згоду [209] – можна визначити, чи можуть державні перевороти, які призвели до зміни влади та політичного режиму, стабілізувати ситуацію в країні та забезпечити стабільність.

Політична стабільність та порядок, досягаються, як правило, двома основними способами: диктатурою, або розвитком демократії й, відповідно, примусом, або узгодженням інтересів та компромісами як механізмами стабілізації. Державні перевороти можуть призводити до встановлення як диктатури, так і демократичних основ державності.

Зазвичай стабільність, що досягається шляхом насилля та репресіями, історично недовговічна, має ілюзорний характер, оскільки досягається та утримується примусом. Наприклад, 19 травня 1934 р. громадсько-політична організація «Звено» та офіцерське угруповання «Військова ліга», здійснили військовий переворот і скинули уряд Народного блоку. У Болгарії знову до влади прийшла військова диктатура, на чолі уряду став К. Георгієв. Нова влада заборонила діяльність всіх політичних партій, скасувала конституцію й розпустила профспілки. З метою налагодження економічного життя уряд К. Георгієва посилив монополію зовнішньої торгівлі, встановив державну монополію на спирт, тютюн, сіль і нафтопродукти тощо [382].

В Чилі, в результаті державного перевороту, А. Піночет захопив владу, коли уряд С. Альєнде довів країну до економічного колапсу. За 17 років правління владі А. Піночета вдалося не лише стабілізувати майже зруйновану економіку а й сприяти її розвитку. Відповідно, наслідком державного перевороту може стати мінімальна, відносна або вдавана стабільність.

Дослідник Д. Яворські вводить поняття «мінімальної» стабільності, яка означає просто відсутність на території держави громадянських війн або інших форм збройних конфліктів (зокрема й державних переворотів). Ця стабільність цілком може бути досягнута авторитарними методами.

Досліджуючи політичну кризу, А. Медушевський пропонує наступні її характеристики (ознаки): призупинення, або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; загострення політичних конфліктів; зростання політичної напруженості, нестабільність; зниження рівня керованості всіма сферами життя суспільства. Крайньою формою нестійкості політичної динаміки є системна криза всіх сфер суспільно-політичного життя, тривалий і наростаючий характер якої іноді призводить до революцій (як наслідок державного перевороту), громадянської війни та краху старої політичної системи [261].

Одним із типових прикладів описаних наслідків є військовий переворот 1962 р. в Йємені. Йєменське Мутаваккілійське Королівство було теократичною монархією, де будь-які прояви зовнішньої опозиційності до режиму здавалися

неможливими. Але в результаті одноденного перевороту 26 вересня 1962 р. монархічний режим було повалено, і проголошена Йеменська Арабська Республіка. Проте йеменські зейдитські племена, що мають високу міру релігійності, піднімаються на захист імаму. Починається кривава громадянська війна, що тривала вісім років (1962-1970 рр.)

При невмілому і стратегічно помилковому здійсненні, переворот теоретично може мати не менш криваві наслідки, чим революція або громадянська війна (Жовтневий переворот (1917р.) – соціалістична революція (1917-1918рр.) – громадянська війна (1918-1924рр.) в Росії).

Відтак, реконфігурація влади може призвести до розбалансованості системи влади в державі, до розінтегрованості політичних еліт, що унеможлиблює здійснення ефективної внутрішньої та зовнішньої політики, до розшарування суспільства, до зростання рівня корупції та злочинності, до порушення прав людини та громадянина. Кризи, обумовлені відповідними змінами в економічному, соціальному чи культурному просторі, що ведуть до дестабілізації всієї політичної системи сприяють загостренню політичної ситуації в країні якою вміло користуються опозиційні сили або держави-лідери чи держави, політичні сили яких мають певний політичний, економічний інтерес.

Втручання інших держав у внутрішні справи країни, де відбувся державний переворот, проявляється в економічному (захоплення основних галузей економіки), організаційному (насадження протегованого уряду, введення інституту іноземних консультантів з найважливіших сфер життя, насадження стратегій розвитку, що суперечать національним інтересам), силовому (воєнна агресія, міжнародна ізоляція) та інформаційному (насадження подвійних стандартів в оцінюванні політичних подій, маніпулювання свідомості) примусі. Відмова або неспроможність владної еліти та уряду провадити самостійно внутрішню (зовнішню) політику призводить до геополітичної залежності, що загрожує національній безпеці та веде до втрати суверенітету.

Одним із способів здійснення державного перевороту та засобом утримання отриманої влади, може бути застосування насилля, яке характеризується фізичним

знищенням представників попередньої влади та тих хто складає певну конкуренцію узурпаторам. Терор і геноцид, до яких вдається влада, спрямовані на знищення певної соціальної, національної, етнічної, расової чи релігійної групи, також веде до певних демографічних наслідків (міграції, зниження народжуваності, збільшення дитячої смертності, погіршення стану здоров'я населення, скорочення чисельності чоловіків).

Означені наслідки впливають і на суспільно-політичні та культурні аспекти життя національних меншин. Тобто державні перевороти можуть мати й етнополітичні наслідки.

Таким чином, будь який державний переворот має комплекс наслідків, які можна об'єднати в групи відповідно до сфер впливу – політичні, соціальні, економічні, демографічні, гуманітарні.

Наслідки державного перевороту можуть бути як очікувані (передбачувані), так і не очікувані (непередбачувані). Оскільки державний переворот веде до зміни влади та/чи політичного режиму, відповідно його наслідки відіграють як руйнівну, так і консолідуючу роль. З одного боку, вони сприяють руйнуванню або демонтажу старих політичних структур, а з іншого – ведуть, у кінцевому підсумку, до формування нових інститутів і правових норм. Тобто вони можуть мати як позитивний (стабілізуючий, конструктивний) характер, так і негативний, або деструктивний (дезінтегруючий) характер.

Наслідки державного перевороту (конструктивні або деструктивні) залежать від багатьох змінних і, значною мірою, від мотивів ініціаторів державного перевороту, що впливають на зміщення цілей політики і від засобів боротьби.

Насильницькі засоби ведуть до розколу суспільства, а не до його інтеграції. Застосування насилля з метою утримання влади, дискредитує право як основний інструмент регулювання життя держави і суспільства. У суспільній свідомості формується уявлення про беззахисність громадян перед владою. Корупція не лише веде до інституційної кризи і дестабілізує політичну систему, а й підриває престиж країни на міжнародній арені, сприяє її політичній та економічній ізоляції.

Отже, негативні наслідки ведуть до загострення політичної кризи в суспільстві, обумовлені відповідними змінами в економічному, соціальному чи культурному просторі, до дестабілізації всієї політичної системи, до розколу суспільства, а не до його інтеграції.

Як виняток, державний переворот у довгостроковій перспективі може мати й позитивні наслідки. Позитивні наслідки державних переворотів впливають із уміння нової влади впливати на ситуацію в країні у потрібному напрямі, приймати управлінські рішення у суспільстві, яке перебуває на стадії переходу до відносно нового стану та має свої особливості, у здатності нової влади до ризику, який має суб'єктивний та об'єктивний характер рішучих дій, в усвідомленні суспільством своїх корінних інтересів, у можливості інтеграції країни до нового економічного простору, або розвитку якісно нових відносин з країнами сусідами.

Відтак, політичні явища, які окреслюються поняттям «державний переворот», та його наслідки, настільки різноманітні, що вимагають наукової типологізації – «групування за допомогою ідеалізованої моделі чи типу» [404, с.455]. Оскільки без певної типологізації всі державні перевороти залишаються історичним фактом минулого, що не мають спільних рис і закономірностей та, відповідно, не можуть підлягати системному вивченню як політичне явище. Актуальність типологічного дослідження державних переворотів зумовлюється і наявним обсягом емпіричного матеріалу, накопиченого до сьогодні наукою, і практичним досвідом багатьох країн світу та епох.

Узагальнення державних переворотів можливе виключно за допомогою специфічного інструментарію – типології. «Типологія», як наукова категорія, вживається для характеристики різновиду наукової класифікації, результатом якої виступає виявлення вищої і найбільш узагальненої класифікаційної одиниці – типу [219, с. 4]. Відповідно, типологія державних переворотів – це наукова класифікація його як різновидів політичної боротьби за певними типами (групами), на основі схожих загальних ознак, що виявляються в єдності їх закономірностей і тенденцій виникнення, розвитку й функціонування.

Типи державних переворотів визначають на підставі найбільш важливого та загального, «об'єктивно складеного та відносно стійкого комплексу ознак, які у своїй єдності дозволяють не лише виділити їх у певну групу, а й виокремити з інших аналогічних груп» [313].

Вимоги об'єктивності типології державних переворотів, вирішувалися науковцями в залежності від накопиченого людством знання у певну історичну епоху та від того представниками якої галузі наук були дослідники. Враховуючи, що державний переворот – це екзогенне явище, а процес формування державності нараховує декілька тисячоліть, то застосувавши таку форму систематизації, як періодизація, можна запропонувати ретроспективний огляд еволюції критеріїв до типологізації державних переворотів. Спираючись на спеціальну літературу, можна виокремити головні елементи, на основі яких можна вибудувати типологію державних переворотів, серед яких – актор (діюча особа), інструменти, політична орієнтація, мотивація, наслідки.

Розвиток класифікаційного методу пізнання відбувається синхронно із розвитком політико-правової думки. Так, перші спроби типологізації державних переворотів беруть початок у працях давньогрецьких і давньоримських мислителів Платона, Арістотеля, Полібія, Цицерона. Зокрема Арістотель, вказував, що бувають вони двох видів, а саме: ті, що «можуть зазіхати на існуючий державний устрій з метою замінити його на інший, наприклад, демократичний олігархічним, або навпаки, а іноді державний устрій залишається без змін, але діячі самі намагаються взяти владу в свої руки» та на ті, що призводять до «часткових змін з метою скасувати або заснувати якусь посаду в державі» [16, с. 498–536].

Даний критерій, у певному сенсі, безперечно зберіг своє значення і до тепер, але на початку XVII ст. Г. Ноде пропонує свою типологізацію. До першого типу він відносить державний переворот, що «здійснюється з метою створення або захисту держави, а також в цілях збереження імперії; другий – це державний переворот як дії, що здійснюються в ім'я інтересів держави, та третій – це акція типу *coup d'etat*, як прагнення зайняти недозволену позицію, як придбання у власність держави або її знищення» [26].

Відповідна типологія тривала до початку XIX ст., коли В. Ключевський запропонував виділити окремо таку форму як «двірцеві перевороти» [174; 175], що символізує повалення правлячого монарха і сходження на трон нового або зміну династії.

Свою типологію К. Маркс будує на класовому підході з урахуванням глибини тих перетворень, які відбувалися в результаті переворотів, а саме: 1) «соціально-класовий переворот» – дії, в результаті яких державна влада переходить до протилежного за своїм політико-ідеологічним переконанням класу (соціальної групи), що тягнуть за собою корінні зміни в усіх сферах життя суспільства; 2) «державний переворот» – дії сприяють переходу державної влади до інших політичних сил, які не переслідують мети корінних соціально-економічних і політичних змін у всьому суспільстві. Дана типологізація була визнана науковими колами та тривалий час не обговорювалася.

Говорячи про різновиди незаконного захоплення влади, Е. Люттвак виокремлює наступні: державний переворот, пронунсіаменто та путч, які, на його думку, різняться за характером. Згідно думки Е. Люттвака, державний переворот має цивільний характер, в той час як пронунсіаменто і путч позначають переворот військовий [242]. Сучасними дослідниками доведено, що військовий переворот, пронунсіаменто і путч є формами державного перевороту, оскільки мета у всіх спільна – захоплення влади, а різняться вони лише засобами та наслідками.

Типологію державних переворотів, яку до сьогодні вважають найбільш поширеною, запропонував видатний американський політолог С. Хантінгтон. За основний критерій поділу науковець бере політичну мету ініціаторів переворотів та фіксує такі різновиди переворотів: «урядовий державний переворот», «революційний державний переворот» і «реформістський державний переворот». Так, у розумінні автора, урядовий переворот (government coup) спрямований виключно на зміну керівництва держави, а його ініціатори (вихідці із правлячих кіл) не здійснюють ніяких суспільно-економічних реформ. Тобто переворот такого типу не змінює механізмів функціонування держави. Революційний державний переворот (revolutionary coup), на думку С. Хантінгтона, призводить до суттєвих змін

політичної, суспільної та економічної структури держави. При цьому повністю змінюється суб'єкт влади. Своєю чергою реформістський державний переворот (reform coup), шляхом проведення поступових політичних, соціальних реформ, призводить до часткових змін в устрої та політичній структурі держави [412].

На основі своєї універсальної теорії революцій, Дж. Голдстоун виокремив особливий тип державних переворотів – політичні революції, які змінюють тільки державні інститути (наприклад, французькі революції XIX ст.) [92, с. 62].

Державні превороти характеризуються комбінуванням традиційних технологій здійснення переворотів з конституційними.

Виходячи із визначених раніше ознак, державний переворот характеризуються чітко спланованими, добре організованими та послідовними діями політичних суб'єктів спрямованих на захоплення, перерозподіл та утримання влади, і визначається певними параметрами. Саме ця обставина зумовлює безліч підходів до типологізації даного політичного явища.

За сферою здійснення всі перевороти політичні, адже призводять до зміни влади;

1. За специфікою використання правових процедур – поза правові (прояви свавілля, віддаленість від загальної волі та загального права, обман, вбивства, катування, незаконні арешти) та антиконституційні (оскільки здійснюються з порушенням певної частини конституційно-правових (особливо процесуальних) норм) ;

2. За характером і ступенем організованості – професійно підготовлені і добре керовані (під час здійснення) та анархічні;

3. За результатом – успішні та не успішні. Оскільки метою перевороту є зміна чинного правителя чи режиму, успішним буде переворот, мета якого була досягнута в повному обсязі. Прийнято вважати, переворот успішним, після якого нова влада утримала дану, або встановлений новий режим проіснував мінімум тиждень, навіть, якщо на восьмий день їх скидають під час контрперевороту або інтервенції. Семиденного критерію дотримуються більшість дослідників, проте у базі М. Маршалл цей період продовжений до одного місяця [463]. За підрахунками

Х. Кебшула, із 38 спроб переворотів – 12 вдалих і 26 невдалих [458]. Успішний переворот може привести тільки до зміни лідера і вищого ешелону влади, зберегти чи змінити режим, а після неуспішного перевороту може відбутися відставка лідера і системна трансформація.

4. За політичними результатами та ступенем змін. Якщо в результаті перевороту була захоплена влада, то можна виділити наступні форми:

- частковий – незаконна зміна одного або декількох суб'єктів влади;
- повний – незаконна зміна всіх чотирьох гілок влади (глави держави, вищих органів, законодавчої, виконавчої та судової влади).

5. За глибиною змін. Російська дослідниця Т. Семенова, пропонує розрізняти наступні державні перевороти:

- Особистісні (якщо в результаті успішного державного перевороту змінилися лише особи, що знаходяться при владі);
- Політико-орієнтаційні (якщо в результаті державного перевороту змінюється не лише політичний лідер, який уособлює собою владу, а й лінія поведінки держави, його політика, відбувається незаконне призупинення одним суб'єктом влади повноважень інших суб'єктів влади);
- Політико-режимні, або повні (перевороти, результатом яких стає зміна політичного режиму) [359]. Розрізняють наступні політико-режимні перевороти: авторитарні (автократичні) перевороти, демократичні, та перевороти, що ведуть до встановлення режиму тотального терору (геноциду, як у Камбоджі 1970-х.рр., Сомалі, Руанді та Бурунді на початку 1990 х.рр.). Повні політичні перевороти можуть впливати на хід історичного розвитку.

6. За історичною значущістю розрізняють: прогресивні, реакційні та консервативні державні перевороти. В залежності від напрямку та ступеню зміни політичного спрямування політики держави, її орієнтації. Проте такий поділ не є загальноприйнятим. Існують і такі політико-орієнтаційні перевороти, які не можуть бути охарактеризовані ні як прогресивні, ні як реакційні [360, стр.67-93].

Нарешті, найбільшою глибиною змін відрізняються державні перевороти, в результаті яких змінюється історичний тип держави (Переворот у Франції 1851р., Жовтневий – в Росії 1917р., переворот в СРСР в 1991р.).

7. Дослідники політичної боротьби та її форм пропонують розрізняти державні перевороти і за засобами боротьби. Термінологічно, державний переворот – це насильницький спосіб зміни влади. Тобто в даному випадку слід враховувати застосування прямого насилля (вбивств, або застосування зброї). Умовно, державні перевороти діляться на насильницькі (не мирні – збройні) і ненасильницькі (мирні) перевороти. До не мирних (збройних) відносяться військовий переворот, путч, пронунсіаменто.

Військовий переворот – це насильницьке захоплення державної влади, представниками діючої армії або спецслужб, який спрямований на повалення цивільного режиму та зміну суб'єктів державної влади, веде до встановлення диктатури військових (Греція 1967 р. – встановлення диктаторського режиму «Чорних полковників», Чилі 1973 р. – диктаторський режим генерала А. Піночета, Турція 2016 р. – невдалий військовий переворот – перемога діючої влади, посилення владних повноважень президента Р.Ердогана).

Пронунсіаменто – є іспанською та південно-американською версією військового перевороту. Пронунсіаменто, як правило, має в політичному сенсі характер швидше ліберальний, ніж реакційний або ж консервативний. Військові виступають проти влади зі своєю реформаторською програмою і посиляються на волю народу. Отже, пронунсіаменто є різновидом державного перевороту, який організовує та здійснює армія, а роль провідника відіграє її командувач. В результаті саме представники армії беруть владу в свої руки.

Путч – форма державного перевороту, який здійснює формалізована структура (переважно офіцерського складу), що діє в системі збройних сил і підпорядковується командуванню, але не армія як ціла структура. Прикладом може служити путч генерала Л. Корнілова, який, користуючись слабкістю і прогресуючим паралічем Тимчасового уряду, 25 вересня 1917 р. (7 жовтня) попрямував зі своїми загонами до Петрограду, з тим, щоб встановити в Росії військову диктатуру. Путч

закінчився невдачею, чим вміло скористалися більшовики для посилення свого впливу.

До мирних переворотів належать конституційні або перевороти наслідування. Так, російські дослідники А. Гуляєва і П. Панов, досліджуючи практику зміни/оновлення влади в африканській політиці, провели статистичні дослідження, та зазначають, що із 193 змін, що відбулися в 57 країнах Африки з 1944 по 1994 рр., 88 із них були здійснені шляхом державного перевороту, 30% владних змін не піддаються однозначному визначенню, оскільки були здійснені мирним шляхом, в наслідок перевороту – наступництва [304].

На сучасному етапі необхідно виокремити особливий вид технологій, які використовують в переворотах – конституційні перевороти.

Виходячи з того, що державний переворот є позаконституційним способом захоплення, або зміни влади, оскільки повністю ігнорує роль права, то, відповідно, державний переворот може бути пов'язаний і з радикальною трансформацією права.

Конституційний переворот – це цілеспрямована ліквідація діючої та прийняття нової конституції, або внесення правок в її частини, що стосуються визначення конституційного ладу, порядку та процедури зміни або перерозподілу влади в державі[294].

Як зазначає вітчизняний дослідник В. Колюх, згідно конституцій сучасних держав, зокрема Австрії, Білорусі, Італії, Киргизстану, Литви, Македонії, Молдови, Румунії, Словенії, Швейцарії, безпосередніми ініціаторами прийняття нової конституції або внесення змін до чинної конституції, за наявності об'єктивних і суб'єктивних причин, можуть бути парламентарії (конституційно визначена найменша частка депутатів від загального чисельного складу парламенту), глава держави, уряд або народ (конституційно визначена найменша кількість громадян як суб'єктів виборчого права).

Якщо об'єктивними чинниками створення нової конституції або її зміни є виникнення держави як суверенного політико-територіального утворення, об'єднання двох або кількох держав чи державних утворень у нову суверенну

державу, зміна суспільного ладу, – то, суб'єктивними чинниками виступають: прагнення політичних сил, які прийшли до влади в країні, особливо в результаті державного перевороту, прийняти чи змінити конституцію у власних інтересах; намаганням кожного із вищих органів державної влади – глави держави, парламенту чи уряду – розширити конституційно визначений обсяг їхньої компетенції (функцій і повноважень), перерозподілити конституційні повноваження на свою користь (найчастіше до цього виявляє схильність президент) та ін.[188].

Як будь-який процес змін, конституційний переворот має свої, особливі, технології маніпулювання правом. Оскільки даний вид переворотів пов'язаний з правовим регулюванням, то, відповідно, його технології мають розглядатися з урахуванням формально-юридичних критеріїв, зазначає А.Медушевський. Дослідник виокремлює наступні технології здійснення конституційного перевороту:

1. Узурпація влади Конституантою, скликаною для прийняття основного закону в умовах перевороту;
2. У процесі політичної боротьби створення в країні двовладдя з метою усунення однієї із них (Жовтневий переворот 1917р., хунти в Іспанії), або конфлікт двох центрів – Президента та Верховної Ради;
3. Дарування конституції (октройовані конституції);
4. Прийняття конституції або внесення змін до неї в умовах військового перевороту [261].

Можна вказати й та таку технологію внесення змін до конституції, що веде до маніпуляції правом та узурпації влади в державі, як прийняття відповідного Рішення Верховним Судом, що виходить за межі повноважень відповідної владної інституції (зміна конституційного ладу в Україні за Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року, суперечить положенням розділу XIII «Внесення змін до Конституції України»)[346];

5. Зміна конституції в умовах надзвичайного стану. З погляду правових наслідків, як зазначає А. Медушевський, при введенні інституту надзвичайного стану, важливо розділяти такі його різновиди, як спрямованість на збереження і захист конституційного ладу або, навпаки, призупинення чи фактичне скасування

конституції. Наприклад, прикладом встановлення диктаторських режимів (наприклад, «призупинення» Конституції Прімо де Ріверою в Іспанії, Ю. Пілсудським – в Польщі).

Отже, такий вид державного перевороту як конституційний, має не лише свої особливості та наслідки, а й, відповідно, різновиди. Типологія конституційних переворотів відрізнятися від загальної типології переворотів.

В основу типологізації даного виду переворотів покладені загальні та додаткові критерії, як-от: масштаб і характер його трансформації під час перевороту, використання юридичних (чи квазіюридичних) інститутів і аргументів для його легітимації, динаміка відношення лідерів перевороту до конституції та ін. З урахуванням зазначеного, А. Медушевський пропонує розрізняти наступні різновиди конституційних переворотів:

1. За результатом – конституційні превороти, що призвели до зміни конституції чи зазнали поразки. У разі успіху, вони розрізняються відповідно до динаміки змін ставлення лідерів перевороту до конституції – деконституціональні (призводять до відмови від діючої конституції); конституціональні (супроводжуються прийняттям нової конституції в якості чинного основного закону), реконституціональні (супроводжуються коригуванням нової конституції відповідно до реальності, що змінилася).

2. За масштабом реальної трансформації права після державного перевороту, розрізняють:

- радикальні конституційні перевороти, що характеризуються повним переглядом та змін конституційних норм;
- часткові конституційні перевороти (шляхом введення конституційних поправок в умовах надзвичайного стану), або майже непомітних удосконалень окремих статей, або тлумачення окремих термінів, положень основного закону.

3. За характером трансформації права розмежовуються два типи переворотів:

- перевороти, що супроводжуються конституційними змінами, які характеризуються захистом правових норм;

- перевороти, що ведуть до знищення правових норм передбачених конституцією [261].

Важливе значення в класифікації конституційних переворотів, окрім наслідків, має врахування таких загальних факторів, як сили, що виступають ініціатором конституційних змін (монарх, армія, політична партія), цілі та дії, які вони чинять на конституцію країни.

4. За співвідношенням конституційного перевороту з політичним режимом. Конституційний переворот може стати інструментом приходу нового режиму до влади. Якщо врахувати, що типологія форм режимів розкриває міру їх втручання в конституційне регулювання й управління, то конституційні перевороти, навпаки, вказують на зміни у режимі.

Деколи досить складно дати оцінку державному перевороту, так як бувають комбіновані форми переворотів, почався як мирний, потім поступово перейшов у збройне протистояння. Вибір тієї чи іншої форми залежить від низки чинників.

Наступним критерієм у типологізації державних переворотів є фактор застосування насилля.

8. За ступенем застосування насилля та кількістю жертв:

- перевороти без застосування прямого насилля (відсутністю жертв);
- перевороти із застосуванням опосередкованого насилля (випадкові, або одиничні жертви);
- перевороти із значним рівнем застосування насилля (із кількістю жертв від 25 до 100 осіб). Крім того, важливе значення має той факт, від кого насилля виходить і на кого воно спрямоване.

9. За джерелом (каталізатором) державного перевороту:

- «Двірцеві перевороти» (якщо за переворотом стоять представники політичної еліти чи корумповані чиновники);
- Олігархічно-кланові (якщо представники фінансових корпорацій, олігархічні клани);
- «Військові перевороти» (якщо представники армії країни або її силових структур). Враховувавши об'єктивний політичний стан в країні, мету яку

переслідують військові, їх корпоративні інтереси (пріоритети) та практичні можливості, науковці (С. Хантінгтон, Б. Сміт) пропонуть розрізняти: а) вузькокорпоративні перевороти – коли військові намагаються відстояти свої чисто армійські інтереси (переворот Сурінама 1981р.) або задовольнити власні потреби (підвищити заробітну плату, не допустити скорочення офіцерського штату, невдоволеність призначенням керівництва тощо); б) переворот з метою збереження режиму статус-кво (або соціально-політичної рівноваги), зупинити протиборство різних гілок влади та встановлення військового режиму; в) вето-переворот, тобто переворот з метою запобігти запровадженню політики яка не влаштовує впливову еліту (Чілі, 1973р.); з метою не допустити до влади політичні сили які здатні провести радикальні зміни (Пакистан, 1958р.; Алжир, 1991р.); г) реформістський переворот – здійснити реформи в рамках існуючої соціально-політичної моделі країни (Еквадор 1972р.).

10. За кількістю учасників перевороту, Г. Петті (Pettie G.) пропонує розрізняти:

- «private palace revolution» – переворот, який здійснює невелика кількість людей;
- «public palace revolution» – переворот, який здійснює більша кількість людей, можливе застосування зброї чи участь військових.

При цьому і в першому, і другому випадках, учасники – це обмежене коло осіб, переважно із людей, що мають певне відношення до сфери владних відносин із складу правлячої верхівки. Народ знає, що щось відбувається, але не бере в цьому участі.

Р. Тантер і М. Мідларський, пропонують визначати в першому випадку – переворот «з гори», у другому – переворот «з низу».

11. За ступенем відносно сприйняття більшістю громадян (чи населення взагалі), а також іншими країнами – легітимні та нелегітимні. Теоретично, переворот – це антиконституційна форма зміни влади. Але після здійснення перевороту його учасникам вдається легітимізувати свою владу або ні.

12. За загальними соціально-економічними та іншими комплексними суспільними наслідками (щодо головних показників рівня суспільного розвитку та якості життя) – конструктивні (стабілізуючі), деструктивні.

13. Враховуючи великий арсенал державних переворотів, які мають зовнішньополітичний аспект, можемо виділити перевороти, що мають локальний або геополітичний критерій. Так, якщо в результаті перевороту в одній країні більш потужна держава-експансіоніст може отримати цілий спектр геополітичних можливостей (від розміщення військових баз і отримання вигідних концесій до повного контролю усіх видів просторів даної держави), – мова йде про державний переворот з геополітичними наслідками. В усіх інших випадках, державний переворот визначається як локальний. Зрозуміло, далеко не кожен переворот має геополітичну основу і ініціюється геополітичним противником, але трапляється і таке. Геополітичне значення переворотів підтверджує і яскраво ілюструє той факт, що в 1999 р. Конгрес США навіть прийняв спеціальний закон, легітимізувати спроби США вчинити державний переворот в Іраку руками шіїтських радикалів[190]; Жовтневий переворот в Росії 1917 р. та путч 1991 р. в СРСР призвели до втрати геополітичних позицій та порушенню цивілізаційних основ суспільства. Тобто державний переворот може виступати засобом встановлення контролю політичного та економічного простору.

14. За ступенем схожості на інші державні перевоти – унікальні та типові.

Дослідники конфліктів пропонують розрізняти перевороти за темпами – такі, що динамічно розгортаються та «повзучі» (уповільнені). Залишаємо за собою право не погоджуватися з даним поділом. Оскільки переворот має такі специфічні ознаки як швидкість (де на переворот відводиться максимум до 48 год) та рішучість (жодного зволікання). За цей час політичні сили, що виступають організаторами перевороту або захоплюють владу та встановлюють свої правила, або зазнають повної поразки.

Цілком логічно, що запропонована типологія державних переворотів не є остаточною. В результаті не завжди легко визначити, до якого саме типу відноситься той або інший конкретний державний переворот.

Таким чином, наведені вище критерії та виділених на їхній основі типів державних переворотів демонструють, що універсальність у відповідному питанні навряд можлива, бо кожен із науковців переслідує власну мету, виходячи із предмету дослідження галузі наукових знань, яку він представляє, та відповідної епохи. Вважаємо, що головне у цьому питанні, щоб такі дослідження проводилися на основі об'єктивних критеріїв (принципів, ознак) з метою забезпечення достовірності отриманих результатів. Наприклад, порівняння явищ та процесів мають належати до єдиного історичного періоду, максимально враховувати причинно-наслідкові, структурні та процедурні фактори державних переворотів і, застосована до них методологія дослідження має бути єдиною.

Висновки до 2 розділу

Отже, державний переворот як форма політичної боротьби можливий лише в середині конкретного державного утворення, що уособлює певний економічний та політичний простір з притаманними йому конкретними історичними, цінісними та культурними особливостями.

Державний переворот – це своєрідний індикатор якості функціонування політичної системи і режиму. Державний переворот характеризується специфічною взаємодією суб'єктів політики у сфері владних відносин, яка спрямована на досягнення ними суб'єктивних політичних цілей засобами боротьби, що мають неконституційний характер та відбувається із застосуванням або погрозою застосування насилля.

Характер перевороту та його політична спрямованість залежить від того, які політичні сили і з якою метою його вчиняють, чиї інтереси вони відстоюють. На відміну від інших прототипічних форм політичної боротьби, державний переворот є таємно організованою, чітко спланованою боротьбою обмеженого кола осіб, які мають безпосередній стосунок до влади.

Державний переворот має величезну кількість передумов, які ведуть до створення сприятливої для перевороту ситуації, перелік яких можна синтезувати за ознакою їх внутрішніх і зовнішніх чинників та мати як об'єктивний так і суб'єктивний характер.

До найголовніших структурних та процедурних факторів державного перевороту відносять: цілі (декларовані та приховані) перевороту, план що має

відповідати існуючій ситуації та бути гнучким, мотиви їх організаторів, засоби перевороту (авторитет лідера, формальний чи фактичний вплив на військові сили, правоохоронні органи, спецслужби, психологічні – здатність до рішучих, жорстких організованих дій, до насилля), ресурс (матеріальний, людський); технології, ступінь та особливості взаємодії між суб'єктами та об'єктами і, як закономірність – результат. Переворот може бути успішним і не успішним, його цілі, відповідно – реалізовані чи нереалізовані.

Наслідки державного перевороту стосуються не лише інтересів вузького кола зацікавлених осіб, а й усього суспільства. Визначаються вони з урахуванням сфери впливу, характеру, прогнозованості.

Виходячи з результатів дослідження типологізація державних переворотів набула єдиної, комплексної, узагальненої форми, із урахуванням історичних та сучасних політичних особливостей. Чіткої межі між типами державних переворотів не має, вони можуть нівелювати, переходити із одного типу в інший.

До сьогодні сутність державного перевороту не змінилася, змінилися лише засоби, технології його здійснення, сценарій проведення, вплив на структуру державної влади.

РОЗДІЛ 3

ДЕРЖАВНИЙ ПРЕВОРОТ ЯК РІЗНОВИД ПОЛІТИЧНОГО КОНФЛІКТУ

Державний переворот можливий лише в умовах конкретної країни, з її конкретними соціально-економічними та політичними характеристиками і певною динамікою. Одним із найбільших загальних понять, які виражають динамічність політичного життя є політичний процес, що представлений величезною кількістю суспільних зв'язків та вирізняється рядом особливостей.

Виходячи із філософського розуміння поняття процесу (від лат. *processus* – просування), то політичний процес являє собою «закономірну і послідовну зміну політичних явищ» [403].

Політологічні словники пропонують розглядати політичний процес як «сукупність послідовних дій політичних суб'єктів з реалізації своїх інтересів через політичну владу» [329, с.596], як «специфічну діяльність політичних сил, течій, які добиваються здійснення певних політичних цілей, програм» [325, с.192; 324, с.6] у межах політичної системи суспільства, і як «форму функціонування політичної системи суспільства, яка еволюціонує в просторі й часі» [326, с.294; 330, с.517].

З правового погляду, політичний процес пояснюється як «визначений порядок функціонування політичної системи, її інститутів, включаючи взаємовідносини між ними» [196, с.226].

Взаємодія окремих політичних та державних діячів, політичних партій та інших інститутів, політичних груп, громадських об'єднань, класів, держав,

громадських діячів з приводу влади відбувається у формі конкуренції. Початок конкуренції груп і особистостей – це потенційний конфлікт. Конфлікт стає реальними тоді, коли конкурентний стан персоніфікується, коли конкретні індивіди/групи починають протистояти один одному.

Вітчизняними дослідниками політичний конфлікт розуміється як теоретична та практична боротьба суб'єктів політики за утримання захоплення або перерозподіл влади з метою збереження чи підвищення свого політичного статусу, зміцнення чи зміни політичного режиму та політичної системи (С.Вовк) [63], як боротьба суб'єктів політики, довірених осіб великих соціальних груп з метою оволодіння політичним капіталом (фінанси, право, репресивний апарат) (Т. Білецька [36], В. Котигоренко [205, с. 75-87]) та ін.

Сучасні російські дослідники Д. Зеркін, А. Здравомислов, Б. Коваленко, А. Пірогов, О. Рижов визначають політичний конфлікт як зіткнення, протиборство різних соціально-політичних сил, особистостей у їх прагненні реалізувати свої інтереси та цілі, пов'язані із зміною свого політичного статусу, з політичними перспективами розвитку суспільства» [178; 149, с.115; 150, с.174].

Тобто політичний конфлікт виникає та існує відповідно до цілей, що сфокусовані на проблемі функціонування політичної влади у суспільстві, її захопленні та, відповідно, утриманні. Політичний конфлікт проявляється як перманентна форма боротьби за владу в конкретному суспільстві, де амбіції та силові протистояння стають основою взаємовідносин протилежних сторін.

Протягом тривалого періоду історії людства, ядро політичних конфліктів складає боротьба за розподіл і перерозподіл благ та ресурсів влади, за соціально-політичну й економічну свободу. Дане протиборство викликане розходженням між очікуваним і реальним у задоволенні політичних потреб та інтересів, бажанням захопити владу в державі або знищити діючу систему державного управління і інше. Боротьба, яка розгортається за владу, є протиборством соціальних груп, що переслідують свої політичні цілі та проявляється в особливому способі обміну діяльності суб'єктів політики, при якому супротивники прагнуть до нейтралізації, ослаблення політичних позицій або знищення один одного.

Державний переворот є не лише одним з ймовірних проявів політичного життя соціуму, формою політичної боротьби але й, певною мірою, універсальною моделлю, завдяки якій можна впливати на політичні процеси.

У світовій філософській та політологічній науках існують різні напрямки методологічного дослідження закономірностей функціонування і розвитку соціально-політичної системи. Один із них пов'язаний з уявленням про циклічний розвиток суспільства. Загальний принцип такого підходу – постійна повторюваність, ритмічність, зумовленість та циклічність політичного процесу. Не зважаючи на те, що ідентифікація політичного процесу із суспільно-політичними явищами та осмислення особливостей їх взаємозв'язку за допомогою циклічної парадигми один із найдавніших способів пояснення світового устрою [234], у даний час інтерес до циклічно-хвильової концепції в політичній науці лише посилюється [128; 305].

Циклічна парадигма суспільно-політичного розвитку, під різними кутами зору, розглядається такими класиками, як: американським соціологом, що відомий розробками теорії соціокультурної динаміки та теорії революції, П. Сорокіним [371]; англійським істориком, що займався проблемами цивілізаційного розвитку, зокрема його універсальними ритмами (циклами) становлення, розквіту і занепаду, А. Тойнбі [392]; американським соціологом, істориком, відомий своїм світ-системним підходом, І. Валлерстайном [50]. Зокрема, представники циклічного підходу А. Шубін [433], А. Логінов [235; 236], В. Пантін [305], Ю. Яковець [448] виходять з переконання, що в нашому світі немає нічого, що знаходиться поза часом і поза циклом, зокрема динамічні зміни у владі, що відбуваються в межах циклу.

Грунтуючись на визначеннях еволюційного циклу суспільної системи, В. Пантін вказує на те, що цикли історичного розвитку є своєрідним механізмом політичних та соціально-економічних змін, механізмом реалізації та закріплення великих історичних зсувів в еволюції людини й суспільства» [305, с. 12]. Під політичним циклом він «розуміє частину траєкторії руху політичної системи, у початковій і кінцевій точках якої система виявляється в подібних за рядом важливих характеристик, але принципово різних в еволюційному відношенні станах. А

повторення політичних циклів ніяк не замкнуто-циклічне коло, а складний, спіралевидний рух» [305, с. 22-23].

Порівнявши розвиток періодів в різних країнах, в тому числі й політичний, А.Шубін виділяє періоди, які проходить країна у своєму розвитку, та універсальні риси притаманні кожному із них, комплекс яких зберігається незалежно від особливостей її розвитку. На основі емпіричного підходу науковець виділяє дев'ять періодів/етапів розвитку будь-якого суспільства, які умовно визначає як «формування» – «реакція» – «патерналізм» – «рівновага» – «конфронтація» – «нормалізація» – «інтеграція» – «синтез» – «імпульс» [433]. Кожному із яких притаманні відповідні риси та часові параметри. Політичні процеси одного періоду визначають та взаємозумовлюють наступний період, а в сукупності складають певний цикл.

Так, на етапі «Формування» відбувається фактичне визнання більшістю суспільства нових принципів соціально-політичного устрою (принципів комплектування еліти, її взаємодії з основними соціальними верствами, порядку доступу до суспільного багатства і влади), встановлення балансу між основними соціальними верствами нової епохи, порушення якого можуть носити спалаховий характер, формування нової соціальної еліти та її кланів, які тісно пов'язані зі старими і між собою; економічна стабільність і розвиток жорстко підтримуються та контролюються елітою в соціально-політичних рамках.

Період «Реакції» характеризується різким посиленням влади еліти, руйнуванням механізмів контролю над елітою з боку суспільства. Все легальне життя суспільства підпорядковується керівництву центру (діючий, легітимній владі), тоді як не сумісні, з таким підпорядкуванням структури, знищуються.

Третьому періоду, який позначається терміном «Патерналізм», притаманне встановлення системи взаємного заступництва на всіх рівнях соціально-політичної системи, інтенсивне формування кланів (об'єднань) еліти і боротьба за сфери впливу між ними [433]. Наприклад, дворцевий переворот у жовтні 1964 р. в СРСР, коли авторитарні методи правління, що спираються на апарат примусу, ідеологізація суспільства, що спрямована на створення монополії певної політичної сили КПРС –

не забезпечили утримання на вершині влади. Партійна номенклатура була незадоволена регулярними кадровими перестановками, постійними реформаторськими новаціями, не прогнозованими діями свого вождя, тому в найближчому оточенні М. Хрущова сформувався «антихрущовський блок», ядром політичної змови виступила група осіб з партійно-державного керівництва СРСР (Л. Брежнєв, М. Підгорний, О. Шелепін, В. Семичастний, П. Шелест та ін.), які і визначилися із кандидатурою наступника [24].

Тоді як відома «епоха дворцевих переворотів» 1725-1762 рр. стала кульмінаційним етапом/періодом у розвитку та функціонуванні політичної системи Росії. Даний політичний цикл розпочався процесами Петрівських реформ, супроводжувався придушенням супротиву до новацій та перетворень, які сприяли поступовій трансформації держави-Русі в Російську імперію – нову історичну форму політичного утворення. Дана трансформація пройшла періоди, які визначаються, як «формування» – «нормалізації» – «синтезу».

Відносна рівновага соціальних верств, кланів та еліти у суспільстві при посиленні центрального керівництва, консерватизм політичної системи, витіснення альтернативних економічних і культурних форм у нелегальну і напівлегальну сферу, посилення бюрократії, розквіт корупції, переплетіння «тіньових» секторів суспільства з організованою злочинністю, зростання напруженості в суспільстві – визначальні ознаки періоду «Рівноваги» (застою). Даному періоду притаманні державні перевороти із застосуванням збройного насилля (військові перевороти).

Період «Конфронтації» – це порушення всіх зв'язків, які склалися в суспільстві, що веде до загострення боротьби різних соціальних сил за переділ сфер впливу в суспільстві. Йому притаманні розкол еліти та інших верств суспільства, формування нестійких блоків, в які входять частини соціальної еліти та інших верств («вертикальне» розмежування суспільства, на відміну від звичного протистояння правлячої еліти та інших верств). Структурна перебудова економіки, спроби її модернізації, ведуть до економічної та політичної нестабільності в суспільстві і, як правило, до економічної та політичної кризи, падіння авторитету

влади, зростання екстремізму в суспільстві, сплески політичного насилля та загострення конфліктів [433].

Втрата владними структурами контролю над політичним розвитком суспільства веде до загострення протиріч, ослаблення політичних інститутів. Слабка керованість економіки та інших сфер, наростання невдоволення в суспільстві сприяють загостренню політичних проблем. Надмірне зростання конфліктогенності у взаємовідносинах політичних акторів, у взаємодії влади та суспільства в цілому може призвести до політичної нестабільності, кризи у політичній та економічній сферах, проблем у взаємодії між владою та суспільством аж до руйнації політичної системи.

Наявність радикально налаштованих політичних угруповань в уряді, як зазначає Є. Волков, «політичній системі з поляризованою, змішаною, фрагментарною політичною культурою, досить складно зберегти політичну стабільність тривалий час, та ефективно виконувати свої функції... Як наслідок – непередбачена, спонтанна дестабілізація політичного життя в країні» [66].

Так, накопичення та загострення політичних проблем, дисфункціональність політичних інститутів, які виступають формальним і неформальним регулятором взаємодії в суспільстві, можуть призвести до політичної нестабільності.

З цього приводу С. Хантінгтон у своїй роботі «Політичний порядок у мінливих суспільствах» зазначає, що «в суспільстві, позбавленому ефективних політичних інститутів і нездатному їх створити, кінцевим результатом стає хаос» [412, с.497]. У такому випадку нестабільність у державі призводить до загострення політичного конфлікту, а політична боротьба за владу може набувати відкритого характеру та супроводжуватися застосуванням насилля [160, 247]. Тривала політична нестабільність та дисфункціональність влади стимулює появу на політичній арені лідерів, угруповань, партій, які готові взяти владу в свої руки.

Часті ротації політичної еліти, в результаті державних переворотів 1725-1764 рр. в Російській Імперії, призводили не лише до соціально-економічної нестабільності, а й до зміни зовнішньополітичного курсу.

Більшовицький переворот 1917 р. у Російській імперії не лише дав старт революційним змінам, а й призвів до загибелі такого політичного утворення як Російська імперія, що проіснувала з 1721 р., та наклав відбиток на розвиток та функціонування політичних систем європейських держав.

Гетьманський переворот П. Скоропадського 1918 р. відбувся в умовах нестабільності внутрішнього політичного та соціально-економічного стану в країні, а саме неспроможністю Центральної Ради розв'язати нагальні соціально-економічні проблеми (перш за все робітниче та аграрне питання), відсутністю в УНР дієспроможного адміністративного апарату, постійні суперечності між домінуючими фракціями в середині Центральної Ради (УПСР, УСДРП, УПСФ) обумовлювали імпульсивний характер її роботи, постійні особисті протиріччя між лідерами Центральної Ради (М. Грушевським, В. Винниченком і С. Петлюрою та іншими) призвели не лише до втрати авторитету Центральної Ради, а до нездатності нею відновити порядок у країні [73, 76].

Соціально-економічна нестабільність, загострення міжнародної політичної ситуації призвели до краху СРСР, який розпочався путчем в серпні 1991 р.

Політична нестабільність сприяє загостренню політичної ситуації, втраті легітимності діючої влади та є стимулом до силового захоплення/перерозподілу влади, що, як правило, провокує інші функціональні порушення політичної системи. Основними параметрами політичної нестабільності, що веде до кризи, на думку О. Максимової, є:

- 1) дисфункція розподілу ресурсів;
- 2) дисфункція підтримки політичної активності в конвенційному руслі;
- 3) дисфункція системи політичного представництва;
- 4) дисфункція підтримки системи політичного панування [249].

Посилення дисфункцій стає передумовою кризи політичної системи та її дестабілізації. Характерними ознаками якої, Ю. Мацієвський визначає:

- 1) призупинення (або припинення) функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи;
- 2) загострення політичних конфліктів;

3) зростання політичної напруженості, нестабільність;

4) зниження рівня керованості всіма сферами життя суспільства;

5) зростання соціально-політичної активності мас [259]. У такому випадку, необхідною умовою існування політичної системи і її розвитку стають політичні зміни.

Посилення дисфункцій стає передумовою кризи політичної системи та її дестабілізації. У такому випадку, необхідною умовою існування політичної системи і її розвитку стають політичні зміни.

Зміни можуть носити різний характер. Однією з особливостей змін у суспільних системах є те, що в більшості випадків, вони піддаються потужному модифікуючому впливу цілеспрямованої політичної волі [77, с. 119-120]. Зміни можуть мати організований характер, коли вони здійснюються авторитетними особами, визнаними такими певною групою, відповідно до її писаних чи неписаних законів і конституції, або відповідно до бажань членів цієї групи. Але зміна може відбуватися й іншими способами, і тоді налагоджена система відносин у даній групі чи системі міжгрупових відносин руйнується. Подібний безлад, зазвичай, призводить до загострення конфліктів між членами групи та між взаємодіючими групами. Розгортання конфлікту означає, що прихований антагонізм стає відкритим – набуває форми відкритого насилля, що чиниться однією стороною щодо іншої.

Внутрішні й зовнішні катаклізми – революції та війни – є логічними і фактичними наслідками дезінтеграції усталеної системи відносин. У цих умовах спостерігається тенденція до насильницького розв'язання конфліктів [31], що здійснюється шляхом революції або державного перевороту, наслідком яких може бути війна. Тобто політична нестабільність у країні, може призвести до загострення політичної боротьби, у формі державних (військових) переворотів.

Таким чином, період «конфронтації» – це свого роду кульмінація у функціонуванні політичної системи та розвитку епохи.

Логічно, що наступний період визначається як «Нормалізація». Основними рисами якого є компроміс кланів еліти, що спирається на організоване насильство держави та/або придушення соціально-політичних сил, які відмовляються від участі

в компромісі [433]. Слід зазначити, що тиск на владну еліту з боку політичних угруповань, до якого вдаються з метою досягнення певного компромісу, ані політична пасивність населення, ані поступовий вихід з кризи, в разі досягнення компромісу, не забезпечують політичної стабільності даному режиму.

Періоду «Інтеграції» притаманна стабільність і рівновага соціально-політичних сил. Відносна рівновага економічного розвитку, підвищення добробуту більшості населення, підтримка «бідних».

Основними рисами періоду «Синтезу» є прискорене зростання нових соціальних верств і галузей економіки, демонтаж структур старого економічного укладу при консервації політичного режиму, швидке розшарування суспільства та придушення соціальних виступів проти цієї структурної перебудови із застосуванням часткових чисток в середовищі правлячої еліти, зміцнення ідеологічних і соціально-політичних течій, які прагнуть до зміни принципів соціального устрою, що визначають розвиток існуючої епохи.

Наступний період, «Імпульс» – це свого роду «революція», в якій визначаються принципи побудови нової суспільної системи, той чи інший варіант її розвитку. Його основні риси: швидкий перебір різних варіантів розвитку, до яких країна буде потім повертатися протягом всієї епохи; боротьба ідейно-політичних течій, які пропонують різні форми майбутнього соціального порядку; твердження однієї з цих форм, нестійкість політичної структури [433]. Класичним прикладом «імпульсу», як ознаки завершення попереднього великого циклу епохи, є «Смутні часи» (повного розвалу економіки, скорочення чисельності населення, глобальні і соціальні катаклізми, які поставили Московську державу на межі розпаду і втрати незалежності), початком відліку якого став державний переворот 1605 р. в Царській Росії.

Для того, щоб підтвердити гіпотезу, згідно якої, державний переворот розглядається нами як частина загального циклічного розвитку конкретного суспільства, в рамках нашого дослідження, розглянемо процес політичної боротьби в Болгарії, визначений певним часовим простором з 1920 по 1935рр., що є частиною циклу політичної системи даного суспільства. Даний процес характеризується

становленням авторитарного режиму в Болгарії, після Першої світової війни і його трансформацією впродовж 20х-30х рр., що завершився встановленням режиму особистої влади Бориса III.

Дослідники особливостей суспільно-політичного розвитку та проблеми авторитаризму в Болгарії, Т. Татолі, І. Пескарєв, В. Яровий, зазначають, що на кінець 1919 р. у Болгарії виникла ситуація, коли селянська партія перетворилася на одноосібно правлячу політичну силу. Народовладдя, у вигляді селянської демократії, мало призвести до ліквідації вад капіталізму, при збереженні його основ. Соціально-економічні реформи (закон про загальну трудову повинність для всіх громадян мав ліквідувати наслідки економічної розрухи; аграрна реформа передбачала відчуження на користь держави земельних володінь та їхній розподіл між безземельними та малоземельними селянами; інші реформи –прогресивно-прибуткове оподаткування (банків, торговельних, промислових та інших підприємств) – зачепили інтереси буржуазії), зовнішньополітичний курс на встановлення лояльних стосунків із сусідами й державами Антанти призвели до загострення політичної ситуації.

Наприкінці 1920 р. праві партії розпочали боротьбу проти «хліборобського» уряду. Навесні 1922 р. сформувалася «Народна змова» – невелика організація, яка об'єднала групу правих елементів болгарського суспільства, що поставили на меті повалення уряду БХНС (Болгарський хліборобний народний союз) та встановлення авторитарного режиму. Так, влітку 1922 р., три провідні праві партії створили «Конституційний блок», який проголосив метою відновлення «зневажених конституційних прав і свобод». Опору вони вбачали у Військовій лізі, що була створена 1919 р. й об'єднала невдоволених своїми матеріальним і суспільним становищем офіцерів.

В ніч з 8 на 9 червня 1923 р., в результаті перевороту, до влади прийшов уряд на чолі одного із лідерів «Народної змови», Олександром Цанковим, який не виходив за рамки буржуазно-ліберальних традицій. Провідні посади в ньому займали військові. В їхніх руках були армія, поліція, місцева адміністрація, а політичні партії відігравали другорядну роль.

Але режим О. Цанкова не спромігся забезпечити собі широку соціальну опору, а країні – політичну стабільність. Тому уряд звернувся до звичних методів репресій і введення виняткового законодавства. Це була відверта диктатура реакційних сил суспільства. Репресії та переслідування були спрямовані проти БХНС, БКП (Болгарська комуністична партія) та інших лівих партій. Реакцією на таку політику стало вересневе повстання 1923 р., що було прямою відповіддю лівих сил на встановлення військово-фашистської диктатури. Повстання було придушено, але показало, що лідери БКП і БХНС у боротьбі за встановлення своєї влади в країні не мали міцної підтримки народу, оскільки багато положень програм лівих партій були дуже далекі від його докорінних інтересів [382].

Світова економічна криза, що боляче вдарила по Болгарії, нездатність традиційних політичних партій утворити стійку парламентську коаліцію і ефективний уряд – обернулося зростанням популярності радикальних політичних угруповань, які і вирішили кризу буржуазної демократії та парламентаризму традиційним балканським методом (шляхом насилля).

19 травня 1934 р. група «Звено» (громадсько-політична організація, соціальною базою якої були інтелігенти, військові та політичні діячі соціал-демократи, радикали, демократи на чолі з К.Георгієвим не звертаючи уваги на властивий їм антикомунізм, здійснили державний переворот і встановили військово-авторитарний режим. Маючи амбітну програму здійснення важливих реформ, у всіх сферах державного і суспільного життя, вони використали досвід тоталітарних держав, але переважно з особливостями Болгарії. Відсутність у режиму «19 травня» серйозної соціальної і політичної опори, суперечності всередині самих діячів уряду, неминуче штовхали їх до посилення репресій, що не додавало владі симпатій населення. Відсутність соціальної бази визначала нестабільність режиму – менш ніж за рік, режим упав під тягарем внутрішніх суперечностей. За таких умов, цар Борис III зумів поступово прибрати до своїх рук всю повноту влади.

Отже, період, який триває від порушення до відновлення стабільності визначається як політичний цикл. Точками біфуркації у даному циклі політичного життя Болгарії, пов'язаного із соціально-політичними процесами, можна визначити

державні перевороти 9 червня 1923 р. та 19 травня 1934 р. В обох випадках, нова влада не змогла заручитися підтримкою населення та політичною опорою парламентської коаліції. З тим, щоб утримати владу, уряд вдається до репресій та терору. В початковій і кінцевій точках даного циклу, система виявляється в подібних за рядом важливих характеристик, але вони вже мали принципово різний рівень. В даному випадку, вони стали своєрідним механізмом політичних та соціально-економічних змін в країні і призвели до значних історичних зсувів в розвитку не лише Болгарії, а й в масштабах Європи.

З вище викладеного можемо зробити висновок, що будь-які політичні зміни є своєрідним механізмом перетворень у суспільстві та характеризуються певним динамізмом.

Політичний процес – це послідовна зміна фаз виникнення, артикуляції і розв’язання політичних конфліктів (К. Боулдінг, А. Бентлі, Л. Козер, Д. Рекс, Р. Дарендорф), де своєрідною точкою біфуркації (кінцевою або початковою) виступає державний переворот.

Впорядковуючи характеристики будь-якого політичного явища чи події, дослідники зазвичай виокремлюють основні характеристики, що дають можливість з’ясувати його сутність. Основою дослідження місця та ролі державного перевороту у політичному конфлікті стали наукові праці Є. Бабосова [23] (Білорусія), російських дослідників А. Здравомислова [149], А. Дмитрієва [122; 123; 124], Д. Зеркіна [150], Б. Коваленка, А. Пірогова, О. Рижова [178] та вітчизняних науковців І. Станкевич [375], С. Тихонюк [390], Г. Жекало [142] та ін.

Державний переворот як один із шляхів розвитку внутрішньодержавного політичного конфлікту або форму його прояву позиціонують Т. Хомуленко, І. Ващенко [415], О. Шумпанніков [435].

Про державний переворот як один із можливих способів вирішення або засобу розв’язання політичного конфлікту йдеться у дослідженнях І. Станкевич [375], У. Шафієва, Е. Мірбашир [426], М. Тельник [386].

Важливим аспектом дослідження державного перевороту з точки зору політичної конфліктології, є оцінка характеру його протікання, визначення

структури державного перевороту як специфічної форми прояву політичного конфлікту.

Соціальна напруга, що виникає в суспільстві, є наслідком різкого погіршення матеріального стану населення, соціальної нерівності у розподілі благ, неприйняття масовою свідомістю офіційної політики влади хоч і супроводжує конфлікт, але не ототожнюється з ним. Конфлікт виникає тоді, коли порушується (свідомо чи не свідомо) існуюча регламентація політичної діяльності. Тобто суперечності, як форма суспільного життя, перетворюються на конфлікт за умови зростання її рівня до критичної межі й, водночас, появи або існування суб'єкта, який свідомо загострить його у власних інтересах. Таким чином, для перетворення суперечності на конфлікт необхідна поява певного суб'єкта, який у власних інтересах використовує існуючі або створює нові суперечності, чим обумовлює виникнення конфлікту [415].

Першою складовою політичного конфлікту є його суб'єкти, які намагаються у будь-який спосіб реалізувати свої, протилежні іншим соціально-політичним силам, інтереси, стосовно політичної влади. У державному перевороті суб'єктами виступають безпосередні організатори та учасники (певні особистості, політичні чи фінансові групи, представники певних політичних менших), що діють переважним чином у власних інтересах.

Наступним елементом дослідження місця державного перевороту у політичному конфлікті виступає проблема з'ясування предмету та об'єкту. Під предметом політичного конфлікту розуміють об'єктивно існуючу чи уявну проблему, що є причиною непорозуміння між сторонами, кожна з яких зацікавлена у вирішенні її на свою користь. Тобто предмет визначається як основна суперечність, з приводу якого відбувається зіткнення політичних сил. Перш за все – це владні відносини, бажання володіти певними ресурсами, прагнення до першості тощо. Об'єктом державного перевороту є елемент матеріального світу та соціальної реальності, що виступає і об'єктом політичного інтересу. Отже, об'єктом виступає державна влада, політичний статус (ступінь наближеності або віддаленості від важелів влади, можливість здійснювати вплив на ухвалення обов'язкових для

всього суспільства рішень), політичні та релігійні цінності (націоналізм, громадянськість, права і свободи тощо).

Як зауважують І. Станкевич, С. Тихонюк, В. Криволапчук, складова політичного конфлікту визначається не лише його суб'єктами та об'єктом, а й специфічним способом боротьби, до якого вдається принаймні одна із сторін конфлікту, – організація і здійснення державного перевороту. Дана боротьба передбачає застосування певних стратегій й тактики, моделей регулювання та розв'язання політичних конфліктів. Зважаючи на те, що змістом державного перевороту, так само як і політичного конфлікту є політична боротьба, кінцева мета якої перемогти супротивника, попередити можливі протидії з його боку та не дати йому можливості перемогти, організатори державного перевороту, як конфліктанти, обирають різні засоби боротьби та моделі виходу із ситуації що склалася.

Форми прояву політичного конфлікту досить різноманітні – політичні дискусії, вибори, мітинги, демонстрації, політичні революції, заколоти, путчі, державні перевороти та ін. Та не залежно від форми прояву, політичний конфлікт проявляється у двох макрополітичних вимірах: 1) між соціальними та політичними групами, які в силу тих чи інших причин позбавлені влади, але прагнуть її здобути, і групами, які на даний момент представляють владу; 2) в середині соціальних та політичних груп, наділених владою, але які прагнуть більшого впливу та прийняття рішень і всеосяжного задоволення своїх інтересів (боротьба за посадові позиції в політичній системі державних інститутів) [415].

Вивчаючи державний переворот, як явище політичного процесу в його соціально-політичній динаміці (як боротьбу політичних акторів за владу в державі), в хронологічному аспекті (як період в історії країни, коли політичні конфлікти обумовлюють всі сфери суспільного життя) можна зазначити, що історичний та практичний досвід суспільства наочно демонструє як загострюється боротьба за владу коли протиборство конфліктуючих сторін набуває таких безкомпромісних форм як державні перевороти, революції та навіть війни.

Так, державний переворот у Швеції 1772 р. став результатом політичного конфлікту за вплив на владу між партіями Капелюхів і Ковпаків, та повного

безвладдя монарха (після смерті Карла XII в Швеції, згідно Конституції, влада у королівстві належала чотирьом верствам, які були представлені в ріксдагу, а королівські повноваження урізалися до мінімуму). Додався вплив й вплив іноземних держав на внутрішню політику та курс Швеції, що здійснювався свідомо шляхом підкупу партій з метою реалізації власних інтересів [117]. Таким чином, в країні було порушено існуючу регламентацію політичної діяльності. А суперечності, що виникли між партією Капелюхів, орієнтованих на Францію, і партією Ковпаків, орієнтованих на Росію та Англію, за сфери впливу досягли критичної межі.

З'ясовуючи причинно-наслідкові аспекти державного перевороту 29 квітня 1918 р., в результаті якого припинила своє існування Українська Народна Республіка, а до влади прийшов генерал П. Скоропадський із диктаторськими повноваженнями, сучасні вітчизняні історики та дослідники (І. Нагаєвський, Т. Гунчак, О. Гавриленко, І. Логвиненко, П. Гай-Ніжник, В. Горак, В. Солдатенко, Ю. Терещенко, В. Горєлов, О. Тимошук, В. Голубко, С. Кряж та інші) й досі сперечаються у питанні чому не вдалося вирішити даний конфлікт та досягнути консенсусу, а постала потреба у радикальній зміні влади, яка відбулася шляхом державного перевороту?

Зіставивши отримані в результаті аналізу факти перебігу змін влади у 1918 р., їх розвиток, характер, чинність і наслідки, перш за все, з юридичного, історико-правового боку, вказані дослідники розглянули зазначені події не з погляду політичних уподобань або аналізу змісту, форми й здобутків того чи іншого державного утворення, представленого цими правлячими колами, а суто зі встановленого міжнародного погляду на визначення характеристики засобів опанування влади, виходячи винятково з факту обставин її перебрання, не вдаючись до будь-яких політичних чи інших оцінок. Центральна Рада була сформована із представників соціалістичних партій, організацій та спілок. В остаточному варіанті з 19 партій, представники яких були в її складі – 17 мали виразне соціалістичне спрямування. Партії есерів та есдеків заздалегідь отримали (невідомо, з огляду на які пропорції делегування від населення) більшість місць. Буржуазно-демократичні,

консервативні і ліберальні партії та організації не були допущені до участі у роботі Центральної Ради, а певні помірковані елементи просто витіснялися з неї.

Крім того, соціалістичними провідниками УНР фактично було узурповано не лише політичну владу (а отже, і можливість впливів на соціально-економічні шляхи розвитку країни), а й саме поняття належності до українства, українського народу, права будь-якого громадянина брати участь у визначенні долі власної Батьківщини. Несоціалістичні партії та організації (навіть національного, проте поміркованого спрямування), середні й заможні верстви населення (т.зв. середній клас), національна буржуазія були викинуті на узбіччя націєтворчого та державно-політичного процесу. Представництво селянства та робітництва, від імені яких мала творитися нова українська держава, також було позбавлено можливостей і важелів впливу на соціально-економічну політику в державі.

Такий підхід призвів не лише до неспроможності уряду налагодити свою роботу та адміністративно опанувати країну, а й до загострення суперечностей між представниками вказаних політичних сил, що сприяло виникненню в державі системної управлінської кризи. Тому, цілком природним було прагнення примусово усунених від можливості брати участь у політичному житті держави та впливати на її соціально-економічний розвиток (чи, скажімо, хоча б скласти офіційно визнану опозицію) середніх та великих землевласників, дрібної і крупної буржуазії різного ідеологічного й політичного світогляду, яка усвідомлювала неможливість легальним шляхом (як опозиція) зайняти політичну нішу в державі, здобути її силоміць. Логічно, що таке становище почало й зближувати між собою ці різні, але однаково незадоволені кола, які розпочали процес власної структуризації та консолідації. На додачу, загострювалося і військово-політичне та соціально-економічне становище.

Зростало обопільне напруження і в стосунках між Центральною Радою та німецько-австро-угорським командуванням. Крім того, союзницькі війська, в умовах безладу у країні, все більше і більше змушені були виконувати поліцейські функції, а це не лише зумовлювало ескалацію протистояння з населенням, а й змушувало представників німецького та австро-угорського командування вже з березня 1918 р. раз у раз ставити перед своїм політичним керівництвом питання про

те, чи варто підтримувати в Києві режим, який не був здатним керувати ситуацією? Так, наприклад, австро-угорський посол в УНР, граф Й. Форгач, не лише повідомляє міністрові іноземних справ О. Черніну про владний та господарчий хаос і «повний крах фінансової системи», а й висловлює думку, що для виправлення становища «необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів». Про критичний стан Центральної Ради повідомляє головне армійське командування в Бадені, міністерство іноземних справ у Відні та головнокомандувач 4-ї австро-угорської армії. Додаючи, що в Одесі ходять чутки, «що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду», тобто повалити Центральну Раду і встановити власну адміністрацію на військово-окупаційних засадах. Отже, наприкінці березня початку квітня 1918 р. австрійська розвідка вже мала відомості про плани німців скинути Центральну Раду власними силами і «взяти на себе повноваження уряду».

До безпорадності уряду, додається й очевидний розкол між двома найбільшими партіями (есдеками та есерами), безсильність уряду протистояти зростанню самоуправних дій іноземних військ. У довірі урядові УНР відмовляли навіть його партнери по соціалістичній коаліції. Представники соціал-демократичної партії розгортають критику кабінету В. Голубовича, а Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) оголошує про свій перехід до різкої опозиції та відкликає своїх міністрів. Таким чином, соціалістична владна коаліція фактично розпалася.

Прагнучи до зміни влади в УНР і праві кола України, які втратили надію на можливість легальним шляхом досягти змін у країні.

Додався й зовнішньополітичний аспект. В Україні склалася ситуація, коли ані німці, ані австро-угорці навесні 1918 р. не могли дозволити собі втягнутися в таку авантюру, як ліквідація української державності, але й змиритися з існуванням Центральної Ради теж уже були неспроможні. Тому з'явилася ідея зробити ставку на людину, яка б здатна була не лише очолити збережену українську державу, сформувати дієвий несоціалістичний уряд і певною мірою об'єднати навколо себе більшу частину українського населення та партій із різною спрямованістю, але й

здійснити такий переворот. Цілком природно, що тоді, за часів революційних перетворень та вибуху соціально-політичних суперечностей, що вели до загострення внутрішньодержавних, і зовнішньодержавних конфліктів, з огляду на так звані «потреби наведення ладу в країні в умовах соціальної анархії» і «державотворчої (консервативно-революційної) доцільності в боротьбі з соціалістичною вакханалією», державний переворот став вимушеним заходом у врегулюванні ситуації.

Величезні розбіжності, що виникли у 1929 р. між правлячими партіями у Королівстві сербів, хорватів та словенців, через дії «загребської опозиції» та у зв'язку із парламентською кризою, що була зумовлена діаметрально протилежними точками зору щодо шляхів подолання кризи і питання державного устрою й відставка уряду, спричинили політичну кризу. Правлячі кола Франції, Англії і країн Малої Антанти, зацікавлені у збереженні єдиної Югославської держави, його гарантом вважали цілісність велико-сербського режиму, і тому вважали за необхідне встановити диктаторське правління. Про загострення конфлікту свідчать антиурядові демонстрації та страйки, які прокотилися Загребом. Так, в умовах гострої політичної кризи, спираючись на військову і чиновницьку верхівку, заручившись підтримкою правлячих кіл Франції і Чехословачії, король Александр, вчинив державний переворот у січні 1929 р. [180].

Досліджуючи державний переворот 21 квітня 1967 р. в Греції, О.Кругова, зокрема зазначає, що до середини 60-х років у Греції спостерігалася криза влади – постійні конфлікти між королем Костянтином, який посів престол після смерті короля Павла у 1965 р. і парламентом призводили до частої зміни кабінету міністрів, що породжувало нестабільність у суспільстві. Політична розстановка сил у країні сприяла політиці терору, яка була спрямована на пригнічення будь-яких соціалістичних і комуністичних виступів. Все це призвело до зростання невдоволення суспільства політикою, що проводилася урядом, яке виражалось в постійних мітингах і страйках (що були формою прояву політичного конфлікту). А політичні кола, переважно крайньої правої або монархічної орієнтації, вбачали вихід

із ситуації в приході до влади військових, які, на їхню думку, мали бути лояльними до правлячих партій і трону, і виконуватимуть, по суті, їхні вказівки [214].

На думку К. Шеменкова, визначальний вплив на рішення здійснити переворот зіграла позиція реакційно налаштованого офіцерства грецької армії, яка вважала, що політики завели країну в безвихідь. На початку 1967 р. криза настільки загострилась, що уряд був не в змозі припинити зростаюче невдоволення, а опозиційні сили не могли змінити розвиток подій на свою користь. За такої хиткої рівноваги королівський двір та особи, які його фінансували, вирішили встановити в країні військову диктатуру за допомогою хунти генералів. Водночас у її складі, під керівництвом американських таємних служб, сформувалася група полковників і молодих офіцерів – мала хунта, яка й прийшла до влади в квітні 1967 р. [133].

Враховуючи розглянуті приклади державних переворотів зазначимо, що форма прояву політичного конфлікту, модель та засоби його вирішення залежать від суб'єктів конфлікту, його місця та часу.

Наступний аспект визначення державного перевороту як форми прояву політичного конфлікту, передбачає розгляд типології політичного конфлікту. Окрім виділення конфліктів за інтересами їх учасників, виокремлюють також конфлікти за основними дійовими особами, за полем соціального простору, у яких відбувається виникнення та розвиток конфліктів, за причинами, характером і формою протікання, за тривалістю, за інтенсивністю, за стратегією акторів [205].

У типології політичних конфліктів також виділяють горизонтальний і вертикальний види. У горизонтальних політичних конфліктах боротьба за владу ведеться в рамках існуючого режиму. Наприклад, між урядом і парламентом, між різними політичними угрупованнями в правлячій еліті, між державою й окремими суб'єктами політики (особою, групою, інститутом). Цілями та причинами виникнення горизонтальних конфліктів є вдосконалення політичної системи влади (зміна лідера або правлячої еліти, часткове коригування політичного курсу, розширення або звуження владних повноважень суб'єктів політики).

Виходячи з якісних характеристик щодо вирішення суперечки, інтенсивності та їх значення для динаміки політичних процесів, виділяють:

1. «Глибоко» і «неглибоко укорінені» (у свідомості людей) конфлікти (Дж. Бертон);

2. Конфлікти «з нульовою сумою» (де позиції сторін протилежні, тому перемога однієї з них обертається ураженням іншої) і «не з нульовою сумою» (у яких існує хоч би один спосіб знаходження взаємної згоди (П. Шаран) [342, с.273]. До конфліктів «з нульовою сумою» належить державний переворот як боротьба та один з проявів конфронтаційних процесів, як гострий конфлікт між соціально-політичними групами, класами, інтереси яких несумісні, або суперечать один одному.

Оперуючи існуючим підходом до виділення внутрішньо- та зовнішньополітичних конфліктів, державний переворот слід охарактеризувати як внутрішньополітичний, що виникає між суб'єктами політичного процесу з непримиренними протилежними інтересами. Будучи певною точкою біфуркації, де фіксується невідповідність інтересів та потреб, державний переворот, в той же час, може набувати ознак зовнішньополітичних конфліктів.

Крім того, державний переворот характеризується гостротою вирішення політичного конфлікту, бо відбувається із застосуванням насилля. Така картина перебігу політичної боротьби та вирішення конфліктів нагадує, за влучним висловлюванням В. Литвина, «протистояння двох гладіаторів, які ще до виходу на арену знають, що переможець буде лише один» [232]. Основними чинниками, які впливають на формування вказаної ситуації є жорстке протистояння між різними політичними силами, в основу якого часто покладено не пошук шляхів та можливостей реалізації національних інтересів, а прагнення деяких «публічних політиків» до власного збагачення [199]. Адже учасники конфлікту не лише не хочуть чути і розуміти один одного, але вже й не можуть цього зробити.

Оскільки конфлікт є своєрідним засобом управління суспільним процесом, відповідно, він також підлягає управлінню [212, с. 294]. Так, автор теорії конфліктної моделі суспільства, англо-німецький соціолог Р. Дарендорф, допускає можливість впливу на зміну специфіки конфлікту.

Проаналізувавши різні підходи до управління конфліктом О. Брега схиляється до думки Д. Фельдмана, який вважає, що управління конфліктом є не що інше як діяльність, спрямована на досягнення цілей, на закінчення конфлікту або будь-яка інша дія, що впливає на його проходження [48].

Таким чином, управління політичним конфліктом – це діяльність певних суб'єктів по відвертанню, розв'язанню конфлікту або гармонізації його процесу для раціонального досягнення цілей учасників поточного політичного процесу. У світовій суспільно-політичній практиці існують апробовані стратегії впливу на конфлікт. Насамперед, до них належать управління, регулювання, запобігання, відвернення, вирішення, розв'язання, врегулювання.

Процес управління конфліктом передбачає цілеспрямоване втручання з метою забезпечення розвитку політичних відносин та їх трансформації в бажаному напрямку. Так, О. Чижова пропонує виділяти в процесі управління політичним конфліктом наступні стратегії:

1. «Стратегія страуса» – характерною ознакою є уникнення конфлікту, намагання сторони вийти з протистояння, не шукаючи при цьому шляхів урегулювання конфлікту;
2. «Стратегія голуба» – характеризується здатністю пристосування слабшої сторони до позицій і вимог сильнішої, відмову від власних претензій.
3. Для «стратегії синиці» характерним є компроміс, що передбачає взаємодію на засадах взаємних поступок, добровільної відмови конфліктуючих сторін від певної частини своїх домагань;
4. «Стратегія яструба» – зорієнтована модель конкурентної взаємодії, яка полягає в тому, що «одна з конфліктуючих сторін демонструє максимальну активність, готовність захищати свої інтереси за будь-яку ціну і на шкоду інтересам іншої сторони, робить ставку на власну перемогу, прагматизує в окремих випадках, та й то за певних умов». Отже, «стратегія яструба» – зорієнтована лише на успіх однієї сторони [422, с. 124]. Саме таку стратегію обирають суб'єкти політичного конфлікту, які вирішили розв'язати його шляхом державного перевороту. На жаль, дана стратегія може забезпечити лише тимчасове примирення, оскільки переможена

сторона шукатиме можливості для реваншу і конфлікт може знову загостритися в будь-який час.

Регулювання політичного конфлікту передбачає дотримання певних правил і технологій поведінки, що призначені для усунення негативних наслідків наявних суперечностей. Так, І. Станкевич пропонує розглядати регулювання політичного конфлікту як складову процесу управління конфліктом. Зазначений процес, на її думку, передбачає таку діяльність політичного суб'єкта, як запобігання, відвернення, вирішення, врегулювання та розв'язання.

М. Лебєдєва зазначає, що в теорії політичного конфлікту виділяють два найбільш загальні шляхи врегулювання:

1. Мирне врегулювання конфлікту через досягнення компромісу на основі збереження вихідних позицій, які засновані на взаємних поступках, зняття конфліктної суперечності, досягнення взаємоповаги сторін, розуміння прав та інтересів суперника.

2. Примирення на основі примусу, що дозволяє одній із сторін ігнорувати аргументи суперника. Це можливо за умови явної переваги сил і ресурсів з однієї сторони і їх дефіциту з іншої, ізоляції однієї сторони конфлікту, зниження її статусу, що свідчать про ослаблення її позицій, знищення, усунення ворога, в результаті чого, мир встановлюється під час відсутності ворога [226, с.35].

Вирішення та врегулювання конфлікту у спосіб державного перевороту є прикладом відносного «примирення» на основі примусу.

Контролювати (керувати) конфлікт намагаються різні політичні сили, зокрема й ті, що зацікавлені не стільки в його урегулюванні або розв'язанні, скільки в перманентному його загостренні або консервації, що, за їхніми розрахунками, могло б породити ситуацію, яку можна використати більш ефективно. Саме тому організатори державного перевороту максимально орієнтовані на перемогу і так само, як і учасники політичного конфлікту, прагнуть нав'язати супернику свій варіант вирішення спірних питань у будь-який спосіб. Оскільки свою перемогу суб'єкти політичного конфлікту й організатори державного перевороту вбачають лише у безумовній поразці протилежної сторони, то мова йде про «вирішення

політичного конфлікту». Вирішення політичного конфлікту передбачає повне знесення або знищення одного з суб'єктів конфлікту, разом з його цінностями, потребами, інтересами та цілями [375, с.127].

Процес «завершення політичного конфлікту» означає перехід його у заключну стадію управління – зняття гостроти між конфліктуючими сторонами, вичерпання інциденту політичного конфлікту. Поняття «завершення політичного конфлікту» конкретизується терміном «розв'язання політичного конфлікту». Розв'язання політичного конфлікту припускає вичерпання самого предмету конфлікту або суперечки, таку зміну ситуації й обставин, що породили б безконфліктні відносини сторін, відносини партнерства, виключили б небезпеку рецидиву розбіжностей.

Досліджуючи конфліктно-консensusну парадигму регулювання суспільно-політичних відносин, зокрема тих, що набувають форми конфлікту, О. Москаленко поділяє погляд К. Мітчелла, який зазначає, що політичний конфлікт вважається повністю розв'язаним, якщо: проблема зникає з політичного порядку денного – рішення схвалюються та сприймаються всіма конфліктуючими сторонами як на рівні еліт, так і на рівні мас; домовленості й угоди є самодостатніми, тобто вони не залежать і не потребують підтримки з боку третьої сторони; домовленості й угоди розглядаються всіма сторонами як чесні й справедливі; рішення мають консensusний характер; учасники приймають домовленості й угоди добровільно, без будь-якого тиску ззовні [172]. На думку О. Москаленко, повний консensus у політичному житті практично неможливий, особливо коли мова йде про глибокі укорінені невирішальні конфлікти (пов'язані із питаннями влади) [277]. На неможливість повного вирішення конфлікту вказує і Р. Дарендорф, який зазначає, що конфлікти можна регулювати, направляти і контролювати, але «ні король філософів, ні сучасний диктатор не в змозі знищити їх назавжди» [113, с. 357].

Таким чином, найбільш складним є процес розв'язання конфлікту, оскільки від результату його закінчення залежить новий баланс політичних сил. Зазвичай існує два основних варіанти закінчення конфлікту – досягнення примирення сторін або їхня непримиренність, тобто створення безвихідної ситуації, нерозв'язність конфлікту. Між цими полюсами пролягає цілий ряд варіантів еволюції конфлікту,

що відбивають його звичний розвиток (збереження колишньої інтенсивності), зниження чи, навпаки, наростання взаємної опозиційності сторін. Часто завершення одного конфлікту може спровокувати інший конфлікт. Після завершення конфлікту настає етап, який отримав назву постконфліктного синдрому. Він проявляється у напруженні відносин конфліктуючих сторін, а у разі загострення даний синдром може стати основою виникнення нового конфлікту.

На думку Т. Білецької, державний переворот може бути не лише моделлю чи способом вирішення політичного конфлікту, але й стати причиною загострення політичної ситуації, яка веде до назрівання та ескалації політичного конфлікту[36].

Тобто державний переворот може виступати фактором, що спонукає до загострення політичного конфлікту. Як свідчить аналіз наукових праць з проблеми державного перевороту П. Скоропадського, диктатура генерала мала бути лише тимчасовою, до стабілізації політичного і фінансово-економічного становища в країні, після чого демократично обраний Сойм (парламент) повинен був визначити державний устрій Української Держави і форми правління у ній. Українська Держава мала б забезпечувати право приватної власності, тому влада взяла курс на побудову ліберального капіталізму (за економічною сутністю) зі значною долею державних монополій та впливовим прошарком великої буржуазії. Гетьманський режим був державою українського територіального націоналізму сучасного зразка (соборницька політика, українцями вважалися всі громадяни країни без різниці етнічного походження тощо), що базувався на основі українських консервативних традицій та ідеології. Національний суверенітет, як і владні повноваження, самого гетьмана, де-юре були повносяжними, проте де-факто – частково обмежувалися військово-політичною залежністю від іноземного військового командування (головно німецького), що дозволяє кваліфікувати Україну часів П. Скоропадського як сателіта провідних європейських держав – Німеччини та Австро-Угорщини.

При цьому заявлені проблемні питання залишалися не вирішеними, що призвело до нарощування протестних дій. Загострювалася політична ситуація, і через те, що прагнучи заручитися підтримкою Антанти, П. Скоропадський змушений був змінити помірковано-нейтральний уряд Ф. Лизогуба на

проросійський С. Гербея. Прихильність Антанти до ідеї «єдиної Росії», а також реальна небезпека більшовизму за умови відсутності боєздатного українського війська, змусили гетьмана активізувати дії щодо створення єдиного антибільшовицького фронту. Швидкоплинність і непередбачуваність подій вже не давала ані часу, ані змоги створити боєздатну армію чи організувати військовий блок України з Доном, кавказькими народами та прикавказькими козаками, плани якого плекав гетьман раніше. Гетьман фактично підпав під вплив проросійської частини свого оточення, яке досить легко переконало його в тому, що лише Антанта, а отже, і «біла» Росія (по суті, Добровольча армія та нашвидкоруч зібрані загони російських офіцерів у Києві) стануть гарантами існування гетьманату. Намагаючись вирішити конфліктну ситуацію у компромісний спосіб, П. Скоропадський був змушений підписати грамоту про федерацію з «білою» Росією, що остаточно позбавило його уряд підтримки із боку українських консервативних кіл. Українські ж збройні формування були ненадійними і небезпідставно підозрювалися гетьманськими спецслужбами у змові з радикальними соціалістами та у плануванні перевороту – тепер уже проти нього самого. У підсумку, 14 грудня 1918 р. гетьманський режим було повалено внаслідок путчу січових стрільців та української соціальної революції (народного повстання).

Таким чином, перемога у конфлікті з використанням силової моделі вирішення конфлікту може мати тимчасовий характер, а переможець, за певних умов, може стати переможеним. Використання силових засобів призводить до досить складних наслідків. Здебільшого причина не усувається, а тому зберігається загроза нового загострення, до того ж слабка сторона може не підкоритися і чинити пасивний опір, що приховує загрозу виникнення «подвійного», «заблокованого» конфлікту.

Відповідно до того, що будь-який конфлікт має свою логіку розвитку, в конфліктології виділяється декілька моделей і стилів виходу з конфлікту, які відображають різні форми його вирішення. Слово «модель» походить від латинського «modulus», що означає міра, зразок. Всі моделі визначаються стратегіями поведінки сторін у конфліктах, які зі свого боку залежать від ситуації,

рівня розвитку конфлікту, ступеня його інтенсивності і ін. Стратегія поведінки сторін в конфлікті визначає і впливає на стиль виходу з нього. Вибраний стиль поведінки в конкретному конфлікті визначається рівнем задоволення своїх інтересів, який сформувала собі кожна із сторін. Виходячи з цього, І. Станкевич виокремлює наступні моделі – суперництво, поступливість, ухилення, компроміс, співробітництво [375,с.130], які визначають головний напрям і спосіб дій, вчинків, лінію поведінки конфліктуючих сторін.

Найбільш типовою у політичному конфлікті вважається модель суперництва (боротьби). Суть її в тому, що учасники конфлікту, будучи максимально орієнтовані на перемогу, прагнуть нав'язати іншій стороні конфлікту свій варіант вирішення спірних питань. Свою власну перемогу бачать як безумовну поразку протилежної сторони. При цьому для досягнення мети застосовується тактика тиску, погроз, нав'язування своїх та ігнорування інтересів іншої сторони тощо. При такому стилі в конфліктній ситуації дотримуються принципів: «переможців не судять», «у кого сила – у того й правда». Однак, в цілому, ця поведінка має досить суттєву ваду – зорієнтована на виграш однієї сторони і на програш іншої, що може забезпечити лише тимчасове примирення, оскільки переможена сторона шукатиме можливості для реваншу, і політичний конфлікт може знову загостритися в будь-який час [375, с. 134].

Отже, амбіції та силові протистояння складають основу взаємовідносин протилежних сторін конфлікту. Політичні конфлікти під час свого розвитку спонукають до негативних наслідків для суспільства, як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру.

Підводячи підсумок викладеному, варто зазначити, що державний переворот є радикальною формою прояву та способом вирішення політичного конфлікту, істотна відмінність якого полягає у тому, що діючі в ньому суб'єкти (політичні лідери, еліти, партії, держави) протистоять чи протидіють один одному з головної причини – влади, оволодіння нею чи її поділом.

План практичних дій щодо управління/врегулювання/вирішення політичного конфлікту містить як несилові, так і силові форми та методи. Державний переворот

як силовий підхід у вирішенні політичного конфлікту, використовується, коли за нерівності партнерів сильніша сторона намагається встановити верховенство над слабшою, нав'язати їй свою волю.

В ході цієї боротьби, в більшості випадків, політика спирається не стільки на переконання, скільки на силу. На тлі історичного процесу, влада, як соціальний інститут, шляхом безлічі видозмін та розгалужень, перетворилась, із родового укладу та обряду шанування старших, на метод підтримки порядку у суспільстві та між державами, а також на засіб реалізації особистих амбіцій, потреб і бажань. Крайня і найжорсткіша така детермінація виявляється у вигляді насилля.

Насилля, як спосіб примусу, тією чи іншою мірою властиве будь-якому суспільству, воно «пронизує всю сучасну цивілізацію, будучи її складовою, виступає як першопричина в різній детермінації форм суспільного життя»[255]. Насилля було основним методом завоювання і утримання влади ще в додержавний період історії людства. Насилля в політиці виявляється і застосовується всіма соціальними інститутами, проводиться суспільством і вбудоване в його політичну систему. Саме через це, насилля розглядається мислителями та науковцями як один з базових елементів політичної взаємодії уже понад дві тисячі років. Предметом найгостріших дискусій виступає визначення ролі та місця політичного насилля у сучасному світі, висвітленні проблем його джерел, а також поширення та домінування певних його видів.

Філософи Античності та раннього Середньовіччя вбачають у насиллі інструмент отримання влади, пояснюючи його природним принципом, де сильні переважають над слабкими, де в суспільстві діє «закон джунглів» та «кожен сам за себе». Мислителі епохи Ренесансу, Нового часу та сучасності – як інструмент утримання та перерозподілу влади. Зокрема, Н. Макіавеллі в своїх максимах (правилах політичної боротьби) стверджує, що «для досягнення мети використовувати потрібно всі засоби, в тому числі аморальні ... аби ті виправдовували результати... У справах судять по цілі (чи досягнута вона), а не за засобами (як вона досягається)... Краще вбити, ніж загрожувати, – погрожуючи, створюєш і попереджаєш ворога, вбиваючи – позбавляєшся від ворога остаточно»

[246]. Такий погляд висловлює і французький письменник А. Камю: «... Бунт вигнав Бога з небес. Бог помер, залишаються люди, тобто історія, яку необхідно будувати. Будувати її можна, використовуючи будь-які засоби...» [166]. На думку Х. Аренд, насилля в політичній сфері призначене не лише для повалення влади, воно не тільки не вичерпує себе, а отримує повний контроль» [Цит.по М.Кривенко, 211]. Тож, виходячи із означеного, насилля виступає одним із засобів отримання влади в державі.

У сучасній політичній науці розуміння політичного насилля, головним чином, зводиться до розуміння його як застосування фізичної сили, узурпації волі людини, примусу чи заподіяння шкоди, та, окрім фізичного впливу, охоплює засоби психологічного, ідеологічного та іншого примусу (Х. Арендт, П. Буренок, К. Гаджиєв, А. Дмитрієв, А. Кугай, С. Канаєв, І. Ліпатов, Б. Мартиненко, А. Піджаков, А. Боброва, А. Бабієва, В. Остроухов, В. Кременюк, А. Дорошенко).

Проте очевидно, що в контексті проблеми, яка досліджується, неможливо обмежуватися подібним трактуванням насилля. Насилля в політиці має місце як її закономірний прояв, коли при досягненні політичної мети інші форми політичної активності стають малоефективними. Але незважаючи на велику кількість наукової літератури, що присвячена проблемі насилля в політиці, на даний час відсутні наукові роботи предметом вивчення яких є державний переворот як різновид політичного насилля, що застосовується у боротьбі за владу. У кращому випадку, про державний переворот мова йде в окремих типологіях політичного насилля[38; 39; 231; 310].

Політична економія пояснює політичне насилля (війни, революції, перевороти та інші соціальні потрясіння) боротьбою економічних інтересів [217]. З чого випливає, що претендентів на роль носія влади завжди було багато і буде ще більше оскільки влада зазвичай належить фінансовому капіталу, а концентрація осіб, які впливають на політичні рішення, збільшується і не піддається державному регулюванню, що, в свою чергу, породжує кризу влади, загальну конфліктність і безпрецедентні сплески насилля усіх видів.

Однією із поширених форм прямої дії, яка призводить до зміни уряду та політики держави, виступає державний переворот – формально незаконний і юридично неприпустимий спосіб політичної боротьби за владу. За даним поняттям стоять дії спрямовані на незаконне, зазвичай з використанням насилля, отримання влади в державі. На підтвердження сказаного, хотілося б згадати зауваження відомого американського політичного діяча, вченого, дипломата Б. Франкліна, який стверджував, що «існують дві пристрасті, які мають потужний вплив на людські справи. Це любов до влади і любов до грошей ... Коли вони поєднуються ... вони призводять до несамоовитих дій» [439].

Насильницькі методи завоювання влади або зміни панівної еліти були досить частим політичним явищем ще в первісних племенах, коли влада відбиралася за допомогою простої палиці. Так, характер і механізм завоювання влади в державі в крито-мікенську епоху (XIII – XII ст. до н. е., I – VIII до н. е.), епоху Воюючих царств Стародавнього Китаю (VII – III ст. до н.е.), в Стародавній Греції (VI – перша пол. IVст. до н.е.), в Римі, Греції, Македонії, Малій Азії та інших регіонах (друга пол. IV – II ст. до н.е.) варіюється відповідно до конкретних обставин, але загальними ознаками залишаються або вбивство, або насилля/примус, або обман. При цьому до фізичного «насилля вдаються або безпосередньо з самого початку, або, застосовуючи примус з часом» [16, с.53-294].

В Середні віки родичі або представники впливових (придворних або династичних) груп з метою реалізації меркантильних цілей, в добре організованій боротьбі, незаконним чином зміщують існуючих керівників держави (королів, імператорів) або цілі династії, за допомогою обмеженого прямого насилля чи загрози його застосування.

У Новий та Новітні часи державний переворот як спосіб усунення влади, яка не здатна забезпечити реалізацію політичних і соціально- економічних прав громадян, стає засобом отримання певних прав і свобод (є чи не єдиним шляхом до конструктивних змін у суспільному житті). Але здійснювалися вони так само з порушенням конституційних норм і з використанням нелегальних способів, які

«призводять до кровопролиття і руйнують всякий порядок, і втягують суспільство в хаос, вдаючись до насильства» [90, с.248-255].

В одних випадках перевороти лише спираються на збройну силу, але серйозної збройної боротьби не відбувається, в інших – відбуваються запеклі збройні сутички, що супроводжуються кровопролиттям.

Організатори та виконавці державного перевороту вдаються до застосування як чисто фізичних, психологічних, так і правових способів насилля. Е. Зіммерман досліджуючи державний переворот як спосіб зміни режиму, вказує на те, що із 100 переворотів 63 здійснюються без застосування відкритого насилля, у 18 випадках насилля має опосередкований характер, у 13 – значний, а в 6-ти випадках державний переворот може закінчитися громадянською війною. Якщо кількість жертв перевищує 25-1000 осіб з обох боків, такі перевороти можуть бути занесені до бази збройних конфліктів [476] (при Упсальському університеті) і громадянських воєн («Проект Кореляти війни»).

Структурний аналіз державного перевороту, як форми політичного насилля, передбачає розгляд різновидів політичного насилля.

У політичній науці існують різні типології політичного насильства, і всі вони мають право на існування. За основу класифікації політичного насилля дослідники беруть різні критерії. Так, А. Деркач, В. Жуков, Л. Лаптев свою типологію побудували на основі двох координат. За першою координатою – за типом суб'єкта, вони розрізняють колективне і індивідуальне насилля. За другою – ступінь структурованості акту насильства, дослідники виокремлюють структуроване та неструктуроване насилля. Структуроване насилля відбувається за певними правилами. Неструктуроване насилля, навпаки, не має чітко встановлених правил, воно спонтанне і непередбачуване в своєму прояві [323]. На підставі цих координат розрізняють чотири види політичного насилля: колективне структуроване, колективне неструктуроване, індивідуальне структуроване, індивідуальне неструктуроване.

Виходячи з вищевикладеного можна стверджувати, що у загальному вигляді державний переворот належить до колективного неструктурованого насилля, адже

державний переворот здійснюється певною (обмеженою кількістю учасників) групою або політичною партією, має свою добре організовану стратегію та тактику, які розроблені з урахуванням та дотриманням певних правил, але при цьому має непередбачуваний характер і спрямований проти державних інститутів влади.

До застосування насилля вдаються і після захоплення влади з метою її використання та захисту. В такому випадку, насилля, що застосовується після державного перевороту, набуває структурованої форми та може бути як колективним (обмеження на віросповідання, мову, репресії, терор, геноцид), так і індивідуальним (ліквідація окремих політичних особистостей, які представляють загрозу).

Також, дані автори пропонуть і іншу типологізацію політичного насилля, а саме:

1. за сферою дії розрізняють внутрішньодержавне і міждержавне насилля;
2. щодо суб'єктів насилля до державної влади – державне і недержавне;
3. за джерелом ініціативи – оборонне, реакцієве, наступальне, агресивне;
4. за ступенем організованості – стихійне й організоване;
5. за кількістю учасників – індивідуальне, колективне та масове;
6. за кількістю жертв – інтенсивне або менш інтенсивне;
7. за соціальною базою – соціально-класове, етнічне, релігійне);
8. за спрямованістю та глибиною соціально-політичних наслідків реформістське, радикальне, реакційне та консервативне;
9. за способами впливу на об'єкт – демонстративне та інструментальне;
10. за засобами – збройне та беззбройне [323].

Виходячи із вищезазначених ознак, державний переворот є специфічною формою політичного насилля, яке може проявлятися у змішаному вигляді в залежності від місця, часу та конкретних умов його здійснення.

Одним із головних критеріїв, які використовуються різними авторами, виступає суб'єкт насильства. Так, Т. Гарр у роботі «Чому люди бунтують», розрізняє «насилля держави» та «насилля мас і класів», останнє з яких поділяє на заворушення (спонтанне, неорганізоване масове насилля), заколоти (добре

організоване з обмеженою кількістю учасників) і внутрішні війни (добре організоване, масове – спрямоване на знищення політичного режиму, або знищення держави) [81]. Подібної точки зору дотримується Д. Галтунг [80]. За цим же критерієм І. Залісін та А. Дмитрієв поділяють політичне насилля на індивідуальне, колективне і масове [123, с.36]. У свою чергу П. Уїлкінсон, за цим же критерієм, виділяє масове політичне насилля і насилля невеликих груп. Тоді як І. Ліпатов, за суб'єктом, розрізняє державне та опозиційне насилля [231].

Варто зазначити, що державні перевороти здійснюються певною групою учасників, хоча і обмеженою. Але, як свідчить історія, державний переворот здійснюється організованою групою осіб під керівництвом харизматичних лідерів/особистостей та без підтримки певних соціальних груп не забезпечує перемоги. Навіть дворцеві перевороти, які носили «поверхневий» характер і приводили до зміни або незначної ротації політичної еліти, що здійснювалися групами змовників, спирались на підтримку з боку частини панівного класу й елітних військових частин.

Таким чином, якщо брати за основу критерій «суб'єкт політичного насилля», то, виходячи з означених вище типологій, державний переворот – це добре організоване насилля з обмеженою кількістю учасників, які знаходяться в опозиції до діючої (легітимної) влади.

Наступним важливим критерієм, що застосовується дослідниками в типології політичного насильства є його об'єкт. Так, якщо слідувати логіці І. Ліпатова, в залежності від об'єкта державний переворот може виступати як внутрішньодержавним (ослаблення політичної влади, наростання політичної кризи в країні, створює простір для діяльності сил, які підривають легітимність влади і намагаються змінити владу), так і міждержавним насиллям [231].

Світова історія багата прикладами, коли державний переворот, який відбувається в певній країні, має аспект зовнішнього втручання. Наприклад, державний переворот в Росії 1 червня 1605 р. (повалення Федора II Годунова) був здійснений за військової і фінансової підтримки польської еліти. Переворот в Швеції 1772 р. був здійснений королем Густавом III, за участю і при фінансуванні

Франції, та в інтересах французької зовнішньої політики. Беззаперечним є факт зовнішньополітичного впливу участі та фінансування державного перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. в Україні тощо. Державний переворот у Королівстві сербів, хорватів та словенії 1929 р. здійснено також за підтримки та в інтересах правлячих кіл Франції, Англії і країн Малої Антанти.

Важливими критеріями в типології політичного насилля є його спрямованість і сфера дії, мета, засоби і способи застосовуваного насильства та його наслідки. Так, згідно типології політичного насилля, запропонованої Д. Галтунгом[80], державний переворот – це пряме насилля, оскільки має не лише точний адресат, а й конкретне джерело.

Якщо слідувати логіці Г. Козирева, то за цілями і завданнями, державний переворот можна розрізняти як преторіанське насилля (зміна в уряді відбувається із застосуванням засобів насилля) і, як репресивне насилля (придушення або усунення реальної чи потенційної опозиції новою владою, після звершення державного перевороту)[184, с.304].

За застосованими засобами насилля, державний переворот, з урахуванням типології, може бути як збройним (військовий переворот, путч, пронунсіаменто), так і правовим насиллям (державний переворот відбувається антиконституційними методами і в подальшому можуть прийматися антиконституційні закони) та супроводжуватися репресіями.

Як показує історичний досвід, застосування насилля під час боротьби за владу, певною групою людей, завжди веде до тривалого періоду несвободи, переслідувань, репресій. Репресії, як різновид насильства, можуть набувати різних форм. Наприклад, проти опозиціонерів можуть застосовуватися вбивства, судові переслідування за надуманими приводами, різні форми ізоляції, переслідування членів сім'ї. Щодо інакомислячих може бути організований моральний, психологічний та адміністративний терор.

Будь-яке політичне явище чи подія має своє функціональне навантаження. Тому такий критерій типології як функціональність передбачає ірраціональне, раціональне, інструментальне і комунікативне насилля.

Раціональне насилля виконує яскраво виражену соціальну та політичну функцію. Воно не лише спрямоване на оволодіння владою, на її радикальну перебудову або повну ліквідацію старої влади, а й є результатом вольової дії із застосуванням акцій насилля з метою повного політичного панування. Раціональне насилля засноване на силі та авторитеті [167]. Саме до такого типу політичного насилля належить державний переворот.

Доречно розглядати державний переворот і як інструментальне насилля, що використовується його суб'єктами як засіб формування нової влади, її розподілу в процесі повзучого перевороту або після звершення державного перевороту.

Наступною важливою ознакою, що використовується в типології політичного насилля, є результати та його наслідки. За результатами, державний переворот як форма політичного насилля є деструктивним. Але в світлі політичної реальності доводиться переглядати усталені в свідомості уявлення про державні перевороти.

Політична історія суспільства містить чимало прикладів, коли антиконституційний військовий переворот встановлення військової диктатури може бути рятівним. Коли тільки жорстокими і каральними заходами можна запобігти громадянській війні, зупинити хаос і стабілізувати становище в країні. Тобто за певних умов державний переворот може мати й конструктивні наслідки.

Так, в результаті військового перевороту, Цезар затвердив свою диктатуру, реформував державний устрій, консолідував навколо себе всі верстви населення і покінчив з нескінченними громадянськими війнами, що роздирали «пізню республіку». В результаті військового перевороту, на чолі з генералом Піночетом в Чилі в 1973 р., до влади прийшов уряд, який зумів стабілізувати зруйновану економіку і Чилі перетворилася в одну з процвітаючих країн Південної Америки. У 1990-му р., «облаштувавши» країну, диктатор передав владу демократично обраному уряду.

Як засвідчує практика, насилля в політиці у чистому вигляді не застосовується. Різноманіття форм політичної боротьби дає можливість стверджувати, що всі різновиди і форми політичного насилля тісно пов'язані із формами боротьби та між собою і мають можливість переходити з одного виду в

інший та/або об'єднувати декілька видів відразу. Таким чином, державний переворот як форма політичної боротьби безпосередньо пов'язаний із політичним насиллям. Державний переворот належить до колективного неструктурованого, але добре організованого, з обмеженою кількістю учасників. Він часто спрямований на радикальне перевлаштування або ліквідацію діючої влади. Як будь-яке раціональне насилля, державний переворот заснований на силі й авторитеті. Під час державного перевороту можуть застосовуватися як виключно фізичні, психологічні, так і правові засоби насилля.

Державний переворот, як інструментальне насилля, переслідує конкретну мету – формування та перерозподіл влади. Характерними рисами державного перевороту, як різновиду насильницької форми політичного боротьби за владу, є жорстокість і не гуманність, оскільки при цьому не враховується цінність людського життя. Він призводить до людських жертв, спряцьовує принцип «мета виправдовує засоби». У населення створюється видимість безкарності за дії у досягненні суб'єктивних цілей. Державний переворот – це небезпечний, складний і досить вартісний політичний процес в результаті якого паралізуються основні політичні інституції держави та відбуваються глибокі зміни в структурі держави.

Прояви і масштаби насилля в політиці можуть бути різними. Вони визначаються багатьма чинниками. Одним з найсуттєвіших чинників, який впливає на прояви та масштаби застосування насилля у політиці, є система владних відносин у суспільстві, форма реалізації політичної влади [22]. Застосування насилля в політиці спрямоване не лише на радикальну перебудову або ліквідацію діючої влади, а й на її утримання. З моментом отримання такої бажаної влади з'являється бажання відстояти та укріпити свої позиції за будь-яку ціну, що призводить до перетворення цієї боротьби в самоціль. Прийшовши до влади, спираючись на силові структури і спецслужби, та чи інша політична сила, зазвичай продовжує політику насилля.

В історії існує багато прикладів, коли політична сила, якій вдалося отримати владу в результаті державного перевороту, вдається до застосування різних методів насилля (політичних вбивств, самосуду, репресій, актів терору, геноциду тощо)

щодо соціальних та політичних сил, окремих громадян, які чинять протидію, опір, протистояння, та своїми діями можуть завдати шкоди їх стратегічному курсу або спричинити внутрішню суперечність у суспільстві, соціальне розшарування, викликати соціально-політичний диспаритет. Застосовування насилля в превентивних цілях забезпечує ослаблення опору, знищує зрадянство в зародку. Як стверджує Н. Макіавеллі, люди швидше будуть пручатися проти того правителя, якого люблять, аніж проти того, якого бояться [246]. Як наслідок – насилля органічно вплітається в систему влади та набуває інституалізованого характеру. Актами політичного насилля, що застосовується політичними суб'єктами як для утримання влади, так і для нав'язування політики нових політичних сил є конкретні дії – вбивства, залякування, репресії, терор тощо.

Негативні реакції, репресії, на протести – практичні дії, спрямовані на перешкоджання або придушення протестних дій, тиск на протестувальників як у фізичній формі, так і в юридичній, як з боку держави (діючої влади), так і недержавних структур, спрямовані на перешкоджання або придушення критичної або опозиційної соціально-політичної діяльності [340].

Кожна історична епоха переживала політичні явища і процеси, до яких була прикута увага людської спільноти протягом тривалого часу і які, певною мірою, визначали характер тієї чи іншої епохи. Наприклад, у Парагваї, з 1870 по 1954 рр. пост президента займало майже чотири десятка осіб. Більшість з яких було ув'язнено, вислано з країни або вбито. В Гондурасі протягом 125 років до 1950 р., управління країною переходило із рук в руки 115 разів. Нова влада відмінювала конституцію та конституційні гарантії, розпускала всі політичні партії, що діяли в країні на момент перевороту. Протягом всього періоду правління «військової хунти», в країнах діє «закон-намордник» спрямований на жорстку цензуру, який повністю знищує свободу слова та друку, таким чином ізолює країну від зовнішнього світу [225, с.4-5].

Після державних переворотів політичні сили часто вдаються до застосовування репресивних методів утвердження своєї волі, які можуть створювати загрозу політиці діючої (нової) влади, їх родичів, друзів, союзників, однодумців,

мають на меті вплив на поведінку політичного суперника, паралізувати його ворожі дії, змусити його відмовитись від продовження боротьби на не вигідних для нього умовах. Вважається, що репресіями можна називати будь-які насильницькі дії незалежно від їх законності і моральної виправданості органів державної влади, спрямовані на придушення волі опонентів та створення видимості політичної стабільності. Репресії мають більше інструментальний, ніж демонстративний характер, що і відрізняє їх від терору. Коли ж репресії стають масовими, а кількість жертв стає значною, то мова може йти про політику терору.

Словникові видання пояснюють терор як застосування насильства аж до фізичного знищення супротивника. Терор – це фізичне насильство аж до фізичного знищення, стосовно політичних супротивників [291, с.735-736]. «Організоване панування страху завжди творило чудеса. Такий завжди дієвий терор з необхідністю повинен зруйнувати внутрішню гідність і силу особистості та маси.

Апарат державного терору є великим і впливовим. Так, наприклад, проблема масового винищення громадян турції в кінці XIX ст., які не мали бажання миритися з політикою та адміністративними реформами султана Абдуль Гаміда, стала об'єктом дослідження Е. Найта. Дослідник звертає увагу на те, що новий султан, який прийшов до влади в результаті державного перевороту в травні 1876 р. «не щадив нікого, хто був не за нього», а «політичні вбивства стали звичайним явищем». Султан ненавидів християн, а його фанатичне честолюбство було спрямовано на реалізацію мрії «пан-ісламістів», тобто об'єднати навколо себе правовірних всіх національностей і створити сильний релігійний союз мусульман. До того ж, щоб запобігти будь-яким заворушенням, які б були спрямовані проти діючої його влади, політика султана була спрямована на посилення страху, загального шпіонажу та сліпої покори. Атмосфера в країні була сповнена жаху та загальної недовіри протягом десяти років [283, с.6-41;82].

Ще одним прикладом застосування насилля суб'єктами державного перевороту є воєнний режим «чорних полковників» (тріумвірату полковників Г. Пападопулуса, Н. Макарезоса і С. Паттакоса) політику якого порівнювали з політикою А. Гітлера, Й. Сталіна й Б. Мусоліні [133]. Адже в країні була відмінена

Конституція, запроваджено воєнний стан, розпущено парламент і заборонено політичні партії, громадські організації, профспілки. Усі, хто проявляв хоч мінімум невдоволення, піддавалися спеціальній обробці, влада застосовувала репресії для розправи над опозицією. Хунта дозволила застосовувати на першій стадії розслідування знущання, назвавши їх «терапією» для греків, яка забезпечить сприйняття «оновленої демократії» [64, с. 130]. Конституційні акти, які видавав режим, позбавляли права кожного громадянина чи юридичну особу звертатися в Державну раду зі скаргою на незаконність дій і рішень хунти. Жорстокість хунти, яка створила в країні режим поліцейського терору, викликала хвилю обурення в усьому світі. Застосування терору не має концептуальних пояснень, а проявляється лише в практичній площині, коли влада відчуває відсутність підтримки з боку суспільства.

Якщо насилля, репресії, терор, що мали місце в політиці, спрямовані, головним чином, на зміну свідомості населення, то геноцид – це цілеспрямована політика до якої вдається провладна політична сила в конкретній державі.

XX ст. ввійшло в світову історію не лише світовими війнами, військовими переворотами, масштабними актами репресій та терору, а й веденням політики геноциду. Рудольф Руммель – фахівець в галузі політичних наук, почесний професор Гавайського університету, аналізуючи факти і події, пов'язані з колективним насиллям над людьми і з масовими розправами над ними, вказує на «приголомшуючу картину неймовірного повторення режимів, що йдуть один за одним, правителів, під чиїм контролем або управлінням вбивають, закопують живцем, спалюють, вішають, заколюють ножом, морять голодом, здирають шкіру з живої плоті, б'ють, катують. І мова при цьому йде не про сотні чи не про тисячі, чи не про десятки тисяч жертв, а про мільйони» [328].

Геноцид – крайня форма політичного терору. «Геноцид – це заперечення права на життя цілих груп людей, так само, як вбивство – заперечення права на життя окремої особистості; це заперечення права на життя потрясає людську свідомість, веде до величезних втрат людства в цілому, втрат внеску цих груп в культуру та інші сфери, воно суперечить моральним нормам» [278].

Політична історія суспільства налічує багато прикладів застосування політики геноциду – «умисного вчинення діяння з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи чи заподіяння їм тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи в іншу» [213] політичними силами, які отримали владу в результаті державного (військового) перевороту.

В Камбоджі (1975р.), так звані «червоні кхимери», під керівництвом генерального секретаря Пол Пота, від самого початку, вдалися до жорстокої боротьби з тими, хто висловлював хоча б найменшу незгоду з їх політикою. Жертвами геноциду, режиму «червоних кхмерів», стали середній клас, міське населення, етнічні та релігійні меншини Камбоджі. За етнічною ознакою знищувалися в'єтнамці, чами. За релігійною – християни, мусульмани і буддистські ченці. Знищувалися пам'ятки історії та культури (статуї Будди, буддистські книги, пагоди і храми, церкви, мечеті зруйновані або були перетворені на склади) [71].

Жертвами політики геноциду, який влаштували хуту (які складали більшість етнічного населення Руанди), що прийшли до влади в результаті державного перевороту в 1994 р., стали понад 800 000 тисяч осіб (представників іншої етно-соціальної групи – туту та поміркованих хуту) [85].

Економічна блокада, заборона існування групи поза межами резервації чи гетто, експропріація земель, примусове переміщення населення з місця його споконвічного проживання, насильницьке переселення в місцевість, несприятливу для проживання людей (депортація), штучне створення складних екологічних умов, поширення епідемій тощо – розраховані на повне чи фізичне знищення.

Таким чином, спосіб отримання влади, створювана система владних відносин та форма реалізації політичної влади є тими чинниками, які впливають на прояви та масштаби застосування насилля у політиці. Невід'ємною ознакою державного перевороту та його наслідком є політичне насилля. Воно виступає формою самовираження, засобом боротьби та способом утримання влади. Такі форми

політичного насилля як репресії, терор та геноцид застосовуються як каральні заходи діючої влади, щодо представників колишньої влади та політичних опонентів. Застосування репресій та терору не має концептуальних пояснень, а проявляється лише в практичній площині, коли влада відчуває відсутність суспільно-політичної підтримки. Тоді як, геноцид – це цілеспрямована політика до якої вдається політична сила, що прийшла до влади в результаті державного перевороту. Як наслідок, політичні сили, що прийшли до влади в результаті державного перевороту не лише знищують або підпорядковують собі існуючі в країні організаційні структури, а й знищують політичну еліту, національну гідність та цілі народи. Застосування таких форм насилля веде лише до поглиблення кривавого конфлікту, до загострення політичної боротьби (революції, громадянські війни), розколу країни, втрати її незалежності, територіальної цілісності та суверенітету.

Не зважаючи на те, що політичні конфлікти мають значний потенціал виступати рушійною силою перетворень, вони призводять до серйозних і часто непередбачуваних наслідків (як конструктивних, так і деструктивних), але їх вирішення шляхом державного перевороту, зазвичай, викликає опір і осуд широкого загалу суспільства та призводить суспільство у політико-правовий стан.

Виходячи із владно-політичного потенціалу держави, необхідно вказати на безпосередній зв'язок права (яке виступає регулятором життя суспільства) з політикою. Тому відносини в сфері політики підпадають під правове регулювання. Як зауважують науковці М. Матузов та О. Малько, «розумна політика повинна бути правовою, тобто відповідати законам, юридичним нормам та незмінно знаходитися у правовому полі, відповідати міжнародним стандартам, ідеям прав людини. В іншому випадку, вона перетвориться у свавілля, насилля, антигуманні акції» [258].

На думку В. Теліпко, політичні відносини, тобто відносини між соціальними групами, націями і народами, пов'язані з їх участю у боротьбі за державну владу та вибором методів її здійснення, а також з взаємовідносинами держави з іншими елементами політичної системи, регулюються політичними нормами. Політичні норми – це правила поведінки різноманітних суб'єктів політики, учасників політичних відносин та поточного політичного процесу [385, с.269-270]. Вони

закріплені у політичних деклараціях, програмних документах партій і рухів, є основою досягнення їх політичних цілей, а тому мають суто декларативний характер і реалізуються тією мірою, що визначається політичною ситуацією в країні.

Вивчаючи теоретичні аспекти взаємодії політики і права та, аналізуючи конкретні приклади такої взаємодії, дослідники виокремлюють негативні моменти у співвідношенні політики і права. Зокрема, вони вказують на співвідношення таких чинників, як ступінь його демократичності, стан законності і правопорядку, дотримання прав людини та громадянина, форма влади та порядок її зміни, тип політичного режиму та взаємодія політичної й управлінської еліти тощо.

Боротьба за владу та її утримання, за участь в управлінні державними справами характеризується взаємодією суб'єктів, яка відбувається із порушенням правових норм. Історія попередніх століть налічує безліч фактів, коли суб'єкти політичної боротьби досягають поставленої мети за допомогою механізмів, які суперечать правовим та моральним нормам суспільства. Саме такі, складні та суперечливі, суспільно-політичні процеси, що пов'язані з боротьбою за владу в державі, є одним із пріоритетних завдань сучасних правових студій, значна увага яких приділяється таким формам політичної боротьби, як революція, тероризм, війна, що несуть загрозу національній безпеці та є прямим порушенням суспільних норм.

Правовий вимір таких політичних явищ як революція, війна що мають безпосереднє відношення до процесів пов'язаних із захопленням та зміною влади є об'єктом сучасних правових студій. Так, окремі аспекти проблеми з'ясовано Ю. Ветютневим [60] та С. Назаровим [282], С. Погребняк, Е. Уварова [318], Л. Матвєєва [257] та ін. які оперують переважно історичним матеріалом.

Вивчаючи зазначені політичні явища у їх історичному розвитку, дослідники оперують такими філософсько-правовими категоріями, як справедливість й насилля, та зводяться до розуміння його як кримінального злочину. Тоді як, проблемі державного перевороту в даному контексті належна увага не приділяється.

З розвитком нових теоретико-методологічних підходів з'явилася можливість по-новому подивитись на політичні системи та процеси, що відбуваються у

суспільстві. Застосування правового аналізу державного перевороту відкриває цікаві у науковому аспекті перспективи, для політичних та юридичних досліджень процесів пов'язаних із політичною боротьбою. Відсутність відповідної методології зумовлює пошук шляхів конкретних підходів на міждисциплінарному рівні, а саме до таких галузевих дисципліни, як конституційне право, кримінальне право, що об'єктивує нові проблеми теоретичного і практичного змісту феномену державного перевороту.

Правові аспекти політичних змін та способів, шляхів нелегітимного отримання влади в суспільстві завжди опинялися в центрі уваги вчених. Містяться вони у політичних поглядах, ідеях політичних діячів, їх уявленнях щодо структури державної влади, формах та методах їх діяльності, а також регулюванні відносин у суспільстві з приводу влади. Державний переворот, як спосіб боротьби за владу має складну як політичну, так і правову природу.

Так, античні філософи Гуань-Чжун, Демокріт, Сократ, Платон, Арістотель та мислителі і церковні діячі Середньовіччя, зокрема Августин Блажений, Василь Великий, Григорій Нісський, Фома Аквінський вказували, що правитель має бути призначений (або наслідувати владу) згідно закону. При цьому закон як норма спирається на божественну волю і справедливість. Тому будь-яке захоплення влади або «знищення державного ладу є злочином, який іде наступним після злочину проти богів» [314, с. 309–542]. Державний переворот (бунт, заколот чи повстання) – це злочин, наслідки якого здатні зруйнувати всі закони божественні й людські, призводить до кровопролиття та руйнує усякий порядок, і будь-який уряд втягує суспільство до хаосу, насилля і громадянських воєн [91, с. 248–255]. Царевбивство вважалося безпрецедентним випадком і великим злочином. У розумінні простого народ, у монарх-самодержець виступає як помазаник Божий, а замах на царя, на ідею самодержавну, означає виступ проти Бога.

Правові аспекти наслідування та зміни влади були висвітлені філософами-гуманістами Нового Часу, Т. Мором [276] та Т. Кампанелла [165, с. 23]. Їхнє бачення виборної та колегіальної влади не лише знайшли своє втілення, а й протягом століть закріпилися законодавчо.

В епоху Просвітництва сакральний зміст монархії ставиться під сумнів та поступово втрачає сенс: якщо особистість государя перешкоджає досягненню загального блага – піддані отримують право на непокору, і як далеко це непокоря буде сягати та, як проявлятися залежить від багатьох соціально-політичних факторів.

За роки існування людської цивілізації створено низку нормативних документів, які містять норми та правила отримання та перерозподілу влади в державі. Так, дана позиція знайшла відображення у Соборному укладенні 1649 р. законів Російської держави, за яким будь-які дії, спрямовані проти особи государа або його сім'ї (бунт, змова, переворот) визначаються як державний злочин. Важливим доповненням до Укладення стали кодекси, прийняті за Петра I, зокрема й Артикул військовий (1715 р.), якими визначалися злочини проти царя і царської влади, а також збройний виступ проти влади [79].

У «Законах про тимчасовий державний устрій України» [145] П. Скоропадського закріплюється необмеженість влади гетьмана. А законом від 1 серпня 1918 р. «Про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування поза межами держави ясновельможного Пана Гетьмана Всієї України» визначаються підстави та процедура легітимної передачі влади в державі.

Державний переворот, або його спроба – це не лише показник існуючої політичної, економічної і соціальної нестабільності, що свідчить про загострення суперечностей та конфліктів у внутрішньому розвитку та функціонуванні суспільства, державний переворот – це прояв слабкості демократичних інститутів і нерозвиненості громадянського суспільства, це показник дисфункціональності механізмів передачі влади законним шляхом, яка зазвичай визначається Конституцією.

Конституція кожної країни є тим основним законом, норми якого є нормами прямої дії й основою суспільних відносин, зокрема відносин, які визначають діяльність у сфері влади та охорони суспільного ладу від злочинних посягань. Окремі аспекти регулювання влади та владних відносин (засади її поділу та порядок зміни) містять конституції держав Європи [193; 194; 195], Європейського союзу

[192], конституції держав-учасників СНД [191] та в Конституції України [197]. У передбаченому Конституцією та законами країни порядку, система владних органів, які представляють собою главу держави, законодавчу, виконавчу і судову владу (монарх, президент, парламент, вищі, центральні та місцеві органи виконавчої влади тощо) – складають державну владу та її конституційний лад. Захоплення, або зміна влади у спосіб, що суперечить конституційним нормам кваліфікується законодавством як злочин.

Виходячи із наведених та інших нормативних документів, створених людством, можна зазначити, що будь-яке захоплення влади, яке суперечить моральним та чинним правовим нормам держави визначається як злочин.

Злочин – це діяння людини, що посягають на найважливіші суспільні відносини, які склалися і є визнаними та прийнятними в суспільстві, та охороняються кримінальним законом. Так, наприклад, у французькому Кримінальному Кодексі (Code p nal) XIX початку XX ст. рішучість двох або більше осіб діяти з метою повалення або зміни існуючого державного ладу, визначається як державна змова та розцінюється як кримінальний злочин. Згідно Імперському укладенню Кримінального Кодексу Німеччини, державний переворот, а також змова між кількома особами вчинити дії, спрямовані проти глави держави, конституції – визнавалися злочинами [79].

На підставі порівняльної характеристики кримінально-правових норм Кримінального Кодексу України та зарубіжного законодавства, зокрема Кримінального Кодексу Азейбарджанської республіки, Російської Федерації, Грузії, Литовської республіки, Польщі, Німеччини вітчизняний дослідник І. Томчук, зазначає, що дії спрямовані на насильницьку зміну або захоплення та утримання державної влади визначаються як злочин, адже ніхто не може узурпувати державну владу [393]. Такого погляду дотримується Д. Олейніков [293].

Автори науково-практичного коментаря до Кримінального Кодексу України за редакцією М. Мельника і М. Хавронюка, дії з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення чи нелегітимну зміну державної влади, створення зі вказаною метою не передбачених законодавством воєнізованих

або збройних формувань чи груп, захоплення й утримання будівель чи споруд, що забезпечують діяльність органів державної влади (скажімо будівель, де розташовані Верховна Рада, Адміністрація Президента України, Кабінет Міністрів України), організація великомасштабних масових заворушень, а також фактично створення незаконних вищих органів державної влади [284] кваліфікують як злочин, що суперечить конституційним нормам. Отже, державний переворот як антиконституційний спосіб зміни влади в державі – це злочин.

Не зважаючи на те, що проблеми правового виміру державного перевороту не були предметом спеціальних комплексних досліджень, їх вивчення проводилось у рамках чи то окремих аспектів проблеми, чи у рамках іншого предметного аналізу.

Зокрема, проблема дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, відбувається в галузі кримінального права та спирається на праці Г. Анашкіна, А. Бантишева, Ю. Палія, С. Денисова, Є. Пудовочкина та ін.

Так, захоплення влади Ю. Дьомін та С. Юлдашев визначають як «повалення, протиправне відсторонення від влади повноважних осіб і самочинне заволодіння нею особами, угрупованнями, організацією, яким ця влада не належала» [134]. При цьому Г. Анашкін [3] та О. Бантишев [28, 29] під захопленням влади розуміють усі форми незаконного заволодіння владою (захоплення кожної з галузей влади як у центрі, так і на місцях) та звертають увагу на те, що здійснюються вони із застосуванням насилля. Найбільш повно та об'єктивно характеризує поняття «захоплення державної влади» Є. Пудовочкін, який вказує, що захоплення влади означає спробу незаконного приходу до влади суб'єкта, якому ця влада не належала, шляхом фізичного усунення осіб, які здійснюють владні повноваження, їх ізоляцію, самопроголошення злочинця на їх місці і узурпацію влади. Захоплення влади передбачає незаконне заволодіння правом приймати рішення і проводити через органи державної влади політику узурпаторами [343]. Захоплення державної влади як небезпечні посягання на суспільні відносини та насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу пояснюють вітчизняні дослідники І. Діордіца [121],

Р. Чорний [423], Д. Слінько [364] та ін. Отже, правове визначення захоплення влади та розуміння змісту державного перевороту відповідають змісту злочину.

Як будь-який злочин, державний переворот – це організоване, в умовах цілковитої таємничості та реалізоване захоплення влади або її зміна. Тобто наступною об'єктивною стороною державного перевороту є попередня змова його організаторів та учасників про вчинення дій спрямованих на незаконне отримання влади. В даному випадку, доцільно розглянути етимологію слова «змова». Сучасні тлумачні словники української мови пояснюють змову як «таємну угоду для досягнення якої-небудь мети (частіше політичної), взаємну домовленість кількох осіб про спільні дії» [380, с. 341] та таємну домовленість про спільні дії проти кого-небудь з політичною або іншою метою, вказує й А. Івченко [153, с. 155].

Отже, змова є таємною формою домовленості осіб (певних угруповань) щодо спільного вчинення ними конкретного злочину, відповідно до взятих на себе кожним суб'єктом зобов'язань, попередньо погоджених усіма учасниками такої групи. Згідно з українським Кримінальним Кодексом змова означає «...таємну угоду двох чи більше осіб, спрямовану на здійснення конкретних, визначених планами зловмисників акцій з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади» [28, с.21; 29, с.64]. Наявні й інші позиції з цього приводу. В рамках теми дослідження, змова про здійснення перевороту означає угоду, досягнуту між суб'єктами політики, яка містить певні істотні умови щодо способу захоплення влади (вчинення злочину), сил, засобів та розроблення певної стратегії та тактики реалізації цілей.

Цікавим з цього приводу є приклад дворцевого перевороту 11-12 березня 1801 р., який об'єднав в собі не лише різних за віком, за правовим статусом, за службовим становищем, а й за мотивами ініціаторів та організаторів перевороту, головною метою яких було егоїстичне бажання розправи над особистістю правителя та заміною його на іншого. В даному державному перевороті варто виділити:

- змову дворянської фронди, яка пов'язана з ім'ям Н. Паніна (в мемуарах перевороту 1801 р. він вважається переконаним адептом аристократичної конституції та прибічником обмеження абсолютної влади імператора), що мала на

меті законодавчо обмежити владу монарха вищим представницьким державним органом, склад якого повинен обиратися із представників аристократії. Тобто ініціаторами перевороту, відповідно, й організаторами змови виступають представники аристократії;

- змову ображених та бажаючих відновити (реставрувати) часи правління Катерини II та «золотий вік дворянства» (брати Микола та Валер'ян Зубови, П. Талізін);

- змову «тих, хто бажали міцності» – граф П. Пален – Л. Бенінгсен їх мотивом яких було зайняти провідні позиції при дворі;

- російські дослідники-історики Ю. Сорокін, А. Скоробогатов, Л. Куанчалєєва, спираючись на результати аналіз історичних документів (депеші та листи англійського посла Ч. Уїтворта) проведеного Дж. Кінні, визнають переворот 1801 року як «англійську змову» та пов'язують її з іменами Ч. Уїтворта, англійського посла у Петербурзі, і С. Воронцова, російського посла в Лондоні, що захищали інтереси Великобританії, для якої союз Павла I і Наполеона представляв серйозну загрозу. Ініціатори та організатори даного перевороту мали як конкретні домовленості, визначені планами зміни монарха та повноти захоплення влади, так і попередньо таємно погоджені усіма учасниками домовленості щодо правового забезпечення перевороту (змовники йшли до палацу з документами на основі яких влада переходила до Олександра Павловича, зокрема Акт про відречення Павла I від влади і Указ Олександра Павловича про вступ на престол) [373; 363].

Врахувавши результати досліджень найбільш загальних стратегій і тактик державних переворотів різного типу, які мали місце в XX столітті та спираючись на власний політологічний та фактографічний аналіз державних переворотів, проведений в рамках дослідження, та за логікою кримінального законодавства різних часів і країн, варто зазначити, що державний переворот, фактично є «силовим» методом захоплення влади. Тобто захоплення влади за допомогою насилля. Згідно Кримінального кодексу України «насилля» (стат.: 5, 116, 123, 126, 127, 144, 152, 153, 157, 160, 161, 162, 174, 180, 186, 187, 228, 340, 345, 346, 355, 365, 373, 377, 398, 405, 431, 433) є способом здійснення злочину, обтяжуючою

відповідальність обставиною або кваліфікуючою ознакою складу злочину. Але здебільшого, насилля – це спосіб/метод здійснення злочину [383].

До насильницьких методів захоплення влади під час та після здійснення державного перевороту, що суперечать конституційним нормам належать:

1. фізичне усунення осіб (вбивство, отруєння, доведення до самогубства), які здійснюють надані їм за законом владні повноваження, або погроза (викрадення, насильне утримання представника влади та членів його родини) фізичної розправи з вимогою вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення;
2. блокуванням законодавчих органів влади, королівського палацу, резиденцій, адміністративних будівель;
3. захоплення та блокування роботи військових частин, урядових та соціальних закладів;
4. захоплення державних об'єктів (телеграф, радіо, телебачення, пошта, банки, аеродроми), управління енергосистемами та інформаційними ресурсами;
5. перекриття соціально значущих дорожніх шляхів;
6. ізоляція депутатів, висування ультиматумів;
7. недопущення представників влади в робочі приміщення та інші протиправні дії.

Застосування насилля під час здійснення державного перевороту веде до руйнування структури влади (дискримінації інститутів влади) та часткової дезорганізація суспільства.

Крайні методи застосування прямого та/чи опосередкованого насилля під час та після здійснення державного перевороту вказують на те, що він апріорі відкидає можливість будь-якого компромісу і передбачає дії протилежні нормам, домовленостям, правилам, цінностям регламентованим у конкретній державі.

Серед загальновідомих цінностей, зазначає В. Горбатенко [97,с.54], характерних для аналізу процесу й технології прийняття та впровадження державної політики, найважливішими є правові (конституційні) й політичні цінності. Основою конституційних цінностей є права людини.

Права людини – це певним чином внормована її свобода, її потреби чи інтереси, вимоги про надання благ, спрямовані суспільству, державі, законодавству, це певний вид, форма існування, спосіб прояву моралі.

У сучасному розумінні права людини, як вважають дослідники філософсько-правових проблем, окреслюють як простір, що забезпечує кожному умови для самореалізації, тобто простір для особистісної автономії. Це, насамперед, ті норми, які в науці міжнародного права називають *jus cogens*. Вітчизняні дослідники М. Антонович, А. Колодій, А. Олійник вважають основними правами людини універсально визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та конституціями держав [11]. Серед яких Міжнародна хартія прав людини (1948р.), Конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.), Європейська соціальна хартія (1961 р.) [337, с.135-136].

Будь-яке основне право людини повинно бути визнане та конституційно закріплене. Саме конституційні права є фундаментальними правами, оскільки вони закріплюються в конституціях сучасних держав як найважливіші й пріоритетні, а на їхній основі визначається статус людини в суспільстві [234, с.11].

Конституційне право людини – це певні юридичні можливості суб'єкта конституційно-правових відносин, необхідні для задоволення особистих інтересів і потреб, обумовлених рівнем розвитку в сучасний період розбудови держави.

Державний переворот, як антиконституційний спосіб боротьби за владу, що відбувається із застосуванням насилля, порушує та/або обмежує права людини – право на життя (особисту недоторканність, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє середовище, житло, на ім'я, честь і гідність тощо) та політичні права (суб'єктивні публічні права, які дозволяють громадянам брати участь в організації та здійсненні діяльності держави, право на вільне волевиявлення (зміна влади в державі через вибори (обирати та бути обраним), наслідування), на народовладдя, національні та релігійні права. Причому поряд з базовими правами порушуються й другорядні – свобода слова, думки, політичні й ідеологічні переконання, віросповідання, зборів та спілок, приватне життя та ін.

Застосування таких методів, як фізичне знищення або заподіяння шкоди здоров'ю представнику верховної влади в державі, взяття під варту монархів та членів династії, керівників держав та уряду, арешт впливових громадських та військових діячів є прямим порушенням права на життя та особисту безпеку.

Блокування та захоплення королівського палацу, резиденцій, адміністративних будівель, захоплення урядових закладів та державних об'єктів, комунікаційних та енергетичних центрів, перекриття соціально значущих дорожніх шляхів, блокування військових частин тощо є порушенням права на приватне життя, його безпеку та ін.

Як під час державного перевороту, так і в процесі становлення нової влади має місце дискримінація, пригнічення національної, релігійної гідності (геноцид), що є порушенням національних та релігійних прав, права на ідеологічні та політичні переконання, віросповідання. Але будь-які вияви пріоритету політики над правом і правами людини є свавіллям. Якими б не були політичні цілі, вони не можуть стати виправданням виходу за межі права, порушень конституційної законності, прав людини [337, с. 99].

Таким чином, боротьба за владу у формі державного перевороту не сумісна із забезпеченням прав людини та у суспільній свідомості сприймається лише як виключно негативне змістовне навантаження.

Але державний переворот як політичне явище, наслідком якого є зміна політичної еліти/керівництва та зміни політичного режиму й вектору політичного розвитку держави, тимчасово паралізує основні політичні центри держави та руйнує основи її легітимності та легальності.

Легітимність є соціокультурною характеристикою влади і виходить від народу, який визнає чи не визнає її правомірною. Тобто легітимність означає підтримку влади з боку широких шарів населення та забезпечує стабільність і стійкість влади. Тоді як легальність – формально-юридична характеристика влади, яка виходить від самої влади та встановлює загальнообов'язкові правила поведінки у формі законів і контролює їх дотримання. Тобто визначає законність влади.

Такі особливості легальної і легітимної влади означають, що легітимною може бути і нелегальна влада (отримана в результаті державного перевороту), тобто незаконна влада – в разі, якщо вона визнається підвладними.

Тому процес правового оформлення, тобто легітимації державного перевороту потребує більш детального розгляду.

Як свідчить політичний досвід, процес легітимації, обґрунтування прав на владу (престол) починається відразу після державного перевороту або ще під час його підготовки та здійснення.

Наприклад, дворцевий переворот 11 березня 1801 р. у Російській імперії, під час якого влада перейшла від Павла I до Олександра Павловича. Змовники йшли у палац з готовими документами, на підставі яких влада переходила Олександрові Павловичу, серед яких Акт про зречення Павла I від влади, Указ Олександра Павловича про вступ на престол, Постанову Сенату про зречення Павла I від трону і вступ на трон нового монарха або регентство. Але змовникам не вдалося домовитися з Павлом I, тому все скінчилося «кривавою розправою» [363]. Про підготовку правового забезпечення даного перевороту вказує і готовність вищих державних органів присягнути новому імператору.

Концентрованим вираженням всіх змін, що відбуваються в політичній сфері, виступає політична інституціоналізація. Інституціоналізація визначається як «процес набуття організаціями і процедурами цінності і стійкості», сукупність подій, пов'язаних із створенням політичних інститутів, їх зміцненням, стабілізацією і їх вкоріненням у суспільстві [412, с. 32], процес організації й регулювання суспільного життя, формалізація та стандартизація суспільно-політичних відносин, процес становлення та правове оформлення нових політичних інститутів, закріплення певних суспільно-політичних відносин [152].

Отже, процес оформлення та закріплення відповідних політичних намірів організаторів та виконавців державного перевороту в нову форму організації влади, формування нових правил і засобів їх регулювання та їх нормативне закріплення можна розглядати як процес інституціоналізації.

Виправданим буде посилення, на думку А. Колодія, який стверджує, що поняття «інституціоналізація» розуміється як «нормативно-правове врегулювання компетенцій органів державної влади» [186] та О. Сушинського, який розширює значення терміну «інституціоналізація», характеризуючи його «як, ліквідацію, реорганізацію установ здійснення влади» [379, с. 375]. Державний переворот веде до зміни влади в державі, до ліквідації певних її структур і створення нових, тому виникає необхідність у нормативно-правовому врегулюванні їх діяльності.

У зв'язку з цим, виділення вектору політичної інституціоналізації важливе для розуміння суті та визначення напрямку здійснюваних трансформацій соціально-політичної системи під час і після здійснення державного перевороту.

Майже кожна політична сила, що прийшла до влади в результаті перевороту намагається: розпустити парламент, уряд; встановити заборону на діяльність політичних партій та громадських організацій; вдаються до застосовування репресій до опозиційно налаштованих політичних лідерів та сил, які можуть вплинути на розстановку політичних сил; змінюють або відміняють конституцію (наприклад, державний переворот в Греції та режим тріумвірату «чорних полковників» Г. Пападопулуса, Н. Макарезоса, С. Паттакоса, державний переворот Ю. Пілсудського та його режим «санації», створення гетьманату П. Скоропадського, зміна державного устрою України 2010 р. за рішенням Конституційного Суду); чинять пряму і непряму управлінську дію на інституціональну структуру суспільства. Наприклад, після Жовтневого перевороту 1917 р. більшовики не могли розраховувати на підтримку Установчих зборів, тому засобом легітимізації нової влади став II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, скликаний для легалізації перевороту.

Згідно об'єктного підходу, уособленням інститутів є сукупність норм, правил, законів, інструментів, моделей поведінки, звичаїв, цінностей, санкцій, стимулів і так далі. Побойуючись втратити в результаті народних виступів таку жадану владу, представники влади (президент, монарх), вдаються до введення октройованих конституцій [196, с. 50] для утримання влади отриманої під час державного перевороту.

Наприклад, після державного перевороту А. Карагеоргієвича у Кролівстві сербів, хорватів та словенців 6 січня 1929 р., було скасовано Відовданську конституцію 1921 р., розпущено парламент і заборонені партії та об'єднання, що мали національний чи релігійний характер. Політики, що оточували А. Карагеоргієвича, наполягали, щоб його ідеї про загальноюгославський характер майбутнього парламенту отримали відображення в новій конституції, яка б гарантувала їм подальше перебування при владі. Таку Конституцію було проголошено монаршим маніфестом 3 вересня 1931 р.. Здавалось, що прийняття «дарованої» конституції 1931 р. мало вигляд відмови А. Карагеоргієвича від відкритої диктатури. Насправді ж сутність управління залишалась незмінною. Відновлені та новостворені інституції квазідемократичного характеру були лише лаштунками, адже влада робила все можливе аби не втратити важелі впливу (відновлення парламентаризму разом з прийняттям закону, який зводив нанівець боротьбу опозиції; розбудова органів самоврядування, але в такому вигляді, що вони повністю контролювались правлячою верхівкою; дозвіл створення політичних об'єднань, але тільки тих, котрі були лояльні до корони. Король прагнув зберегти основні риси режиму особистої влади, ішов на компроміси з урядовими політиками, опозиціонерами та країнами союзницями (Францією та Чехословаччиною), вводячи фіктивні зміни до державного устрою [105, 180].

Незаконно встановлена в результаті державного перевороту влада, може виявитись ефективною в економічному, соціальному та політичному відношенні, отримати визнання народу і таким чином стати легітимною, але його організатори прагнуть до якнайшвидшої легітимації своїх дій, в тому числі й легалізуючи їх шляхом зміни правового поля країни.

Тоді як, зіткнувшись з неприйняттям декларованої версії легітимності, змовники та організатори державного перевороту часто йдуть на застосування репресій, масового політичного терору, політики геноциду, що порушує права людтні та громадянина.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зафіксувати наявність визначальних правових принципів, які характеризують проблему незаконної зміни влади або посягання на неї.

Державний переворот з погляду чинної системи права – це злочин, здійснений за попередньою змовою, метою якого є захоплення влади в державі. Державний переворот веде до порушення правових норм, визначених та закріплених у конкретному суспільстві. Тому державний переворот належить до таких політичних процесів, що змінюють існуючий в суспільстві політико-правовий стан та породжують відповідні політико-юридичні наслідки.

Висновки до 3 розділу

Однією із складових політичного процесу суспільства є протистояння між різними політичними суб'єктами з приводу влади, що проявляється як послідовна зміна фаз виникнення, артикуляції і розв'язання політичних конфліктів. Конфліктна взаємодія політичних суб'єктів, що набуває форми гострої політичної боротьби та може відбуватися у формі державного перевороту.

Державний переворот, або його спроба – це показник існуючої політичної, економічної і соціальної нестабільності, що свідчить про загострення суперечностей та конфліктів у внутрішньому розвитку та функціонуванні суспільства.

Державний переворот як політичний конфлікт є елементом політичного процесу, частиною загального циклічного розвитку конкретного суспільства наслідки якого надають певну векторну спрямованість розвитку політичної системи.

Державний переворот, як прояв політичного конфлікту, відбувається у двох макрополітичних вимірах: між соціальними-політичними групами, які в силу тих чи інших причин позбавлені влади, але прагнуть її здобути та групами, які на даний момент представляють владу; у середині соціальних-політичних груп, наділених владою, але які прагнуть більшого впливу на прийняття рішень, всеосяжного задоволення своїх інтересів. Як гострий конфлікт між соціально-політичними групами, інтереси яких несумісні або суперечать один одному, державний переворот належить до конфліктів з «нульовою сумою».

Як іррегулярний процес зміни влади, державний переворот виступає своєрідною точкою біфуркації (кінцевою або початковою) у політичному конфлікті та характеризується насиллям.

Державний переворот відрізняється пейоративним змістом у якому насилля виступає формою самовираження, засобом боротьби та способом утримання влади. Суб'єкти політики під час і після здійснення державного перевороту вдаються до таких форм політичного насилля, як репресії, терор та геноцид, що є каральними заходами діючої влади до попередників та представників опозиції. Застосування таких форм насилля не має концептуальних пояснень, а проявляється лише в практичній площині, коли влада відчуває відсутність суспільно-політичної підтримки. Тоді як геноцид – це цілеспрямована політика, до якої вдається політична сила, яка прийшла до влади в результаті державного перевороту.

Незаконно встановлена в результаті державного перевороту влада, може виявитись ефективною в економічному, соціальному та політичному відношенні, отримати визнання народу, і таким чином стати легітимною, але його організатори прагнуть до якнайшвидшої легалізації своїх дій шляхом зміни правового поля країни.

Тоді як зіткнувшись з неприйняттям декларованої версії легітимності, змовники та організатори державного перевороту вдаються до дій, що порушують права людини та громадянина.

ВИСНОВКИ

Проведене дисертаційне дослідження державного перевороту як політичного явища дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Ступінь дослідження теми в філософсько-політичній науці явно дисонує з рівнем її важливості для розуміння процесів суспільно-політичних трансформацій. Увага науковців переважним чином зосереджена на політичних конфліктах, які виникають з приводу влади, на політичному насиллі, яке постійно супроводжує політичну боротьбу, на політичній боротьбі, на революціях які є більш масштабним процесом, тоді як наукових праць узагальнюючого характеру щодо проблеми державного перевороту в Україні поки що немає. Відповідно, не сформовано єдиного бачення даного явища, відсутній консенсус з приводу причин, мотивів і сутності державного перевороту, його специфіки та особливостей, форм та наслідків.

Еволюція політичної думки стосовно проблеми державних переворотів пройшла шлях від уявлень, які, виходили з божественного характеру влади як складника світового космічного порядку, політичних ідей античності, які відійшовши від міфологічного до раціонально-логічного пізнання та пояснення процесів зміни та отримання влади, набули форми теорії, ознак цілісності й системності, від релігійного пояснення влади та права на неї мислителями Середніх віків, за яким влада походить від Бога й тому повинна бути підпорядкованою тільки

духовній владі до політичної ідеології «макіавеллізму», від соціалістичної теорії боротьби за владу, до розуміння того, що державний переворот можна вважати способом вирішення політичних проблем і засобом задоволення політичних інтересів.

2. Наукові категорії «державна влада», «політична боротьба», «політичне насилля», «політичний конфлікт», «політичні інтереси», «політичні потреби», «державний переворот», «військовий переворот», «хунта», «двірцевий переворот», «бунт», «заколот», «змова», «повстання», «путч», «пронунсіаменто», «революція» є базовими у визначенні змісту і політичної природи явища державного перевороту, та характеризуються певною взаємозалежністю. Запропоновано уточнене визначення поняття «державний переворот» – як неконституційна форма захоплення чинної влади в державі, яка здійснюється із застосуванням силових методів або погрозою застосування насилля, організованою групою осіб з метою зміни владної структури, політичного режиму та політичної системи в цілому, в інтересах соціально значущого сегменту політики.

3. Сутність державного перевороту як форми політичної боротьби полягає в отриманні доступу до прийняття загальнозначущих рішень, за пріоритетність задоволення своїх інтересів та потреб, за вплив у системі політичних відносин, за все те, що становить зміст влади і є домінантою політичного впливу.

Передумови державного перевороту пов'язані із взаємодією політичних і економічних процесів у суспільстві – розподілом влади і багатства між різними групами та окремими особами, а також із процесами, які створюють, підтримують і трансформують політичну систему. Аргументовано, що ендогенні і екзогенні чинники державного перевороту можуть мати як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Зокрема, до ендогенних чинників належать: відсутність діючих законів про порядок зміни влади в державі; політична нестабільність, як неспроможність діючої влади забезпечити реалізацію політичних та економічних прав і свобод громадян, що проявляється у гострій політичній боротьбі за певні політичні позиції у структурі влади; криза складної бюрократичної інфраструктури державного управління, як неузгодженість виконавчої та законодавчої влади щодо повноважень;

слабкість позицій правлячих лідерів та дезорганізація системи влади; неефективність діючої влади та режиму; втрата легітимності діючою владою; деспотичний, тиранічний та авторитарний характер правління; слабкість і корумпованість влади всіх рівнів; олігархізація влади та політики; криміналізація політики; релігійні, національні та етнічні конфлікти, дискримінація окремих етнічних груп або меншин; корпоративні інтереси армії та\або індивідуальні інтереси певних політичних акторів. До екзогенних чинників – геополітичні інтереси держав-сусідів, політико-стратегічні умови розвитку держави, економічні та політичні відносини між країнами, підтримка або вигода матеріальна чи військова.

Характер перевороту, його політична спрямованість залежить від того, які політичні сили і з якою метою його вчиняють, і чиї інтереси вони відстоюють, від політичного клімату, від політичної активності населення та культурних традицій конкретного державного утворення. Здійснення перевороту – тривалий, складний і кропіткий процес, що потребує чіткої організації та тактики з боку основних політичних акторів.

Специфічними ознаками державного перевороту, які відрізняють його від решти неконституційних форм політичної боротьби у суспільстві, визначено:

- нелегітимний спосіб, з точки зору чинного законодавства, отримання або зміни влади чи режиму;
- не призводить до зміни соціально-економічного устрою держави;
- завжди таємно підготовлена та добре організована боротьба, що характеризується відкритим насиллям, швидкістю та рішучістю у процесі захоплення і встановлення влади;
- державний переворот породжується протиборством політичних лідерів (політичних груп), з приводу устрою державної влади, балансу повноважень у її структурі, за статус і реальні позиції, породжене бажанням зберегти, зміцнити або запропонувати суспільству нову владу в державі. Організаторами та виконавцями виступає обмежене коло осіб, які мають або безпосередній стосунок до влади, або наділені обмеженими владними повноваженнями та користуються певним

авторитетом у соціально-політичному середовищі, здатні повести за собою людей та спонукати їх до боротьби (харизматична політична особистість, представники військової еліти чи керівники).

Вказані структурні та процедурні фактори обумовлюють комплекс наслідків державного перевороту.

5. Наслідки державного перевороту доречно об'єднувати в групи, відповідно до сфер їх впливу – політичні, соціальні, економічні, демографічні, гуманітарні. Наслідки державного перевороту можуть бути: прогнозовані (передбачувані) і не прогнозовані (непередбачувані); мати позитивний (стабілізуючий) та деструктивний (дезінтегруючий) характер. Аргументовано, що реконфігурація влади та її дисфункціональність можуть створити умови для загрози національній безпеці та втраті суверенності держави. Наголошено, що негативні наслідки державного перевороту проявляються як у політичній, так і в соціальній сфері життя суспільства. У довгостроковій перспективі, державний переворот може призвести до позитивних наслідків, що проявляються у відновленні політичної стабільності, в інтеграції країни до нового економічного простору, в усвідомленні політичними акторами й значною частиною суспільства своїх корінних інтересів.

6. Запропоновано комплексну, об'єднану з урахуванням особливостей сучасного суспільства типологію державних переворотів:

за специфікою використання правових процедур – позаправові та антиконституційні;

за характером і ступенем організованості вони є професійно підготовлені й добре керовані та анархічні;

за результатом – успішні та неуспішні;

за політичними наслідками та ступенем змін – часткові (в результаті державного перевороту змінюються окремі суб'єкти державної влади) та повні (в результаті державного перевороту змінюються усі суб'єкти державної влади);

за глибиною змін – особистісні (персоніфіковані), політико-орієнтаційні, політико-режимні;

за історичною значущістю – прогресивні, реакційні та консервативні;

за засобами боротьби – не мирні (збройні – військовий переворот, путч, прону́сіяменто) та мирні (конституційні, перевороти наслідування);

за ступенем застосування насильства та кількістю жертв – перевороти без застосування відкритого насилля (відсутністю жертв), перевороти із застосуванням опосередкованого насилля (випадкові або одиничні жертви) та перевороти із значним рівнем застосування насилля (із кількістю жертв від 25 до 100 осіб);

за джерелом (каталізатором) державного перевороту – «двірцеві перевороти» або «урядові» (політична еліта, корумповані чиновники), олігархічно-кланові перевороти (представники фінансових корпорацій, олігархічні клани) та військові перевороти (представники армії, силових структур);

за кількістю та складом учасників перевороту – з досить обмеженим, колом осіб, переважно із людей, що мають певний стосунок до сфери владних відносин із складу правлячої верхівки – переворот «з верху»; перевороти з незначною кількістю учасників переважно із представників збройних сил, спецслужб – переворот «з низу»;

за ступенем сприйняття громадськістю та населенням країни, а також іншими країнами – легітимні та нелегітимні;

за загальними соціально-економічними та іншими комплексними суспільними наслідками (щодо головних показників рівня суспільного розвитку та якості життя) – конструктивні (стабілізуючі), деструктивні;

за зовнішньополітичним фактором – локальні та геополітичні.

7. Політичні конфлікти виступають формою взаємодії окремих політичних та державних діячів, політичних партій та інших інститутів, політичних груп, громадських об'єднань, класів, держав, громадських діячів з приводу влади.

Державний переворот, що є одним із ймовірних проявів політичного життя соціуму зумовлюється різноманітністю базових суспільних потреб та інтересів. Явище державного перевороту є складовою політичного процесу, що впливає на вектор розвитку політичної системи суспільства та виступає точками біфуркації у політичному циклі суспільства. Відтак, він виступає як своєрідна модель, завдяки якій можна представити й реконструювати будь-які політичні процеси.

Обґрунтовано, що державний переворот не є ні статичним, ні перманентним станом політичної системи, а виступає як причинно-зумовлений процес, що призводить до її дисфункціональності та кризи суспільства, а в окремих випадках – до стабілізації. Як іррегулярний процес зміни влади, державний переворот залишається конкретним емпіричним фактом політичного життя суспільства, який визначається певним локальним і часовим простором та застосуванням насилля.

Державний переворот належить до колективного неструктурованого, добре організованого з обмеженою кількістю учасників насилля, яке спрямоване на радикальну зміну або ліквідацію діючої влади. Як будь-яке раціональне насилля, державний переворот заснований на силі й авторитеті. Під час державного перевороту можуть застосовуватися як чисто фізичні, психологічні, так і правові засоби насилля. Державний переворот як інструментальне насилля переслідує конкретну мету – перерозподіл або формування нової влади. Він виступає формою самовираження, засобом боротьби та способом утримання влади. Застосування репресій та терору не має концептуальних пояснень, а проявляється лише в практичній площині, коли влада відчуває відсутність суспільно-політичної підтримки. Застосування таких форм насилля веде лише до поглиблення конфлікту, до загострення політичної боротьби (революції, громадянські війни), розколу країни, втрати її незалежності, територіальної цілісності та суверенітету.

Державні перевороти, як різновид політичного конфлікту виступають рушійною силою перетворень, призводять до серйозних і часто непередбачуваних наслідків (конструктивних, деструктивних, політико-правових), зазвичай викликають опір і осуд широкого загалу суспільства

8. Перехід сучасного політичного насилля в асиметричну площину знизив важливість силових факторів і підвищив роль політико-правових. Політичні сили, що отримали владу в результаті державного перевороту, потребують не лише легітимації, а й легалізації своєї діяльності. Процес становлення нової влади здійснюється в антиконституційний спосіб, що порушує або обмежує права людини і громадянина та інші правові норми, визначені й закріплені у суспільстві, а

легалізація пов'язана із зміною правового поля, що призводить до політико-правових наслідків.

Таким чином, результати дослідження, що представленні в рамках даної дисертаційної роботи, формують комплексне уявлення про проблему державного перевороту як форми політичної боротьби, в основі якої лежить суперечливість суб'єктивних політичних інтересів і потреб різноманітних суспільно-політичних груп з приводу зміни влади в державі, характеру її функціонування та розподілу між політичними силами.

Зважаючи на те, що політична боротьба ніколи не обмежується лише системою державної влади, протікає не лише у формальних структурах, а різноманіття політичних сил, що залучаються до неї, створюють додаткові механізми та технології захоплення влади чи зміну балансу владних структур, дана робота не завершує процес наукового дослідження проблеми державного перевороту у політичній боротьбі. Окремі аспекти досліджуваної проблеми, зокрема квазіперевороти, заслуговують на подальший самостійний науковий пошук.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янов В. Організація виконавчої влади: необхідність усунення внутрішніх суперечностей / В. Авер'янов // Право України. – 2009. – № 5. – С. 30–35.
2. Александров Д. Н. Конспирология Февральского государственного переворота 1917 г. / Д. Н. Александров, Р. А. Федотов, Ж. Ю. Федотова. – М. : Рос. энцикл., 2009. – 93 с.
3. Анашкин Г. З. Ответственность за измену Родине и шпионаж / Г. З. Анашкин. – М. : Юрид. лит., 1964. – 230 с.
4. Андреев С. С. Политический авторитет и политическое лидерство / С. С. Андреев // Соц.-полит. журнал. – 1993. – № 1/2. – С. 24–37.
5. Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью Йорк : Укр. вид-во “Говерля”, 1963. – Т. 1. – 157 с.
6. Андрієвський В. З минулого (1917-ий рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Нью Йорк : Укр. вид-во “Говерля”, 1963. – Т. 2. – 210 с.
7. Анисимов Е. В. Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра / Е. В. Анисимов. – М. : Мысль, 1986. – 237, [2] с.
8. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1969. – Т. 1 : Философия древности и средневековья, ч. 1 / [ред.-сост. В. В. Соколов]. – 576 с. – (Филос. наследие).
9. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1970. – Т. 2 : Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / [редкол. : В.

- В. Соколов (ред.-сост.) и др.]. – 776 с. – (Филос. наследие).
10. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1972. – Т. 4 : Философская и социологическая мысль народов СССР XIX в. / [ред.-сост. и авт. вступ. ст. В. В. Богатов, Ш. Ф. Мамедов]. – 708 с. – (Филос. наследие).
 11. Антонович М. Юридична термінологія з прав людини: походження, тлумачення, функціонування / М. Антонович // Укр. часопис прав людини. – 1997. – № 3/4. – С. 19–26.
 12. Антонян Ю. М. Терроризм: Криминологическое и уголовно-правовое исследование / Ю. М. Антонян. – М. : Щит-М, 1998. – 306 с.
 13. Антропологія права : навч. посіб. / за ред. В. І. Кушерця. – Київ : Знання України, 2011. – 223 с.
 14. Анцупов А. Я. Конфликтология : учеб. для студентов вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 551 с.
 15. Анцупов А. Я. Словарь конфликтолога / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – 2-е изд. – М. [и др.] : Питер, 2006. – 527, [1] с.
 16. Аристотель Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч. / Аристотель. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с. – (Филос. наследие).
 17. Ахтамзян Н. И. “Тайные операции США в Чили 1963-1973 гг.” по материалам Комиссии Черча / Н. И. Ахтамзян // Латиноамер. ист. альманах. – 2015. – № 15. – С. 284–301.
 18. Ашимбаев М. С. Политический транзит: от глобального к национальному измерению / М. С. Ашимбаев. – Астана : Ел орда, 2002. – 304 с.
 19. Ашин Г. Смена элит / Г. Ашин // Обществ. науки и современность. – 1995. – №1. – С.40–50.
 20. Бабеф Г. Сочинения : в 4 т. : [пер. с фр.] / Г. Бабеф. – М. : Наука, 1977. – Т. 3. – 583 с.и
 21. Бабієва А. Катастрофогенний чинник політичного насилля / А. Бабієва // Політ. менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 163–171.
 22. Бабієва А. Політичне насилля: теоретичний аспект / А. Бабієва // Політ. менеджмент. – 2005. – № 5. – С. 161–168.

23. Бабосов Е. М. Конфликтология / Е. М. Бабосов. – Минск : Право и экономика, 1997. – 360 с.
24. Бажан О. Г. Петро Шелест і “двірцевий переворот” у Кремлі 1964 року / О. Г. Бажан // Наук. зап. НаУКМА. – Київ, 2011. – Т. 117 : Іст. науки. – С. 32–35.
25. Байтин М. И. Государство и политическая власть / М. И. Байтин. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та, 1972. – 239 с.
26. Банкович М. Государственный переворот, пронунаменто, путч: теоретический анализ / М. Банкович // Вестн. ВГУ. Сер. История. Политология. Социология. – 2008. – № 2. – С. 3–12.
27. Бантишев О. Ф. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) / О. Ф. Бантишев, О. В. Шамара. – 2-ге вид., переробл. та доповн. – Київ, 2010. – 167 с.
28. Бантишев О. Ф. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина. Розділ І. Злочини проти основ національної безпеки України / О. Ф. Бантишев, С. А. Кузьмін. – Київ : Вид. Паливода А.В., 2010. – 84 с.
29. Бантышев А. Ф. Уголовная ответственность за особо опасные преступления против государства (основы квалификации) / А. Ф. Бантышев. – Киев, 2000. – 135 с.
30. Баран З. Cichoracki P. Legenda i polityka. Kształtowanie się wizerunku marszałka Józefa Piłsudskiego w świadomości zbiorowej społeczeństwa polskiego w latach 1918-1939 / Piotr Cichoracki. Kraków, 2005. 412 s. / З. Баран // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. історична. – Львів, 2014. – Вип. 50. – С. 549–570.
31. Бардін О. Насильство, війна, тероризм як способи розв’язання конфліктної ситуації: політологічний аналіз сутності понять / О. Бардін // Людина і політика. – 2003. – № 5. – С. 83–94.
32. Бахрах Д. Н. Административное право : учеб. для вузов / Д. Н. Бахрах. – М. : БЕК, 1999. – XI, [1], 355 с.
33. Бевз Т. Феномен «революція» у дискурсах мислителів, політиків, науковців / Монографія. – К., 2012. – 176 с.
34. Бейль П. Исторический и критический словарь : в 2 т. : пер. с фр. / П. Бейль. – М. : Мысль, 1968. – Т. 1. – 391 с. – (Филос. наследие).

35. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена / пер. І. Огієнко. – Київ : Укр. Біблійне Товариство, 2002. – 1159 с.
36. Білецька Т. Сучасний соціально-політичний конфлікт: аналіз поняття / Т. Білецька // Соц. виміри сусп-ва: зб. наук. праць. – Київ, 2008. – Вип.11. – С. 181–190.
37. Білецька Ю. В. Політичні конфлікти: сутність та способи вирішення (специфіка прояву в політичному процесі сучасної України) : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Білецька Юлія Володимирівна ; Одес. юрид. академія. – Одеса, 2015. – 18 с.
38. Боброва А. Г. Основні форми сучасного політичного насилля : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.01 / Боброва Аліна Григорівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2005. – 19 с.
39. Боброва А. Основні форми сучасного політичного насилля / А. Боброва. – Київ : Світ Успіху : Юрінком Інтер, 2005. – 141 с.
40. Бойко О. Д. Україна: від путчу до Пущі (серпень 1991 – грудень 1991 р.) / Олександр Дмитрович Бойко. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2006. – 224 с.
41. Бойко О.Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно- політичного розвитку : моногр. / Олександр Дмитрович Бойко. – К. : ІПЕНД, 2002. – 306 с.
42. Большой толковый словарь русского языка / [гл. ред. С. А. Кузнецов]. – СПб. : Норинт, 2000. – 1534, [2] с.
43. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Большая Рос. Энцикл., 1997. – 1434, [20] с.
44. Борко А. Л. Поняття державної влади як основи в розумінні судової влади / А. Л. Борко // Право і Безпека. – 2011. – № 5. – С. 11–15.
45. Борщ А. А. Политическая борьба в современном мире / А. А. Борщ // Сравнит. политика. – 2013. – № 3. – С. 70–73.
46. Борщ А. А. Политическая борьба как инструмент формирования среды обеспечения национальной безопасности государства в условиях глобализации : автореферат дис... д-ра полит. наук : 23.00.04 / Борщ Александр Александрович ; [Рос. акад. нар. хоз-ва и гос. службы при Президенте РФ]. – М., 2014. – 53 с.

47. Борщ А. А. Формы политической борьбы / А. А. Борщ // ОБОЗРЕВАТЕЛЬ-OBSERVER. – 2010. – № 12. – С. 49–59.
48. Брега А. В. Управление политическим конфликтом / А. В. Брега // Гуманитар. науки. Вестн. финансового университета. – 2014. – № 1. – С. 33–37.
49. Бредіхін А. В. Причини військового перевороту 1943 р. в Аргентині / А. В. Бредіхін // Наука. Релігія. Суспільство. – 2006. – № 1. – С. 3–9.
50. Бусол О. Ю. Олігархізація політичної влади в Україні як одна із специфічних форм організованої злочинності / О. Ю. Бусол // Боротьба з орг. злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2011. – № 25/26 (2/3). – С. 46–54.
51. Бэкон Ф. Сочинения : в 2 т. / Ф. Бэкон. – М. : Мысль, 1972. – Т. 2. – 582 с. – (Филос. наследие).
52. Валлерстайн И. М. Миросистемный анализ: введение : пер. с англ. / И. Валлерстайн. – М. : Территория будущего, 2006. – 246, [1] с.
53. Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990. – 804, [1] с.
54. Вебер М. Социальные причины падения античной культуры / М. Вебер. – М. : Директ-Медиа, 2010. – 51 с.
55. Вейдемейер А. И. Обзор главнейших происшествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елисаветы Петровны : [в 3 ч.] / А. И. Вейдемейер. – 4-е изд., ис. и доп. – СПб.: тип. Воен.-учеб. заведений, 1848. – Ч.1. – 133с.
56. Вейдемейер А. И. Обзор главнейших происшествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елисаветы Петровны : [в 3 ч.] / А. И. Вейдемейер. – 4-е изд., испр. и доп. – СПб. : тип. Воен.-учеб. заведений, 1848. – Ч. 2. – 116 с.
57. Вейдемейер А. И. Обзор главнейших происшествий в России с кончины Петра Великого до вступления на престол Елисаветы Петровны : [в 3 ч.] / А. И. Вейдемейер. – 4-е изд., ис. и доп. – СПб.: тип. Воен.-учеб. заведений, 1848. – Ч.3. – 64 с.
58. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та

голов. ред. В. Т. Бусел. – Київ : Перун, 2005. – 1728 с.

59. Верба І. В. Нариси з історії палацових переворотів у Росії (1720-1760-ті роки) : навч. посіб. / І. В. Верба. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2010. – 195 с.
60. Ветютнев Ю. Ю. Право и революция: победа формы над содержанием? / Ю. Ю. Ветютнев // Философия права. – 2008. – № 1. – С. 34–38.
61. Винниченко В. Відродження нації: (Історія укр. революції [липень 1917 р. – грудень 1919 р.]) / В. Винниченко. – Репр. відтворення вид. 1920 р. – Київ : Політвидав України, 1990. – Ч. 3. – 542 с. – (Б-ка репр. видань).
62. Власенко Д. Й. Стабільність-нестабільність у сфері політичного: сутність, значення та перспективи дослідження / Д.Й. Власенко // Сучас. укр. політика. Політики і політологи про неї : зб. наук. праць. – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 192–200.
63. Вовк С. О. Громадянська війна як політичний конфлікт / С. О. Вовк // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – Київ, 2012. – Вип. 58 (№ 3). – С. 602–606.
64. Вожди и тираны / [авт.-сост. Р. Н. Гришко]. – Минск : Современ. литератор, 1998. – 606 с.
65. Волженкин Б.В. Экономическая преступность и политическая коррупция / Б. В. Волженкин, В. В. Колесников // Политический режим и преступность / под ред. В.Н. Бурлакова, Ю.Н. Волкова, В.П. Сальникова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – С. 260–294.
66. Волков Э. Г. 7 апреля - 29 июля 2009 года: государственный переворот в Молдове / Э. Г. Волков // ПОЛИТЭКС. Полит. экспертиза. – 2013. – № 2. – С. 254-271.
67. Волкова И. В. Феномен дворцовых переворотов в политической истории России XVIII-XX вв. / И. В. Волкова, И. В. Курукин // Вопр. истории. – 1995. – № 5/6. – С. 40–61.
68. Волны и циклы политического развития : заочный круглый стол // ПОЛИС. Полит. исследования. – 2002. – № 4. – С. 18.
69. Воловик В. Еволюція і революції, класи і нації / В. Воловик // Культуролог. вісник Нижньої Наддніпрянщини. – 2006. – Вип. 17. – С. 46–52.
70. Волошко О. О. Політико-правові аспекти державного перевороту 29 квітня

- 1918 р. / О. О. Волошко // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту : наук.-практ. збірник. – Запоріжжя, 1999. – № 3. – С. 169–178.
71. Вртанесян К. Акты геноцида в истории человечества. 13. Геноцид в Камбодже [Электронный ресурс] / К. Вртанесян, А. Палян. – Режим доступа : URL : <http://genocide.ru/lib/genocides/cambodian.htm> (Дата просмотра: 20.08. 2016). – Название с экрана.
72. Всемирная история / Е. М. Жуков (глав. ред.) [и др.]. – М. : Мысль, 1979. – Т. 12 / под ред. Р. Ф. Иванова (отв. ред.) [и др.]. – 671 с.
73. Гавриленко О. А. Гетьманський переворот 1918 р.: причини та наслідки [Електронний ресурс] / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко. – Режим доступу : URL : <http://ukrhyst.at.ua/publ/22-1-0-315> (Дата перегляду: 15.08. 2016). – Назва з екрана.
74. Гаджиев К. С. О природе конфликтов и войн в современном мире / К. С. Гаджиев // Вопр. философии. – 1997. – № 6. – С. 3–24.
75. Гаджиев К. С. Политическая философия / К. С. Гаджиев. – М. : Экономика, 1999. – 606 с.
76. Гай-Нижник П. П. Державний переворот 29 квітня 1918 року: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським / П. П. Гай-Нижник // Укр. іст. журнал. – 2011. – № 4. – С. 132–164.
77. Галкин А. А. Стабильность и изменения сквозь призму культуры мира / А. А. Галкин // ПОЛИС. Полит. исследования. – 1998. – № 5. – С. 114–122.
78. Галустьян О. А. О государственных переворотах (некоторые сравнительно-исторические аспекты уголовной ответственности) / О. А. Галустьян // Междунар. уголов. право и междунар. юстиция. – 2011. – № 1. – С. 16–20.
79. Галустьян О. А. О государственных переворотах (сравнительно-исторический аспект вопроса) / О. А. Галустьян // Междунар. уголов. право и междунар. юстиция. – 2010. – № 3. – С. 19–25.
80. Галтунг Д. Культурное насилие. / Д. Галтунг // Социальные конфликты: Экспертиза, Прогнозирование, Технологии разрешения. М. 1995. – : Вып. 8, 34–36.
81. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют : [пер. с англ.] / Т. Р. Гарр. – СПб. [и др.] : Питер, 2005. – 460 с.

82. Гассенди П. Сочинения : в 2 т. : [пер. с лат.] / П. Гассенди. – М. : Мысль, 1966. – Т. 1. – 431 с. – (Филос. наследие).
83. Гельвеций К. А. Сочинения : в 2 т. / К. А. Гельвеций. – М. : Мысль, 1974. – Т. 2. – 687 с. – (Филос. наследие).
84. Геноцид армян в Османской империи : сб. док. и материалов / [сост. : М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян]. – 2-е изд., доп. – Ереван : Айастан, 1983. – XVI, 685 с.
85. Глава ООН: геноцид в Руанде стал тяжелым уроком для всего мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/109571/> (Дата просмотра: 17.08.2016). – Название с экрана.
86. Глазунов О. Н. Государственный переворот: стратегия и технологии / О. Н. Глазунов. – М. : ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2006. – 445, [2] с.
87. Глазунова Е. Н. США и государственный переворот в Иране 1953 года (по материалам архива ЦРУ) / Е. Н. Глазунова // Новая и новейшая история. – 2013. – № 3. – С. 100–117.
88. Глухова А. В. Политические конфликты: основания, типология, динамика: [теоретико-методологический анализ] / А. В. Глухова. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 277, [1] с.
89. Гоббс Т. Левиафан : [пер.] / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 476, [3] с. – (Филос. наследие).
90. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. : пер. с лат. и англ. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 622 с. – (Филос. наследие).
91. Гоббс Т. Сочинения : в 2 т. : пер. с лат. и англ. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – Т. 2. – 736 с. – (Филос. наследие).
92. Голдстоун Д. А. Революции: очень краткое введение : пер. с англ. / Д. А. Голдстоун. – М. : Изд-во Ин-та Гайдара, 2015. – 187, [1] с.
93. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2 т. : [пер. с фр.] / П. А. Гольбах. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 1. – 715 с. – (Филос. наследие).
94. Гольбах П. А. Избранные произведения : в 2 т. : [пер. с фр.] / П. А. Гольбах. – М. : Соцэкгиз, 1963. – Т. 2. – 563 с. – (Филос. наследие).
95. Гомер Гомерова “Іліада” / Гомер ; віршов. пер. Б. Тен. – 2. вид. – Київ :

Веселка ; Тернопіль : Навч. книга-Богдан, 2006. – 197 с.

96. Горак В. С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П. Скоропадського / В. С. Горак // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 4. – С. 110–122.
97. Горбатенко В. П. Політико-правові цінності: теоретичне підґрунтя і державотворчий процес / В. П. Горбатенко // Прав. держава : щорічник наук. праць. – Київ, 2008. – Вип. 19. – С. 54–62.
98. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування : навч. посіб. / В. П. Горбатенко, І. О. Бутовська. – Київ, 2005. – 148 с.
99. Горбачев М. С. Августовский путч: Причины и следствия / М. С. Горбачев. – М. : Новости, [1991]. – 92, [2] с.
100. Горелов В. І. Військово-політична діяльність П. Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил Української Держави (серпень 1886 р. – грудень 1918 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 20.02.22 / Горелов Володимир Іванович ; Київ. військ. гуманітар. інститут. – Київ, 1999. – 20 с.
101. Горлач М. І. Політологія: наука про політику : підручник / М. І. Горлач, В. Г. Кремень. – Київ, 2009. – 836 с.
102. Григоріїв Н. Спогади "руїнника" про те, як ми руйнували тюрми народів, а будували свою хату / Н. Григоріїв. – Львів, 1938. – 262с.
103. Грищенко Н.І., Мінчук Т.В. Проблема війни як соціально-політичного явища в умовах глобалізованого суспільства / Н.І.Грищенко, Т.В.Мінчук // Наук. журнал «Молодий вчений», № 5(08) травень, 2014. Част. 2. – с. 172-174.
104. Грушевський М. С. На порозі Нової України / М. С. Грушевський. – Репр. вид. 1918 р. – Київ : Наук. думка, 1991. – 120 с.
105. Гряник В. Зміна фасаду: “октройована” конституція 1931 року і впровадження елементів “керованої демократії” в Югославії / В. Гряник // Акт. проблеми вітчизн. та всесвіт. історії : зб. наук. праць. – Харків, 2013. – Вип. 16. – С. 95–108.
106. Гуляева А. Г. Преемничество как практика воспроизводства власти в “Черной Африке” / А. Г. Гуляева, П. В. Панов // Вестн. Перм. ун-та. Сер. Политология. – 2012. – № 3. – С. 103–116.
107. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії / Т.

Гунчак. – Київ : Либідь, 1993. – 287 с.

108. Гюго В. Собрание сочинений : в 15 т. : [пер. с фр.] / В. Гюго. – М. : Гослитиздат, 1954. – Т. 5 : Наполеон Малый; История одного преступления. – 720 с.

109. Давыдова Е. Терроризм: истоки и эволюция, цели и средства [Электронный ресурс] / Е. Давыдова. – Режим доступа : URL : <http://middleeast.org.ua/articles/01.htm> (Дата просмотра: 18.08.2016). – Название с экрана.

110. Далеvская Н. М. К онтологическому исследованию природы борьбы за власть на мировой арене / Н. М. Далеvская // Наук. пр. Донец. нац. техн. ун-ту. Сер. Економічна. – Донецьк, 2011. – Вип. 40-2. – С. 62–67.

111. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : ОЛМА-Пресс, 2002. – Т. 1 : А-З. – 636, [1] с.

112. Данилюк Н. Основні підходи до трактування поняття “політичний режим” / Н. Данилюк // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 3. – С. 55–60.

113. Дарендорф Р. Тропы из утопии: работы по теории и истории социол. : пер. с нем. / Р. Дарендорф. – М. : Праксис, 2002. – 534, [1] с.

114. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта / Р. Дарендорф // Социол. исследования. – 1994. – № 5. – С. 142–147.

115. Дацюк А. Конфликт вооруженный этнополитический / А. Дацюк // Государственное управление в сфере национальной безопасности: словарь-справочник / состав. Г.П. Сытник, В.И. Абрамов, В.Ф.Смолянюк и др.; под общ. редакцией Г.П.Сытника. – К.: НАДУ, 2012. – С.178-179

116. Дацюк А. Геополітичні передумови російської агресії проти України: на перетині інтересів ЄС, США та Російської Федерації/ Андрій Дацюк // Вісник Національного авіаційного університету. Соціологія. Політологія. . – 2014. – №2. – С. 79-84.

117. Дворниченко Е. В. Франция и государственный переворот в Швеции 1772 г. / Е. В. Дворниченко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 8. История. – 2007. – № 6. – С. 51–69.

118. Дворцовые перевороты в России, 1725-1825 / сост. М. А. Бойцов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 640 с..

119. Демьянков В. З. Прототипический подход [Электронный ресурс] / В. З. Демьянков. – Режим доступа : URL : <http://www.infolex.ru/Cs17.html> (Дата просмотра: 19.08.2016). – Название с экрана.
120. Денисов С. А. Сборник публикаций по проблемам прав человека / С. А. Денисов. – Екатеринбург, 2010. – Ч. 1. – 99 с.
121. Дюрдіца І. В. Кримінально-правова відповідальність за дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дюрдіца Ігор Володимирович ; Акад. адвокатури України. – Київ, 2008. – 20 с.
122. Дмитриев А. В. Конфликтология : [учеб. пособие для вузов] / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарики, 2002. – 318 с.
123. Дмитриев А. В. Насилие: Социо-полит. анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М. : РОССПЭН, 2000. – 324, [3] с.
124. Дмитриев А. В. Социальный конфликт: общее и особенное / А. В. Дмитриев. – М. : Гардарики, 2002. – 524 с.
125. Донченко Е. І. Про співвідношення права і політики / Е. І. Донченко // Прав. держава : щорічник наук. праць. – Київ, 2008. – Вип. 10. – С. 34–37.
126. Дорошенко А. Терор і тероризм / А. Дорошенко // Політика і час. – 1997. – № 8/9. – С. 15–17.
127. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920) / Д. Дорошенко. – 2 вид. – Мюнхен : Укр. вид-во, 1969. – 543 с.
128. Драгунский Д. В. Длинные волны истории и динамика политической власти / Д. В. Драгунский // ПОЛИС. Полит. исследования. – 1992. – № 1. – С. 17–22.
129. Древнекитайская философия : собр. текстов : в 2 т. / [сост. Ян Хин-Шун]. – М. : Мысль, 1973. – Т. 2. – 384 с. – (Филос. наследие).
130. Дрьомін В. Н. Інституційна криза і криміналізація влади в транзитивному суспільстві: політико-кримінологічний аналіз [Електронний ресурс] / В. Н. Дрьомін – Режим доступу : URL : <http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom9/13.pdf>. (Дата перегляду 20.08.2016). – Назва з екрана.
131. Дробязко С. Г. Общая теория права : учеб. пособие для вузов / С. Г. Дробязко,

- В. С. Козлов. – Минск : Амалфея, 2005. – 464 с.
132. Дубликаш Т. Н. Политические кризисы в ограниченных демократиях: Турция в тени военного переворота / Т. Н. Дубликаш // Методологія, теорія та практика соціол. аналізу сучас. сусп-ва : зб. наук. праць. – Харків, 2007. – Вип. 13. – С. 86–92.
133. Дуднік О. Я. Участь та роль Греції в НАТО в період режиму “чорних полковників” (1967-1974) / О. Я. Дуднік // Вісн. Київ. міжнар. ун-ту. Сер. Міжнар. відносини. – Київ, 2010. – Вип. 10. – С. 228–260.
134. Дьомін Ю. М. Кримінальне право України (у питаннях і відповідях) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / Ю. М. Дьомін, С. О. Юлдашев. – Київ : МАУП, 2005. – 340 с.
135. Екатерина. Путь к власти / [сост. : М. Лавринович, А. Либерман]. – М. : Фонд Сергея Дубова, 2003. – 378, [1] с.
136. Енциклопедія політичної думки. – Київ : Дух і Літера, 2000. – 472 с.
137. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; Т. 3 : Історія державного управління / наук.-ред. колегія: А. М. Михненко (співголова), М. М. Білинська (співголова) та ін. – 2011. – с. 537-539.
138. Ермолаев А. Расцвет и закат пост-советской корпоратократии [Электронный ресурс] / А. Ермолаев. – Режим доступа : URL : <http://fakty.ictv.ua/ru/index/read-blog/id/2410> (Дата просмотра: 22.08.2016). – Название с экрана.
139. Ешевский С. В. Сочинения по русской истории / С. В. Ешевский. – М. : М. и С. Сабашниковы, 1900. – [8], LXXXII, 3-403 с.
140. Ємельянов В. Об’єкт тероризму: його ознаки / В. Ємельянов // Право України. – 1999. – № 11. – С. 104–106.
141. Ємельянов В. Щодо кримінально-правового визначення тероризму / В. Ємельянов // Право України. – 1999. – № 8. – С. 83–85.
142. Жекало Г. І. Політико-інституційні механізми регулювання політичних конфліктів в Україні : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Жекало Ганна Іванівна ; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Львів, 2016. – 22 с.
143. Журавський В. П. Корупція в Україні – не політика / В. С. Журавський, М. І. Михальченко, О. М. Михальченко. – Київ : Фенікс, 2007. – 408 с.

144. Завалько Г. А. Понятие “революция” в философии и общественных науках: проблемы, идеи, концепции / Г. А. Завалько. – Изд. 4-е, испр. и доп. – М. : URSS ЛИБРОКОМ, 2011. – 381 с.
145. Закони про тимчасовий державний устрій України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/p0004300-18> (Дата перегляду: 20.08.2016). – Назва з екрана.
146. Запрудский Ю. Г. Конфликт и политика: новые перспективы [Электронный ресурс] / Ю. Г. Запрудский. – Режим доступа : URL : <http://www.politnauka.org/library/konflikt/zaprudsky.php> (Дата просмотра: 20.08.2016). – Название с экрана.
147. Захаров В. И. Роль общественных интересов в социальном познании : автореф. дис... канд. филос. наук : (620) / Захаров Василий Иванович ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. – Кишинев, 1968. – 18 с.
148. Згурская М. П. Загадки истории. Дворцовые перевороты / М. П. Згурская. – Харьков : Фолио, 2009. – 380 с.
149. Здравомыслов А. Г. Социология конфликта: Россия на путях преодоления кризиса : учеб. пособие для студентов вузов / А. Г. Здравомыслов. – 2-е изд., доп. – М. : Аспект-пресс, 1995. – 319, [1] с.
150. Зеркин Д. П. Основы конфликтологии : курс лекций / Д. П. Зеркин. – Ростов н/Д. : Феникс, 1998. – 480 с.
151. Зінкевич Р. Д. Українсько-більшовицька конфронтація на Південно-Західному та Румунському фронтах у кінці 1917 р. – на початку 1918 р. / Р. Д. Зінкевич // Вісн. Нац. ун-ту “Львів. політехніка”. – Львів, 2012. – № 724 : Держава та армія. – С. 108–117.
152. Ільченко Н. М. Методологія дослідження проблем державного управління: інституціональний підхід / Н. М. Ільченко // Актуальні проблеми держ. управління. Харків : ХарРІНАДУ, 2011. – № 1 (39). – С. 3.
153. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови / А. О. Івченко. – Харків : Фоліо, 2000. – 540 с.
154. Ибнеева Г. В. Политические группировки при восшествии на престол

Екатерины II : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ибнеева Гузель Вазыховна ; Казан. гос. университет. – Казань, 1994. – 19 с.

155. Иванов Н. С. Государственный переворот 1954 г. в Гватемале (к 60-летию операции ЦРУ “Успех”) / Н. С. Иванов // Латиноамер. ист. альманах. – 2014. – № 14. – С. 172–190.

156. Игнатъев А. Театр политического кризиса: заговор как “предмет веры” / А. Игнатъев // Социол. обозрение. – 2015. – № 1. – С. 44–67.

157. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен (О понятиях процесс, изменение и развитие в политологии) / М. В. Ильин // ПОЛИС. Полит. исследования. – 1993. – № 2. – С. 57–68.

158. Ильин М. В. Ритмы и масштабы перемен о понятиях “процесс”, “изменение” и “развитие” в политологии / М. В. Ильин // ПОЛИС. Полит. исследования. – 1993. – № 2. – С. 57–68.

159. Исаев Б. А. Ретроспектива взглядов, парадигм и подходов к анализу международных конфликтов и их предупреждению / Б. А. Исаев // Конфликтология. – 2008. – № 3. – С. 8–34

160. Ищенко И. В. Коррупция и политическая нестабильность: ключевые аспекты взаимовлияния / И. В. Ищенко // Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер. История. Политология. – 2014. – № 15. – С. 160–166.

161. Кабанов П.А. Политическая преступность: понятие, виды, причины, личность политического преступника, меры противодействия (криминологическое исследование) / П.А. Кабанов. – Казань : ЗАО «Новое знание», 2006. – 400 с

162. Кадук Н. І. Трансформація політичного режиму в Україні у контексті демократичного транзиту : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Кадук Наталя Іванівна; ДЗ “Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського”. – Одеса, 2011. – 18с.

163. Кадыров Ш. Туркмения. дворцовый переворот? / Ш. Кадыров // Азия и Африка сегодня. – 2007. – № 4. – С. 41–45.

164. Каменский А. Б. “Под сению Екатерины...”: Вторая половина XVIII в. / А. Б. Каменский. – СПб. : Лениздат, 1992. – 447, [1] с.

165. Кампанелла Т. Город Солнца : пер. с лат. / Т. Кампанелла. – М. : Изд-во Акад.

наук СССР, 1954. – 228 с.

166. Камю А. Бунтующий человек : пер. с фр. / А. Камю. – М. : АСТ, 2014. – 511 с.
167. Канаев С. З. Об исследовании проблемы политического насилия / С. З. Канаев // Право и образование. – 2003. – № 2. – С. 129–135.
168. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1963. – Т. 1. – 543 с. – (Филос. наследие).
169. Кант И. Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – 478 с. – (Филос. наследие).
170. Кара-Мурза С. Тезисы о терроризме [Электронный ресурс] / С. Кара-Мурза. – Режим доступа : URL : http://kara-murza.ru/books/articles/za40_99_43.html (Дата просмотра: 15.08.2016). – Название с экрана.
171. Картавцев В. С. Применение норм уголовного кодекса в деятельности Службы безопасности Украины : науч.-практ. пособие / В. С. Картавцев, А. Ф. Бантышев. – Киев, 2010. – 286 с.
172. Картунов О. І спокій тільки сниться! / О. Картунов, О. Маруховська // Політ. менеджмент. – 2003. – № 1. – С. 102–111.
173. Кіндратець О. М. Освіта і сталий розвиток суспільства / О. М. Кіндратець // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – Київ, 2011. – Вип. 47, (№ 5). – С. 613–620.
174. Ключевский В. О. Краткое пособие по русской истории / В. О. Ключевский. – М. : Изд. центр “Терра” Кн. лавка-РТР, 1996. – 173, [1] с.
175. Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1989. – [Т.] 4, ч. 4 : Курс русской истории. – 398, [1] с.
176. Князев А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии / А. Князев. – Изд. 3-е, исправл. и доп. – Бишкек, 2007. – 272 с.
177. Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Іннсбрук : Ковалевська, 1969. – 717 с.
178. Коваленко Б. В. Политическая конфликтология : учеб. пособие для студентов вузов / Б. В. Коваленко, А. И. Пирогов, О. А. Рыжов. – М. : Ижица, 2002. – 398 с.
179. Коврижных О. А. Сущность и типология политического насилия / О. А. Коврижных // Гуманитар. вектор. Сер. Педагогика, психология. – 2010. – № 4.

– С. 74–77.

180. Кожухівська А. Державний переворот у Королівстві сербів, хорватів і словенців у 1929 р. / А. Кожухівська // Шості Богданівські читання : матеріали Всеукр. наук. конф. з нагоди 415-річчя від дня народж. гетьмана Богдана Хмельницького, 10 груд. 2010 р. – Черкаси : Вертикаль, 2011. – С. 302–304.
181. Козер Л. А. Функции социального конфликта : пер. с англ. / Л. Козер. – М. : Идея-Пресс Дом интеллектуал. кн., 2000. – 205 с.
182. Козловская В. И. Политические и правовые взгляды Аристотеля: учение о государственных переворотах / В. И. Козловская // Вестн. Моск. гос. обл. ун-та. Сер. Юриспруденция. – 2012. – № 2. – С. 5–12.
183. Козырев Г. И. Об особенностях политического конфликта / Г. И. Козырев // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Полит. науки. – 2007. – № 4. – С. 68–80.
184. Козырев Г. И. Политическая конфликтология : учеб. пособие для студентов вузов / Г. И. Козырев. – М. : ФОРУМ ИНФРА-М, 2008. – 430 с.
185. Колесников В. А. Становление транзитологических концепций в политико-правовых исследованиях в конце XX в. / В. А. Колесников // Вестн. Воронеж. ин-та МВД России. – 2007. – № 3. – С. 22–28.
186. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. Філософ.-політолог. студії. – Львів, 2012. – Вип. 1. – С. 129–139.
187. Комоцкая В.Д., Тихомирова Е.Б. Гарольд Дуайт Лассуелл // Социально-политические науки. – 1990. – № 11
188. Колюх В. В. Сучасний конституційний процес в Україні. Політологічний аналіз / В. В. Колюх. – Київ : Академія, 2015. – 268, [2] с.
189. Комиссаров В. С. Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией / В. С. Комиссаров // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11. Право. – 1993. – № 1. – С. 26–30.
190. Комлева Н. А. Структура мирового господства / Н. А. Комлева // Пространство и время. – 2012. – № 1. – С. 37–46.
191. Конституции государств – участников СНГ / [редкол. : Л. А. Окуньков (рук.) и др.]. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – XVIII, 715, [1] с.

192. Конституции государств Европейского Союза / [редкол. : Л. А. Окуньков (рук.) и др.]. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – XII, 802, [1] с.
193. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : Норма, 2001. – Т. 1. – VI, 816, [2] с.
194. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : Норма, 2001. – Т. 2. – 836, [3] с.
195. Конституции государств Европы : в 3 т. / [под общ. ред. Л. А. Окунькова]. – М. : Норма, 2001. – Т. 3. – 788, [2] с.
196. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. для студентов юрид. вузов и фак. : [в 4 т.] / отв. ред. Б. А. Страшун. – 3-е изд., обновл. и дораб. – М. : БЕК, 1999. – Т. 1-2 : Часть общая: конституционное (государственное) право и его основные институты. – XVIII, 764 с.
197. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – Київ, 1997. – 64 с.
198. Конфликтология : хрестоматия / сост. Н. И. Леонов. – 2-е изд., стер. – М. ; Воронеж : Изд-во МПСИ НПО “Модэк”, 2003. – 302, [1] с.
199. Конфликты и войны после распада СССР / В. Ю. Богданович, А. Я. Маначинский, Ю. В. Егоров [и др.]. – Киев, 2008. – 420 с.
200. Конфліктологія : підруч. для студентів вищ. навч. закл. юрид. спец. / Г. Ю. Васильєв, Л. М. Герасіна, Н. П. Осіпова [та ін.]. – Харків : Право, 2002. – 256 с.
201. Концепт “Революция” в современном политическом дискурсе / ред. : Л. Е. Бляхер, Б. В. Межуев, А. В. Павлов. – СПб. : Алетейя, 2008. – 357 с.
202. Коробова, Л. И. Универсальные закономерности развития / Л. И. Коробова // Актуальные проблемы полит. философии. – М., 1994. – С. 125–139.
203. Короткий оксфордський політичний словник : пер. з англ. / ред. : І. Маклін, А. Макмілан. – 2 вид. – Київ : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 789 с.
204. Костюк А. Парвус, Ленін, Троцький і Голодомор, або Організація жовтневого перевороту 1917 року – передумова тоталітарного режиму, терору, голодомору 1921-1923 рр. / А. Костюк. – Київ, 2005. – 53 с.
205. Котигоренко В. Сучасні концепції конфлікту як суспільного явища /

В. Котигоренко // Людина і політика. – 2002. – № 3. – С. 75–87.

206. Кравець Г. В. Революція як механізм зміни вектора політичного процесу : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Кравець Ганна Василівна ; ДЗ “Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського”. – Одеса, 2013. – 17 с.

207. Кравченко В. Ю. Трансформація феномену політичного насилля: чинники, механізми та тенденції : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.01 / Кравченко Володимир Юрійович ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. – Дніпропетровськ, 2015. – 20 с.

208. Кравченко С. Ю. Прототипический подход и процесс категоризации / С. Ю. Кравченко // Филол. науки. Вопр. теории и практики. – 2015. – № 3, ч.1. – С.117–119.

209. Крап А. Сутність політичної стабільності: індикатори та функції / А. Крап // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розвитку : зб. наук. праць. – Львів, 2006. – Вип. 18. – С. 118–124.

210. Краткий словарь когнитивных терминов / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Филол. фак. МГУ, 1996. – 245 с.

211. Кривенко М. В. Политический террор в России в 1918-1922 гг. в оценках видных общественных и политических деятелей / М. В. Кривенко // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. Сер. Аспирант. тетради. – 2007. – № 16 (40). – С. 145–149.

212. Криволапчук В. О. Політичний конфлікт як об'єкт політичних і правових досліджень / В. О. Криволапчук // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ імені Е.О. Дідоренка. – 2009. – № 4. – С. 23–30.

213. Кримінальний кодекс України: зі змінами та доп. : станом на 20 січ. 2016 р. / [уклад. та підгот. В. І. Тютюгін]. – Харків : Право, 2016. – 307 с.

214. Круговая Е. Г. “Черные полковники” в Греции. 1967-1974 гг. [Электронный ресурс] / Е. Г. Круговая. – Режим доступа : URL : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/GREECE.HTM> (Дата просмотра: 27.08.2016). – Название с экрана.

215. Кугай А. И. Природа политического насилия и его роль в современном мире : автореф. дис... канд. филос. наук : 09.00.11 / Кугай Александр Иванович ; РАН. Ин-т философии. – М., 1993. – 21 с.

216. Кудров Е. А. Политические процессы в Судане после государственного переворота 1989 г. : автореф. дис... канд. полит. наук : 23.00.02 / Кудров Евгений Александрович ; [Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова]. – М., 2009. – 27 с.
217. Кузина С. И. Институционализация политического насилия / С. И. Кузина // Философия права. – 2009. – № 3. – С. 48–51.
218. Кузина С. И. Политическое насилие: природа, манифестирование и динамика в глобализирующемся мире : автореф. дис... д-ра полит. наук : 23.00.02 / Кузина Светлана Ивановна ; [Сев.-Кавказ. акад. гос. службы]. – Ростов н/Д., 2010. – 50 с.
219. Кульков М. О., Теоретические проблемы типологии форм государства : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Кульков Макар Олегович ; [Сарат. гос. акад. права]. – Саратов, 2008. – 34 с.
220. Кульчицкий С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд / С. В. Кульчицкий. – Київ, 2003. – 77 с.
221. Курукин И. В. Дворцовый переворот 1741 года: причины, “технология”, уроки / И. В. Курукин // Рос. история. – 1997. – № 5. – С. 3–23.
222. Курукин И. В. Эпоха “дворских” бурь: очерки политической истории послепетровской России, 1725-1762 гг. / И. В. Курукин. – Рязань : П.А. Трибунский, 2003. – 565, [1] с.
223. Курукин И. В. Эпоха дворцовых переворотов 1725-1762 гг. в контексте политической истории России : автореф. дис... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Курукин Игорь Владимирович ; [Рос. гос. гуманитар. университет]. – М., 2004. – 46 с.
224. Кряж С.В. Зовнішньополітичний аспект державного перевороту 29 квітня 1918 року // 36. наукових праць . – Х. – 2005. – Вип 54– ч.2 – С.25-27]
225. Лазарев М. И. Дворцовые перевороты в странах Латинской Америки: (Международноправовое признание новых правительств) / М. И. Лазарев. – М. : Юрид. лит., 1967. – 191 с.
226. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов: Подходы, решения, технологии / М. М. Лебедева. – 2-е изд. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 270, [1] с.
227. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. :

- Политиздат, 1969. – Т. 29 : Философские тетради. – XXIV, 782 с.
228. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 31 : Март-апрель 1917. – XXIV, 671 с.
229. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1969. – Т. 34 : Июль-октябрь 1917. – XXX, 584 с.
230. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
231. Липатов И. М. Сущность и основные формы политического насилия в современных условиях: (Филос.-социол. анализ) : автореф. дис... канд. филос. наук : 09.00.01 / Липатов Иван Михайлович ; Воен.-полит. акад. им. В.И. Ленина. – М., 1989. – 20 с.
232. Литвин А. Л. Красный и белый террор в России 1917-1922 [Электронный ресурс] / А. Л. Литвин. – Режим доступа : URL : http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5811 (Дата просмотра: 28.08.2016). – Название с экрана.
233. Литвин В. Сучасна Україна у дзеркалі суспільно-політичних конфліктів [Електронний ресурс] / В. Литвин. – Режим доступу : URL : http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/vistupi/litvin/uradk_02_11_23.html (Дата перегляду: 29.08.2016). – Назва з екрана..
234. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека / И. Ю. Лищина. – Харьков : Фолио, 2001. – 110, [1] с.
235. Логинов А. В. Концепция цикличности в истории политической мысли / А. В. Логинов, А. М. Магдеев // Eur. Soc. Sci. J. – 2011. – № 6. – С. 252–260.
236. Логинов А. В. Теория политического цикла как методологическая основа для исследования политического процесса / А. В. Логинов // Изв. высш. учеб. заведений. Поволж. регион. Обществ. науки. – 2011. – № 4. – С. 9–19.
237. Локк Д. Сочинения : в 3 т. : [пер. с англ.] / Д. Локк. – М. : Мысль, 1985. – Т. 1. – 622 с. – (Филос. наследие).
238. Локк Д. Сочинения : в 3 т. : [пер. с англ.] / Д. Локк. – М. : Мысль, 1985. – Т. 2. – 560 с. – (Филос. наследие).
239. Локк Д. Сочинения : в 3 т. : [пер. с англ.] / Д. Локк. – М. : Мысль, 1988. – Т. 3.

– 668, [1] с. – (Филос. наследие).

240. Луцький Р. П. Позитивне право та природне право: опозиція категорій / Р. П. Луцький // Часопис Київ. ун-ту права. – 2011. – № 4. – С. 38–41.

241. Люйши Чуньцю: (Весны и осени господина Люя). – М. : Мысль, 2001. – 525, [1] с. – (Филос. наследие).

242. Люттвак Э. Н. Государственный переворот : практ. пособие : [пер. с англ.] / Э. Н. Люттвак. – М., 2012. – 316, [1] с.

243. Мадатов А. С. Роль политических событий в смене режима / А. С. Мадатов // Вестн. РГГУ. Сер. Политология. История. Междунар. отношения. Зарубеж. регионоведение. Востоковедение. – 2008. – № 1. – С. 161–179.

244. Мазепа І. Большевизм і окупація України: Соц.-екон. причини незрілості сил укр. революції / І. Мазепа. – Львів ; Київ : Знання то сила : Накладом Ганкевича, 1922. – 155, [1] с.

245. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 / І. Мазепа. – [Мюнхен] : Прометей, 1950. – Ч. 1 : Центральна Рада – Гетьманщина. Директорія. – 209 с.

246. Макиавелли Н. Государь : [пер. с итал.] / Н. Макиавелли. – М. : Э, 2016. – 542, [1] с.

247. Максимова Е. Н. Политический протест как фактор нестабильности политической системы / Е. Н. Максимова // Ист., филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение. Вопр. теории и практики. – 2013. – № 3, ч. 1. – С. 105–108.

248. Максимова О. М. Ресурсна база тероризму в сучасному світовому політичному процесі / О. М. Максимова // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – № 18. – С. 53–58.

249. Максимова О. М. Синтез параметрів нестабільної політичної системи / О. М. Максимова // Вісн. СевНТУ. Сер. Політологія. – Севастополь, 2011. – Вип. 123. – С. 128–131.

250. Малапарте К. Техника государственного переворота : пер. с итал. / К. Малапарте. – М. : Аграф, 1998. – 223 с.

251. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта / К. Маркс. – М. :

Политиздат, 1987. – 118 с.

252. Маркс К. Сочинения / К. Маркс. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1962. – Т. 22 : [Январь 1890 – август 1895]. – XXXIV, 804 с.
253. Маркс К. Сочинения / К. Маркс. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1961. – Т. 25, ч. 1 : [Капитал. Т. 3. Кн. 3. Процесс капиталистического производства, взятый в целом: Критика политической экономии / под ред. Ф. Энгельса]. – VI, 545 с.
254. Мартыненко Б. К. Тенденции развития современного политического насилия / Б. К. Мартыненко // Гос. и муницип. упр. Учен. зап. СКАГС.–2011.–№ 4– С.181–188.
255. Мартыненко Б. К. Этиология политического насилия / Б. К. Мартыненко // Сев.-Кавказ. юрид. вестник. – 2011. – № 3. – С. 7–12.
256. Марчук Є. Пять років української трагедії / Є. К. Марчук . – К.: 1999. – 160с
257. Матвеева Л. Г. Українська революція в контексті проблеми трансформації права / Л. Г. Матвеева // Південноукр. правн. часопис. – 2014. – № 3. – С. 75–79.
258. Матузов Н. И. Право и политика: антиподы или союзники? / Н. И. Матузов // Право и политика. – 2014. – № 5. – С. 578–594.
259. Мацієвський Ю. Політична криза: теоретичний аналіз / Ю. Мацієвський // Наук. зап. [Нац. ун-ту “Острозька академія”]. Сер. Політ. науки. – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 146–161.
260. Мацієвський Ю. Чи була революція: події 2004 і 2014 років у порівняльній перспективі [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський. – Режим доступу : URL : http://www.ji.lviv.ua/n80texts/Chy_bula_revolucia.htm (Дата перегляду: 30.08.2016). – Назва з екрана.
261. Медушевский А. Технологии конституционных переворотов / А. Медушевский // Сравн. конституц. обозрение. – 2006. – № 3. – С. 3–23.
262. Международная защита прав и свобод человека : сб. документов / [сост. Г.М. Мелков]. – М. : Юрид. лит., 1990. – 661, [10] с.
263. Меженська О. В. Проблема державного перевороту в історії політичної думки / О.Меженська // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць. – Київ, 2014. – Вип.82 (№3).– С. 430–436.
264. Меженська О. В. Зміст і співвідношення понять державний переворот,

- військовий переворот та політичний переворот / О. Меженська // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Вип. 3(107), – 2014. – С.46–53.
265. Mezhenska Olena. Coups as a violent form of political struggle / O.Mezhenska // Evropský politický a právní diskurz – Praha ,2015. – Svazek 2. –2. vydání. – S. 190-197.
266. Меженська О. В. Сучасний стан дослідження проблеми державного перевороту у політичній науці / О. Меженська //«Politicus»: науковий журнал. – Одеса,2016 – Вип.1. – С. 100-103.
267. Меженська О. В. Особливості та визначальні фактори державного перевороту / О. Меженська //«Politicus» –. Одеса, 2016 – Вип. 2. –С. 98-104.
268. Меженська О. В. Наслідки державного перевороту: минуле та сучасність / О. Меженська // Evropský politický a právní diskurz – Praha, 2016. – Svazek 3. –4. vydání. – S. 132-137.
269. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // ПОЛИС. Полит. исследования. – 1998. – № 2. – С. 6–38.
270. Мельвиль А. Ю. Посткоммунистические политии и переходы «третьей волны» / А. Ю. Мельвиль // [Круглый стол «Демократические переходы: варианты путей и неопределенность результатов»] //ПОЛИС. – 1999. – № 3. – С. 30 – 52.
271. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) / М. І. Мельник. – Київ : Юрид. думка, 2004. – 400 с.
272. Методологія наукової діяльності : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / за ред. Д. В. Чернілевського. – Вид. 2-е, допов. – Київ ; Вінниця : АМСКП, 2010. – 483 с.
273. Михальченко А. Коррупция, олигархи, кланы: проблемы определения понятий, влияний, влияние на развитие Украины / А. Михальченко // Сучас. укр. політика : зб. наук. праць. – Київ, 2000. – Вип. 2. – С. 174–187. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / упоряд. М. І. Камлик. – Київ : Школяр, 1999. – 478 с.
274. Мішин О. Фактор США у мавританському державному перевороті 2-3 серпня 2005 року / О. Мішин // Акт. проблеми міжнар. відносин : зб. наук. праць. – Київ,

2005. – Вип. 54, ч. 2. – С. 25–27.

275. Молчанов Р. В. Государственный переворот Ю. Пилсудского 1926 года и позиция Великобритании / Р. В. Молчанов // Вестн. РГУ им. И. Канта. Сер. Гуманитар. науки. – 2007. – Вып. 12. – С. 57–61.

276. Мор Т. Золотая книга столь же полезная, как забавная о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопии / Т. Мор. – М. ; Л. : Academia, 1935. – 237, [2] с.

277. Москаленко Е. М. Конфликт и консенсус в современном обществе / Е. М. Москаленко // Акт. проблеми політики : зб. наук. праць. – Одеса : Астропринт, 1999. – Вип. 6/7. – С. 351–361.

278. Мошенская Н. В. Геноцид – историческая и правовая характеристика понятия [Электронный ресурс] / Н. В. Мошенская. – Режим доступа : URL : <https://www.lawmix.ru/comm/1206> (Дата просмотра: 01.09.2016). – Название с экрана.

279. Мутагиров Д. З. Август 1991 года: загадки и уроки / Д. З. Мутагиров // ПОЛИТЭКС. Полит. экспертиза. – 2011. – № 4. – С. 216–231.

280. Набоков В. Д. Временное правительство и большевистский переворот / В. Д. Набоков. – London : OPI, 1988. – 176 с.

281. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – Київ : Укр. письменник, 1993. – 412, [1] с.

282. Назаров С. Ю. О взаимосвязи понятий “политика” и “право” в контексте анализа политической революции / С. Ю. Назаров // Вестн. Челяб. гос. университета. – 2011. – № 21, вып. 11 : Полит. науки. Востоковедение. – С. 29–33.

283. Найт Э. Ф. Революционный переворот в Турции : пер. с англ. / Э. Ф. Найт. – СПб. : П.И. Певин, 1914. – 237, III с.

284. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / ред. : М. І. Мельник, М. І. Хавронюк. – Київ : Каннон, 2001. – 1102 с.

285. Наумов Д. Б. Влияние Византии на формирование и развитие государства Киевской Руси / Д. Б. Наумов. – Киров : Аверс, 2011. – 191 с.

286. Невмержицький Є. В. Корупція і національна безпека : навч. посіб. / Є. В. Невмержицький, Ф. П. Шульженко. – Київ, 2000. – 194 с.

287. Неліпа Д. В. Застосування системного аналізу в процесі розв'язання політичних проблем сучасної України / Д. В. Неліпа // Гуманітар. студії : зб. наук. праць. – Київ, 2009. – Вип. 5. – С. 155–161.
288. Нерсисянц В. С. Политические учения Древней Греции / В. С. Нерсисянц. – М. : Наука, 1979. – 263 с.
289. Нуждин О. И. Государственный переворот 1399 г. в Англии: его причины и последствия в историографическом освещении / О. И. Нуждин // Вопр. всеобщ. истории. – 2009. – Т. 11. – С. 37–42.
290. Обушний М. І. Політологія : довід., навч. посіб. / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. – Київ : Довіра, 2004. – 599 с.
291. Ожегов С. И. Словарь русского языка: около 57000 слов / С. И. Ожегов. – 10-е изд., стер. – М. : Сов. энцикл., 1973. – 847 с.
292. Олещук П. Олігархізація влади – прямий шлях до перетворення на колонію [Електронний ресурс] / П. Олещук. – Режим доступу : URL : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/4/5273825/> (Дата перегляду: 02.09.2016). – Назва з екрана.
293. Олейніков Д. О. Визначення поняття “захоплення державної влади” як обов’язкової мети злочину, передбаченого ст. 109 КК України / Д. О. Олейніков // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 322–331.
294. Орзіх М. Конституційна модернізація та реформування: методологія співвідношення та науково-прикладне значення / М. Орзіх // Право України. – 2012. – № 8. – с. 4349
295. Павленко Н. И. Страсти у трона: История дворцовых переворотов: [Россия, XVIII в.] / Н. И. Павленко. – М. : Журн. “Родина”, 1996. – 317, [3] с.
296. Павлова Е. В. Переворот 1801 года и русское общество: (вопрос о преемственности и легитимности самодержавной власти) : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Павлова Елена Валентиновна ; [Самар. гос. университет]. – Самара, 2008. – 22 с.
297. Павлятенко В. В. Політичне насилля і маніпулювання цінностями / В. В. Павлятенко // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса : зб. наук.

праць. – Київ, 2011. – Вип. 4. – С. 38–48.

298. Пайпс Р. Русская революция : [в 3 т. : авториз. пер. с англ.] / Р. Пайпс. – М. : Росспэн, 1994. – Ч. 2. – 583, [1] с.

299. Пале С. Фиджи. В череде государственных переворотов / С. Пале // Азия и Африка сегодня. – 2003. – № 8. – С. 43–45.

300. Палий Ю. А. Деструктивный потенциал революционных переворотов в условиях глобального правопорядка / Ю. А. Палий // Философия права. – 2008. – № 4. – С. 128–129.

301. Палий Ю. А. Политико-правовые технологии государственных переворотов на постсоветском пространстве / Ю. А. Палий // Юрист-правовед. – 2008. – № 4. – С. 124–126.

302. Паничкин Ю. Н. Военный переворот Зия Уль-Хака 1977 года в Пакистане и “исламизация” страны / Ю. Н. Паничкин, Ф. А. Мусаев // Фундам. исследования. – 2013. – № 11, ч. 4. – С. 805–809.

303. Панкевич Ф. И. Капповский путч в Германии / Ф. И. Панкевич. – М. : Наука, 1972. – 195 с.

304. Панов П. В. Преемничество как модель воспроизводства власти на постсоветском пространстве / П. В. Панов, О. Б. Подвинцев // Властные структуры и группы доминирования : [материалы десятого Всерос. семинара “Социологические проблемы институтов власти в условиях российской трансформации”]. – СПб. : Интерсоцис, 2012. – С. 263–285.

305. Пантин В. И. Волны и циклы социального развития: цивилизац. динамика и процессы модернизации / В. И. Пантин. – М. : Наука, 2004. – 245, [1] с.

306. Паршакова О. Д. Державний переворот 18 брюмера у Франції та його вплив на формування політичної позиції Бенжамена Констана / О. Д. Паршакова // Наук. зап. [Нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова]. Сер. Пед., іст. та фіз.-мат. науки. – Київ, 2002. – Вип. 49. – С. 261–268.

307. Пекарев І. М. Особливості суспільно-політичного розвитку Болгарії в умовах світової нестабільності (1918-1923) [Електронний ресурс] / І. М. Пекарев. – Режим доступу : URL : http://inb.dnsgb.com.ua/2012-1/12_pekarev.pdf (Дата перегляду:

03.09.2016). – Назва з екрана.

308. Петров М. Н. Механизмы государственных переворотов: [ист.-теорет. исслед.] / М. Н. Петров. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005. – 397, [2] с.

309. Пиджаков А. Ю. Правовая природа сущности политического насилия и понятия политического терроризма и экстремизма / А. Ю. Пиджаков, В. С. Солодченко. – СПб., 2007. – 154, [1] с.

310. Пиджаков А. Ю. Сущность и разновидности политического насилия [Электронный ресурс] / А. Ю. Пиджаков. – Режим доступа : URL : <http://credonew.ru/content/view/274/64> (Дата просмотра: 05.09.2016). – Название с экрана.

311. Пиджаков А. Ю. Типология политического насилия [Электронный ресурс] / А. Ю. Пиджаков, Ф. Н. Рещецкий, Ш. Б. Байрамов. – Режим доступа : URL : <http://credonew.ru/content/view/820/61/> (Дата просмотра: 07.09.2016). – Название с экрана.

312. Пиріг Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського з погляду німецько-австрійських союзників / Р. Я. Пиріг // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 4. – С. 38–47.

313. Пікуля Т. О. Типологізація держав світу: методологія та класифікація / Т. О. Пікуля // Міжнар. юрид. вісн. : зб. наук. пр. Нац. ун-ту держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2015. – Вип. 1. – С. 213–221.

314. Платон Собрание сочинений : в 4 т. : [пер. с древнегреч.] / Платон. – М. : Мысль, 1994. – Т. 3. – 656 с. – (Филос. наследие).

315. Платонов С. Ф. Полный курс лекций по русской истории / С. Ф. Платонов. – М. : Астрель АСТ, 2006. – 703 с.

316. Побочий І. А. Політична боротьба як форма взаємовідносин соціальних сил в умовах утвердження державності сучасної України : автореф. дис... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Побочий Іван Андрійович ; НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2008. – 32 с.

317. Побочий І. А. Політична боротьба: праксеологічний вимір / І. А. Побочий. – Київ : Абрис, 2007. – 352 с

318. Погребняк С. П. Сопротивление угнетению. Восстание. Революция

(теоретико-правовой анализ в свете доктрины прав человека) [Электронный ресурс] / С. П. Погребняк, Е. А. Уварова. – Режим доступа : URL : <http://lcslaw.knu.ua/index.php/.pogrebnyak-s-p-uvarova-e-a> (Дата просмотра: 20.08.2016). – Название с экрана.

319. Пойченко А. М. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання / А. М. Пойченко, В. А. Ребкало, О. І. Хворостяний. – Київ, 1997. – 94 с.

320. Полибий Всеобщая история в сорока книгах : пер. с греч. / Полибий. – М. : А.Г. Кузнецов, 1890. – Т. 1 : Федеративная Еллада и Полибий. Кн. I-V. – [4], CCXLIV, 680, X с.

321. Полибий Всеобщая история в сорока книгах : пер. с греч. / Полибий. – М. : А.Г. Кузнецов, 1895. – Т. 2 : Кн. VI-XXV. – [2], 805 с.

322. Полибий Всеобщая история в сорока книгах : пер. с греч. / Полибий. – М. : А.Г. Кузнецов, 1899. – Т. 3 : Кн. XXVI-XL. – [4], 786, XI с.

323. Политическая психология : [учеб. пособие / под общ. ред. А. А. Деркача и др.]. – М. ; Екатеринбург : Акад. проект Деловая кн., 2001. – 859, [2] с.

324. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа : сб. учеб. материалов / под ред. Е. Ю. Мелешкиной. – М. : ИНФРА-М Весь мир, 2001. – 302 с.

325. Политологический словарь / сост. : Р. Г. Григорян, А. А. Когтева, Т. А. Малыгина [и др.]. – Киев : Инно-Центр, 1991. – 260 с.

326. Политология : энцикл. слов. / общ. ред. и сост. Ю. И. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 432 с.

327. Политология для юристов : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юрист, 2002. – 772 с.

328. Полищук М. Л. Моральные уроки геноцидов XX столетия / М. Л. Полищук // Вестн. МГИМО-Университета. – 2012. – № 6. – С. 196–198.

329. Політична енциклопедія / редкол. : Ю. Левенець (голова) [та ін.]. – Київ : Парламент. вид-во, 2011. – 808 с.

330. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. : Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – Київ : Генеза, 2004. – 736 с.

331. Політологічний енциклопедичний словник : навч. посіб. для студентів вузів / упоряд. : В. П. Горбатенко, А. Г. Саприкін. – Київ : Генеза, 1997. – 395 с.
332. Політологічний словник : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / ред. : М. Ф. Головатий, О. В. Антонюк. – Київ, 2005. – 792 с.
333. Політичний словник / за ред. : В. К. Врублевського, Л. М. Кравчука, А. В. Кудрицького. – 4-е вид., перероб. і доп. – Київ : Голов. ред. УРЕ, 1987. – 876 с.
334. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України / Н. Д. Полонська-Василенко. – Київ : Либідь, 1995. – Т. 2 : Від середини XVII століття до 1923 року. – 606 с.
335. Політологія: історія та методологія : підруч. для студентів вищ. навч. закл. / заг. ред. Ф. М. Кирилюк. – Київ : Здоров'я, 2000. – 630 с.
336. Попович М. В. Червоне століття / М. В. Попович. – Київ : АртЕк, 2005. – 888 с.
337. Права человека : учеб. для вузов / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1999. – 560 с.
338. Право и политика современной России / [Г. В. Мальцев, Е. А. Лукашева, В. С. Нерсисянц и др.]. – М. : Былина, 1996. – 215 с.
339. Про Верховне Управління Державою на випадок смерті, тяжкої хвороби і перебування по-за межами Держави Ясновельможного Пана Гетьмана всієї України [Електронний ресурс] : тимчасовий закон Ради Міністрів від 01.08.1918 р. – Режим доступу : URL : http://www.prostopravo.com.ua/...vremennyy_zakon_o_verhovnom_upravlenii_gosudarstvom_na_sluchay__01_08_1918 (Дата перегляду: 15.08.2016). – Назва з екрана.
340. Протести, перемоги і репресії в Україні: результати моніторингу 2012 р. / за ред. В. Іщенка. – Київ : Центр дослідж. сусп-ва, 2013. – 88 с.
341. Прудон П. Ж. Что такое собственность? / П. Ж. Прудон. – М. : Республика, 1998. – 367 с.
342. Пугачев В. П. Введение в политологию : учеб. пособие для студентов вузов / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. – 2-е изд. – М. : Аспект пресс, 1995. – 319, [1] с.
343. Пудовочкин Ю. Е. Преступления против безопасности государства: [науч.-практ. комментарий] / Ю. Е. Пудовочкин. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 330, [2] с.
344. Путч : хроника тревожных дней / [ред. : Э. Расшивалова, Н. Серегин]. – М. :

Прогресс, 1991. – 287 с.

345. Путь к трону: История дворцового переворота 28 июня 1762 г. [и воцарения Екатерины II / сост. Г. А. Веселой]. – М. : Слово, 1997. – 557, [1] с.

346. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) № 20-рп/2010 від 30.09.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10+> (Дата перегляду: 03.09. 2016). – Назва з екрана.

347. Розумний М. М. Громадянське суспільство та «обхідний шлях» до демократії / М. Розумний // Стратегічні пріоритети. – К.: НІСД – 2013, N 2013. – № 1(26). – С.5-10

348. Розумний М.М. Цивілізаційний вибір України в контексті боротьби еліт за панування // Український альманах. – 2014. – Вип. 14. – С. 38-41.

349. Розумний М.М. Сучасний етап самовизначення України: виклик тоталітарної мобілізації // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – № 3 (71). – С. 49-59

350. Ростецька С. І. Стабільність/нестабільність політичної системи як показник динаміки політичних конфліктів / С. І. Ростецька // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту імені Петра Могили]. Сер. Політологія. – 2011. – Т. 175, Вип. 163. – С. 68–72.

351. Ростецька С. І. Управління політичним конфліктом: теоретичні аспекти та українська пострадянська дійсність : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Ростецька Світлана Іванівна ; Одес. нац. юрид. академія. – Одеса, 2006. – 16 с.

352. Руссо Ж. Ж. Разсуждение о начале и основании неравенства между людьми / Ж. Ж. Руссо. – [М.] : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1770. – [36], 113, [51] с.

353. Савинков В. В. “Без аннексий и контрибуций” : записки о революционных событиях и Гражданской войне в России в 1917-1922 гг. / В. В. Савинков ; [публ. подгот. В. А. Авдеев] // Воен.-ист. журнал. – 2006. – № 5. – С. 61–65.

354. Савинков В. В. Большевистский переворот : записки о революционных событиях и Гражданской войне в России в 1917-1922 гг. / В. В. Савинков ; [публ.

- подгот. В. А. Авдеев] // Воен.-ист. журнал. – 2006. – № 10. – С. 57–60.
355. Сахань О. Деструкція політичної влади як об'єкт наукового дослідження / О.Д.Сахань // Вісник Нац.універ. «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2014. – № 4 (23). – 360 с. – 179-189.
356. Світа А. Політичні потреби як першопричина політичної дії / А. Світа // Соціогуманітар. проблеми людини. – 2008. – № 3. – С. 104–110.
357. Селезнев Л. И. Политические системы современности: сравнительный анализ / Л. И. Селезнев. – СПб. : ТК “Петрополис”, 1995. – 252, [1] с.
358. Семенова Т. Н. О формах перехода государственной власти в XXI в. / Т. Н. Семенова // Философия и общество. – 2006. – № 2. – С. 133–145.
359. Семенова Т. Н. Структура государственной власти и формы ее перехода [Электронный ресурс] / Т. Н. Семенова. – Режим доступа : URL : [http://www.intelros.ru/readroom/...11923-struktura-gosudarstvennoy-vlasti-i-form y-ee-perehoda.html](http://www.intelros.ru/readroom/...11923-struktura-gosudarstvennoy-vlasti-i-form-y-ee-perehoda.html) (Дата просмотра: 05.09.2016). – Название с экрана.
360. Семенова Т. Н. Сущность и формы перехода государственной власти в истории общества: легитимная смена власти, государственные перевороты, революции, гражданские войны/Т. Н. Семенова. – М.: URSS ЛЕНАНД, 2014. – 193 с.
361. Сивкина Н. Ю. Путч Хилона в Спарте в 218 г. до н. э. / Н. Ю. Сивкина // Мнемон: исслед. и публ. по истории антич. мира : [сб. статей]. – СПб., 2006. – № 5. – С. 241–250.
362. Силкин А.А. Королевство сербов, хорватов и словенцев: на пути к диктатуре, 1918-1929 / А.А. Силкин. – СПб.: Алетейя, 2008. – 196 с
363. Скоробогатов, А. В., Куанчалева, Л. Ш. Дворцовый переворот 11 марта 1801 года (историко-правовое исследование) /А. В. Скоробогатов, Л. Ш. Куанчалева. //Актуальные проблемы экономики и права . – 2009. – № 2. – С. 113 – 119.
364. Слінько Д. С. Кримінально-правова характеристика дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади / Д. С. Слінько // Вісн. Асоц. кримінал. права України. – 2014. – №2. – С. 175–187.

365. Словник української мови / редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1971. – Т. 2 : Г-Ж. – 550 с.
366. Словник української мови / редкол. : І. К. Білодід (голова) [та ін.]. – Київ : Наук. думка, 1975. – Т. 6 : П-Поїти. – 832 с.
367. Со шпагой и факелом: дворцовые перевороты в России, 1725-1825 : [сб. документов и материал. / сост. М. А. Бойцова]. – М.: Современник, 1991. – 588,[2] с.
368. Солдатенко В. Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. / В. Ф. Солдатенко // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії : матеріали Всеукр. наук. конф., 19-20 трав. 2008 р. – Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 41–51.
369. Солдатенко В. Ф. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 4. – С. 5–19.
370. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – Київ : Либідь, 1999. – 975 с.
371. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика: Исслед. изм. в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений : пер. с англ. / П. А. Сорокин. – СПб. : Изд-во РХГИ, 2000. – 1054 с.
372. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Александрович Сорокин. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
373. Сорокин Ю. А. Заговор и цареубийство 11 марта 1801 года / Ю. А. Сорокин // Вопр. истории. – 2006. – № 4. – С. 15–29.
374. Социальные знания и социальные изменения / [отв. ред. В. Г. Федотова]. – М. : ИФРАН, 2001. – 281, [3] с.
375. Станкевич І. П. Сучасні політичні конфлікти: основні джерела та шляхи розв'язання : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Станкевич Інна Петрівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2010. – 18 с.
376. Станков Н. Н. Мюнхенский путч 1923 г. и Чехословакия / Н. Н. Станков // Вопр. истории. – 2007. – № 7. – С. 152–159.
377. Столяров О. Д. Дворцовый переворот ноября 1741 года и иностранцы в

- российской правящей элите / О. Д. Столяров // Вестн. Самар. гос. университета. – 2013. – № 8/2. – С. 35–37.
378. Строганов А. И. Новейшая история стран Латинской Америки / А. И. Строганов. – М.: Высшая школа, 1995. – 415 с.
379. Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові аспекти: монографія. Львів : ЛІДУУАДУ, 2002. – С. 375.
380. Сучасний тлумачний словник української мови. 65000 слів / за ред. В. В. Дубічинського. – Харків : Школа, 2006. – 1008 с.
381. Тазьмин Ю. Н. Легитимность как фактор дворцовых переворотов / Ю. Н. Тазьмин // Ист., филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 5, ч. 1. – С. 186–188.
382. Татоли Т. В. Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918-1939 гг.) / Т. В. Татоли. – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э.А. Дидоренко, 2010. – 374 с.
383. Тевлюкова О. Ю. Насилие как феномен социальной организации: опыт теоретико-методологического анализа : автореф. дис... канд. социол. наук : 22.00.01 / Тевлюкова Оксана Юрьевна ; [Новосиб. гос. архитектур.-строит. университет]. – Новосибирск, 2005. – 21 с.
384. Текущие проблемы мировой политики // Мировая экономика и междунар. отношения. – 1968. – № 1. – С. 61–80.
385. Теліпко В. Е. Універсальна теорія держави і права : підручник / В. Е. Теліпко. – Київ : Біноватор, 2007. – 512 с.
386. Тельник М. В. Політичні конфлікти: особливості та шляхи регулювання / М. В. Тельник // Акт. проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Одеса, 2006. – Вип. 29. – С. 237–242.
387. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / [отв. ред. : В. М. Корельский, В. Д. Перевалов]. – М. : ИНФРА-М : Норма, 1997. – VIII, 558, [2] с.
388. Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського / Ю. Терещенко // Гетьман. альманах. – Київ : ВЦ КНЛУ, 2003. – Число 2. – С. 4–16.
389. Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції / Ю. І. Терещенко // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 4. – С. 19–37.

390. Тихонюк С. А. Конфлікт: еволюція поняття від філософії до державного управління / С. А. Тихонюк // Наук. вісн. Акад. муніцип. упр. Сер. Управління. – Київ, 2011. – Вип. 2. – С. 306–316.
391. Ткач О. І. Політологія. Термінологічний словник : [навч. посіб.] / О. І. Ткач, П. Р. Костів. – Київ : Ун-т “Україна”, 2012. – 196 с.
392. Тойнби А. Дж. Исследование истории. Цивилизации во времени и пространстве : пер. с англ. / А. Дж. Тойнби. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 863 с.
393. Томчук І. О. Порівняльно-правова характеристика відповідальності за злочини проти національної безпеки за вітчизняним та зарубіжним кримінальним законодавством / І. О. Томчук // Право і суспільство. – 2015. – № 4, ч. 3. – С. 189–194.
394. Требін М. Армія і політика: історична ретроспектива взаємодії / М. Требін // Політ. менеджмент. – 2012. – № 4/5. – С. 141–153.
395. Требін М. Військовий переворот як соціально-політичний феномен / М. Требін // Нова політика. – 2000. – № 6. – С. 51–56.
396. Три века: Россия от смуты до нашего времени / под ред. В. В. Каллаша. – М. : т-во И.Д. Сытина, 1913. – Т. 4 : [XVIII век. Вторая половина]. – [4], 292 с.
397. Троицкий С. М. Историография “дворцовых переворотов” в России XVIII в. / С. М. Троицкий // Вопр. истории. – 1966. – № 2. – С. 38–53.
398. Троцкий Л. Д. О Ленине. Материалы для биографа / Л. Д. Троцкий. – М. : Грифон М, 2005. – 126, [2] с.
399. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський і створення Української Центральної Ради / Ф. Г. Турченко // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріз. держ. університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 19. – С. 142–151.
400. Україна в пошуках себе: національна ідея, проблеми розвитку : зб. матеріалів експертів Всеукр. експерт. мережі / упоряд. О. Судакова. – Київ : ВД “КМ академія”, 2007. – 328 с.
401. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / ред. : В. Ворона, М. Шульга. – Київ, 2006. – 578 с.
402. Фармонов Р. Бонапартистский государственный переворот (2 декабря 1851 г.)

- в отражении современной ему французской публицистики : автореф. дис... канд. ист. наук : (07.00.03) / Фармонов Рахмон ; Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 1973. – 24 с.
403. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – 7-е изд., перераб. и доп. – М. : Республика, 2001. – 719 с.
404. Философская и социологическая мысль народов СССР XIX в. [Ред. коллегия: В. В. Богатов, Ш. Ф. Мамедов (ред.-составители четвертого тома и авторы вступит, статьи) и др.], с илл. Антология мировой философии, в 4-х т (АН СССР. Ин-т философии. Философ, наследие). – Т. 4. 1972. .М., «Мысль», – 708 с.
405. Философский энциклопедический словарь / гл. ред. Л. Ф. Ильичев [и др.]. – М. :Сов. энцикл., 1983. – 839 с.
406. Философ объяснил, почему то, что произошло в Украине, следует считать революцией, а не госпереворотом – 12.01.2015 г. в 18:02 Режим доступа: <http://glavcom.ua/news/262298.htm>
407. Фофанов В. П. Социальная деятельность как категория исторического материализма: (Теорет.-методол. аспект) : автореф. дис... д-ра филос. наук : (09.00.01) / Фофанов Владимир Павлович ; АН СССР, СО. Ин-т истории, филологии и философии. – Новосибирск, 1981. – 28 с.
408. Франция рассекретила документы по геноциду в Руанде [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL : <http://nv.ua/world/countries/franciya-rassekre-tila-dokumenty-po-genocidu-v-ruande-42930.html> (Дата просмотра: 07.09. 2016). – Название с экрана.
409. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности : [пер. с англ.] / Э. Фромм. – Минск : Попурри, 1999. – 623 с.
410. Халипов В. Ф. Власть : кратол. слов.: [ок. 3000 терминов] / В. Ф. Халипов. – М. : Республика, 1997. – 431 с.
411. Халипов В. Ф. Кратология – наука о власти: концепция / В. Ф. Халипов. – М. : Экономика, 2002. – 367 с.
412. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.

413. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций : [пер. с англ.] / С. Хантингтон. – М. : АСТ, 2014. – 571, [2] с.
414. Хоменко О. В. Виконавча влада: соціально-правова природа, особливості : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Хоменко Олена Василівна ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Харків, 2005. – 20 с.
415. Хомуленко Т. Б. Політичний конфлікт / Т. Б. Хомуленко, І. В. Ващенко // Вісн. Харків. нац.пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди. Психологія. – 2004.– Вип.12. – С.170–177.
416. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917-1920 рр. / П. Христюк. – [Б. м.], 1921. – Т. 2. – 204 с. – (Укр. революція. Розвідки і матеріали; Кн. 2).
417. Цвейг С. Совесть против насилия: Кастеллио против Кальвина : [пер. с нем.] / С. Цвейг. – М. : Мысль, 1988. – 237, [1] с.
418. Цехмістро Н. Палацові перевороти як явище російської історії другої чверті XVIII століття / Н. Цехмістро // Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання : матеріали доп. і повідомл. Четвертого Всеукр. наук.-практ. семінару, 27-28 берез. 2007 р. – Полтава : АСМІ, 2007. – С. 124–137.
419. Цицерон М. Т. Философские трактаты : пер. с лат. / М. Т. Цицерон. – М. : Наука, 1985. – 382 с.
420. Циганов В. Демократія на продаж, або Політична корупція у дії//Українські діалоги. Журнал міждисциплінарних дискусій з питань стратегії розвитку України Пілотний номер, Листопад–грудень 2015 р. – С. 50-53
421. Чернышевский Н. Г. Сочинения : в 2 т. / Н. Г. Чернышевский. – М. : Мысль, 1987. – Т. 2. – 685, [2] с. – (Филос. наследие).
422. Чижова О. Конфлікт як прояв прагматизму в сучасному суспільстві / О. Чижова // Політ. менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 118–127.
423. Чорний Р. Л. Змова про вчинення дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади: юридичний аналіз складу злочину / Р. Л. Чорний // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. юридична. – Львів, 2013. – Вип. 4. – С. 265–280.
424. Шаповал О. Коли промовила Земля Українська. З нагоди відновлення

- Гетьманщини (жмут споминів учасників) / О. Шаповал // Гетьман. альманах. – Київ : ВЦ КНЛУ, 2003. – Число 2. – С. 36–47.
425. Шаповалов В. Ф. XVIII век в России: эпоха “дворцовых переворотов” или модернизация? / В. Ф. Шаповалов // Экономика и упр.: проблемы, решения. – 2015. – № 6. – С. 7–14.
426. Шафиев У. А. Формы завершения и принципы урегулирования политических конфликтов / У. А. Шафиев, Э. Мирбашир // Социосфера. – 2010. – № 2. – С. 66–70.
427. Шереметьева Л. Н. 20 лет ГКЧП: путч или попытка сохранить страну и государство? / Л. Н. Шереметьева // Изв. Волгогр. гос. техн. ун-та. Сер. Проблемы соц.-гуманитар. знания. – Волгоград, 2011. – Вып. 9, № 7. – С. 97–102.
428. Шелли Дж.Ф. Краткое введение в криминологию / Дж.Ф. Шелли // Криминология / под ред. Дж.Ф. Шелли. – пер. с англ. – СПб.: Питер, 2003. – С. 43–44.
429. Шляхтун П. П. Конституційне право : слов. термінів / П. П. Шляхтун. – Київ : Либідь, 2005. – 568 с.
430. Шляхтун П. П. Політологія: історія та теорія : підруч. для студентів ВНЗ / П. П. Шляхтун. – Київ : Київ. ун-т, 2010. – 451 с.
431. Штарський М. Юзеф Пілсудський. Факти і міфи / М. Штарський // Укр. іст. журнал. – 1992. – № 4. – С. 64–77.
432. Штомпка П. Социология социальных изменений : пер. с англ. / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 414, [1] с.
433. Шубин А. В. Ритмы истории: Периодическая теория общественного развития / А. В. Шубин. – М. : ИИЦ “КАС-КОР” : ЦМОП, 1997. – 64 с.
434. Шубін С. П. Політичні конфлікти: зміст та маркетинговий аналіз : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Шубін Сергій Петрович ; Миколаїв. держ. гуманітар. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2006. – 16 с.
435. Шушпанніков О. М. Сутність та форми політичних конфліктів / О. М. Шушпанніков // Конфлікти в суспільствах, що трансформуються : зб. наук. ст. (за матеріалами 11 Харків. політол. читань). – Харків : Право, 2001. – С. 52–53.
436. Щербатов М. М. О повреждении нравов в России / М. М. Щербатов. – СПб. : изд. В. Врублевского, 1906. – 84 с.

437. Эйдельман Н. Я. Грань веков / Н. Я. Эйдельман // В борьбе за власть: страницы политической истории России XVIII в. – М. : Мысль, 1988. – С. 284–606.
438. Энтин Дж. Теории заговоров и конспиративистский менталитет [Электронный ресурс] / Дж. Энтин. – Режим доступа : URL : <http://www.vehi.net/asion/entin.html> (Дата просмотра: 08.09.2016). – Название с экрана.
439. Эпперсон Р. Невидимая рука: взгляд на историю как на заговор : [пер. с англ.] / Р. Эпперсон. – М. : Концептуал, 2015. – 573 с.
440. Юридическая энциклопедия / сост. [М. Ю. Тихомиров]. – 3-е изд., доп. и перераб. – М. : Юринформцентр, 1995. – 365 с.
441. Юридична енциклопедія / ред. : Ю. С. Шемшученко. – Київ : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А-Г. – 669 с.
442. Юридична енциклопедія / ред. : Ю. С. Шемшученко. – Київ : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1999. – Т. 2 : Д-Й. – 741 с.
443. Юридична енциклопедія / ред. : Ю. С. Шемшученко. – Київ : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2001. – Т. 3 : К-М. – 792 с.
444. Юридична енциклопедія / ред. : Ю. С. Шемшученко. – Київ : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2002. – Т. 4 : Н-П. – 720 с.
445. Юридична енциклопедія / ред. : Ю. С. Шемшученко. – Київ : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2003. – Т. 5 : П-С. – 736 с.
446. Юридична енциклопедія / ред. : Ю. С. Шемшученко. – Київ : Вид-во “Укр. енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2004. – Т. 6 : Т-Я. – 768 с.
447. Ягудин Б. М. Государственный переворот 12 сентября 1980 года в Турции / Б. М. Ягудин // Учен. зап. Казан. гос. ун-та. Сер. Гуманитар. науки. – 2008. – Т. 150, кн. 1. – С. 207–213.
448. Яковец Ю. В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю. В. Яковец. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
449. Agulhon M. Coup d'Etat et République [Electronic resource] / Maurice Agulhon. – Paris : Presses de Sciences Po, Reihe La Bibliothèque de la Citoyenne, 1997. – Way of access URL : <http://www.bookdepository.com/Coup-DEtat-Et-Republique-Maurice-Agulhon/> 9782724607260?utm_medium=api&utm_campaign=usbook&a_aid=usbook&utm Date of

access: 11.09.2016). – Title from the screen.

450. Acemoglu D., Ticchi D., Vindigni A. A Theory of military dictatorships [Electronic resource] / Institute for the Study of Labor., 2008. – Way of access : URL : <http://economics.mit.edu/files/5789> (Date of access: 11.09.2016). – Title from the screen.

451. Arugay A. A. From probable to possible: explaining coups through qualitative comparative analysis [Electronic resource] / A. A. Arugay. – Way of access: URL : <http://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=6951...EXT=pdf> (Date of access: 11.09.2016). – Title from the screen.

452. Belkin A. Toward a structural understanding of coup risk / A. Belkin, E. Schofer // J. Conflict Resolut. – 2003. – Vol. 47, N 5. – P. 594–620.

453. Brinton C. The Anatomy of Revolution. Revised and expanded edition / C. Brinton. – N. Y. : Vintage Books, 1965. – 310 p.

454. Collier P. Coup traps: why does Africa have so many coups d'état? [Electronic resource] / P. Collier, A. Hoeffler. – Way of access : URL : <http://users.ox.ac.uk/~econpco/research/pdfs/Coup-traps.pdf> . – Title from the screen.

455. Conflict barometer 2014 [Electronic resource] / Heidelberg Institute for International Conflict Research. – Way of access: URL: http://www.hiik.de/de/konfliktbarometer/pdf_2014. (Date of access: 28.08. 2016). – Title from the screen.

456. Dix R. H. Military coups and military rule in Latin America / R. H. Dix // Armed Forces Soc. – 1994. – Vol. 20, N 3. – P. 439–456.

457. Farcau B. W. The coup: tactics in the seizure of power / B. W. Farcau. – Westport, Conn. : Praeger, 1994. – xv, 222 p.

458. Kebschull H. G. Operation “just missed”: lessons from failed coup attempts / H. G. Kebschull // Armed Forces Soc. – 1994. – Vol. 20, N 4. – P. 565–579.

459. Kendall-Taylor A. How autocracies fall / A. Kendall-Taylor, E. Frantz // Wash. Q. – 2014. – Vol. 37, N 1. – P. 35–47.

460. Londregan J. B. Poverty, the coup trap, and the seizure of executive power / J. B. Londregan, K. T. Poole // World Polit. – 1990. – Vol. 42, N 2. – P. 151–183.

461. Magaloni B. Political order and one-party rule / B. Magaloni, R. Kricheli // Annu. Rev. Polit. Sci. – 2010. – Vol. 13. – P. 123–143.

462. Marinov N. Coups and democracy / N. Marinov, H. Goemans / Br. J. Polit. Sci. – 2014. – Vol. 44, N 4. – P. 799–825.
463. Marshall M. G. Coup d'état events, 1946-2015 [Electronic resource] : codebook / M. G. Marshall, D. R. Marshall. – Way of access : URL : <http://www.systemicpeace.org/inscr/CSPCoupsCodebook2015.pdf> (Date of access: 07.09.2016). – Title from the screen.
464. McGowan P. African military coups d'état and underdevelopment: a quantitative historical analysis / P. McGowan, T. H. Johnson // J. Mod. Afr. Stud. – 1984. – Vol. 22, N 4. – P. 633–666.
465. McGowan P. J. Coups and conflict in West Africa, 1955-2004. Part I. Theoretical perspectives / P. J. McGowan // Armed Forces Soc. – 2005. – Vol. 32, N 1. – P. 5–23.
466. O'Kane R. H. T. The likelihood of coups. / R. H. T. O'Kane // Br. J. Polit. Sci. – 1987. – Vol. 1, N 3. – P. 271–303 .
467. O'Kane R. H. T. A probabilistic approach to the causes of coups d'état / R. H. T. O'Kane // Br. J. Polit. Sci. – 1981. – Vol. 11, N 3. – P. 287–308.
468. Powell J. M. Global instances of coups from 1950 to 2010: a new dataset / J. M. Powell, C. L. Thyne // J. Peace Res. – 2011. – Vol. 48, N 2. – P. 249–259.
469. Pfetsch F. Conflict Barometer Report 2014. [Electronic resource] / F. Pfetsch/ URL: http://www.hiik.de/en/konfliktbarometer/pdf/ConflictBarometer_2014.pdf (Date of access: 03.09.2016). – Title from the screen.
470. Svolik M. W. Contracting on violence: authoritarian repression and military intervention in politics [Electronic resource] / M. W. Svolik. – Way of access : URL : <http://poseidon01.ssrn.com/26088118&EXT=pdf> (Date of access: 01.09. 2016). – Title from the screen.
471. Smith B.S. Understanding Third World Politics: Theories of Political Change and Development. Second Edition. New York: Palgrave Macmillan, 2003
472. Sutter D. A game-theoretic model of the coup d'etat / D. Sutter // Econ. Polit. – 2000. – Vol. 12, N 2. – P. 205–223.
473. Thyne C. L. Coup d'état or coup d'autocracy? How coups impact democratization, 1950-2008 / C.L.Thyne, J.M. Powell // Foreign Policy Anal.–2014.–Vol.12, N2. – P. 1–22.
474. Treisman D. Income, democracy, and leader turnover / D. Treisman // Am. J. Pol.

Sci. – 2015. – Vol. 59, N 4. – P. 927–942.

475. Varol O. O. The democratic coup d'état / O. O. Varol // Harvard Int. Law J. – 2012. – Vol. 53, N 2. – P. 291–356.

476. Zimmermann E. Toward a causal model of military coups d'état / E. Zimmermann // Armed Forces Soc. – 1979. – Vol. 5, N 3. – P. 387–413.

477. Way L. The Sources and Dynamics of Competitive Authoritarianism in Ukraine / Lucan Way // Journal of Communist Studies and Transition Politics. – 2004. – Vol. 20, No. 1. – P. 1–19.